

ECONOMISCHE VERKENNING

2003-2006

Speciaal onderwerp
mededingingsbeleid

Inhoud

Woord vooraf	11
1 Inleiding en samenvatting	13
1.1 Achtergrond en uitgangspunten	13
1.2 Wereldeconomie 2003-2006	15
1.3 De Nederlandse economie 2003-2006	17
1.4 Collectieve sector	22
1.5 Bedrijfstakken 2003-2006	25
1.6 Slot	27
2 De vooruitzichten voor de wereldeconomie	31
2.1 Productiegroei in de wereld	31
2.1.1 Verenigde Staten	32
2.1.2 Europese Unie	34
2.1.3 Japan	36
2.1.4 Niet-industrielanden	37
2.2 Inflatie, rentestanden en wisselkoersen	38
2.3 Wereldhandel	41
2.4 Externe data van Nederland	44
3 Twee scenario's voor de Nederlandse economie	47
3.1 Economische groei 2003-2006	47
3.1.1 Werkgelegenheid	48
3.1.2 Arbeidsproductiviteit	50
3.1.3 Potentiële groei en onzekerheden	53
3.1.4 Conjuncturele fluctuaties en trendmatige groeiverwachting	54
3.1.5 Bijstelling economische groei 2003-2006 ten opzichte van CPB-document 1	57
3.2 Macro-economisch beeld	58
3.2.1 Arbeidsmarkt	58
3.2.2 Loonontwikkeling	61
3.2.3 Inflatie	63
3.2.4 Koopkracht	64
3.2.5 Bestedingen	66

4	De collectieve sector	67
4.1	Het beeld op hoofdlijnen	67
4.1.1	Uitgaven	67
4.1.2	Inkomsten	70
4.1.3	EMU-saldo en schuld	70
4.1.4	Het optimistisch scenario	73
4.2	Pensioenpremies	73
4.2.1	Gedaalde buffers	73
4.2.2	Herstel buffers marktsector	74
4.2.3	Dekkingsgraad PGGM en ABP	75
4.2.4	Kapitalisatie VUT	76
4.3	De budgettaire ruimte op middellange termijn	77
4.3.1	Inkomsten	78
4.3.2	Uitgaven onder ijklijnen	80
4.3.3	Reëel beslag overige EMU-relevante posten	87
5	Bedrijfstakken	89
5.1	Bedrijfstakkenontwikkeling op hoofdlijnen	89
5.2	Arbeidsproductiviteit en ICT	95
5.2.1	Terugblik	95
5.2.2	Belang ICT voor arbeidsproductiviteit	99
5.2.3	Vooruitzichten op middellange termijn	101
5.3	Commerciële diensten	103
5.3.1	Terugblik	103
5.3.2	Vooruitzichten op middellange termijn	108
5.4	Industrie	113
5.4.1	Terugblik: verschillen in arbeidsproductiviteitsgroei	113
5.4.2	Mogelijkheden voor productiviteitsverbeteringen	115
5.4.3	Verlies marktaandeel en minder personeel	118
5.5	De Agrosector	121
5.5.1	Landbouw: terugblik op de jaren negentig	121
5.5.2	Landbouw: de periode tot 2006	123
5.5.3	Voedings- en genotmiddelenindustrie: terugblik op de jaren negentig	124
5.5.4	Voedingsmiddelenindustrie: de periode tot 2006	125
5.6	Energie	127
5.6.1	Terugblik	127
5.6.2	Vooruitblik	129

5.7	Bouw en onroerend goed	135
5.7.1	Inleiding	136
5.7.2	Marktwerking	136
5.7.3	Arbeidsproductiviteit	137
5.7.4	Vooruitzichten voor de middellange termijn	139
6	Met een helikopter over mededingingsland	143
6.1	Introductie	143
6.2	Mededinging en beleid	144
6.2.1	Wat is mededinging?	144
6.2.2	Is meer mededinging goed voor de welvaart?	146
6.2.3	Waarom mededingingsbeleid?	147
6.2.4	Mededingingsbeleid in Nederland	148
6.3	Verdeling van schaarste	149
6.3.1	Terugblik	150
6.3.2	Vooruitblik	151
6.4	Liberaliseren en dereguleren	152
6.4.1	Terugblik	153
6.4.2	Vooruitblik	155
6.5	Semi-publieke sector	156
6.5.1	Terugblik	156
6.5.2	Vooruitblik	159
6.6	Mededingingswet	159
6.6.1	Terugblik	160
6.6.2	Vooruitblik	162
	Bijlagen	163
A1.1	Middelen en bestedingen 2000-2006, Voorzichtig	164
A1.2	Middelen en bestedingen 2002-2006, Optimistisch	166
A2	Kerngegevens, 1990-2006	168
A3	Volume consumptie, investeringen en invoer; winstindicatoren, 1990-2006	170
A4	Inkomens en prijzen, 1990-2006	172
A5	Kerngegevens arbeidsmarkt, 1990-2006	174
A6	Kerngegevens collectieve sector, 1990-2006	176
A7	Collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 1990-2006	178
B1	Externe data voor Nederland, 1989-2006	180

C1	Volume-ontwikkeling van de binnenlandse afzet en voorraadvorming afkomstig uit het binnenland, 1992-2006	182
C2	Volume-ontwikkeling van de buitenlandse afzet, 1992-2006	184
C3	Volume-ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde (factorkosten), 1992-2006	186
C4	Volume-ontwikkeling van de werkgelegenheid, 1992-2006	188
C5	Arbeidsinkomensquote, 1992-2006	190
D1	Kerngegevens bouwnijverheid en exploitatie onroerend goed, 1996-2006	192
	Verklaring van afkortingen	193
	Enige eerdere publicaties van het CPB	199

Kaders in hoofdstukken

1	Inleiding en samenvatting	
	• Economische groei in twee scenario's	19
	• Conjunctuur en werkloosheid in 2006	20
	• Bijstellingen budgettair beeld 2006 ten opzichte van boekhoudkundige berekening	23
2	De vooruitzichten voor de wereldeconomie	
	• De komst van de euro	40
	• Zorgen over globalisering	43
3	Twee scenario's voor de Nederlandse economie	
	• Potentiële groei 1971-2006	52
	• Structuureffect neemt af gedurende 1992-2006	62
4	De collectieve sector	
	• De ontwikkeling van de overheidsfinanciën sinds 1970	69
	• Premies en vermogens van werknemersverzekeringen	72
	• Oorzaken van de groei van de WAO	84
5	Bedrijfstakken	
	• Factoren achter de productiviteitsgroei volgens de growth-accounting methode	100
	• Versterking ICT-basis kernpunt van Europees beleid	102
	• E-commerce: mogelijke effecten en toekomstperfectieven	110
	• Vertraging dreigt voor nieuwe generatie mobiele telecommunicatie	112
	• Knelpunten in de Nederlandse industrie	120
	• ICT en de vraag naar elektriciteit	130
	• Californië aan de Maas?	132
	• Meer ruimte voor nieuwbouw binnen de bouwsector?	140
6	Met een helikopter over mededingingsland	
	• Beleidsdossiers nieuw kabinet	152
	• Beleidsdossiers nieuw kabinet	155
	• Beleidsdossiers nieuw kabinet	158

Woord vooraf

Deze economische verkenning voor 2003-2006 richt zich op de volgende kabinetsperiode. Zij vertrekt van beleidsarme uitgangspunten en biedt daarmee een basis voor de voorbereiding van het sociaal-economisch beleid in de komende jaren. De verkenning sluit aan op de jongste CPB-ramingen voor de korte termijn, die op 1 november 2001 zijn gepubliceerd. In het voorjaar van 2002 zal ten behoeve van de kabinetsformatie zo nodig een bijstelling van het beeld voor de middellange termijn worden gemaakt, in aansluiting op het Centraal Economisch Plan 2002.

In het voorjaar van 2001 heeft het CPB een analyse gemaakt van het Nederlandse groeipotentieel op middellange termijn, waarin de nadruk lag op de aanbodzijde van de economie (CPB Document 1). Voor deze verkenning is die analyse geactualiseerd en aangevuld met een analyse van de vraagzijde. In lijn met de adviezen van de Sociaal-Economische Raad en de Studiegroep Begrotingsruimte ligt het accent op een voorzichtig trendmatig scenario voor de komende kabinetsperiode. De voorzichtigheid komt tot uiting in een veiligheidsmarge bij de structurele groei, en het trendmatige karakter is vertaald in een conjunctureel neutraal beeld voor het eindjaar 2006. Daarnaast geeft deze publicatie ook invulling aan een optimistisch scenario, dat een belangrijke rol speelt in de sectorale verkenning tot 2010 die in het verlengde van deze studie wordt gemaakt ten behoeve van de analyse van vraagstukken rond milieu en energie.

De opbouw van deze studie is als volgt. Het eerste hoofdstuk biedt een beknopte inleiding en samenvatting op hoofdlijnen. Hoofdstuk 2 gaat in op de analyse van de wereldeconomie, waarna hoofdstuk 3 de twee scenario's voor de Nederlandse economie nader uitwerkt. Hoofdstuk 4 schetst het beleidsarme beeld voor de collectieve sector in beide scenario's. Hoofdstuk 5 belicht de ontwikkeling naar bedrijfstakken, met name in de context van het voorzichtige scenario. Tenslotte is als speciaal onderwerp in hoofdstuk 6 van deze verkenning gekozen voor mededinging. Daarbinnen worden vier beleidsthema's onderscheiden: verdeling van schaarste, liberalisering, semi-publieke diensten en de Mededingingswet. Per thema biedt het hoofdstuk een terugblik op de afgelopen jaren en een vooruitblik naar de agenda van het nieuwe kabinet.

De directeur,

F.J.H. Don

1 Inleiding en samenvatting

1.1 Achtergrond en uitgangspunten

Ter voorbereiding op de nieuwe kabinetsperiode is een beleidsarme verkenning opgesteld voor het economische en budgettaire beeld in de periode 2003-2006. In de analyse staan structurele ontwikkelingen, en daarmee de aanbodzijde van de economie, centraal. Met het oog op de onzekerheden is een 'voorzichtig' en een 'optimistisch' scenario opgesteld. De veiligheidsmarge voor de economische groei van ¼%-punt per jaar in het voorzichtige scenario ligt duidelijk lager dan die uit de behoedzame scenario's voor de huidige en de vorige kabinetsperiode.

Deze verkenning van de economische ontwikkeling op middellange termijn verschijnt op een moment dat de internationale conjunctuur zich duidelijk in een neergaande fase bevindt. Met de scherpe conjunctuuromslag in 2001, die is versterkt door de aanslagen in de Verenigde Staten, komt voor de meeste industrielanden, waaronder ook Nederland, de verwachte economische groei zowel in 2001 als in 2002 niet boven de 1½% uit. Voor veel landen is hier een lange periode van hoogconjunctuur aan vooraf gegaan. Voor de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en Nederland lag de economische groei in het begin van de jaren negentig voor het laatst onder de 2%.

Conjuncturele fluctuaties zijn het gevolg van de wisselwerking tussen vraag- en aanbodfactoren op korte termijn. Voor de economische vooruitzichten op middellange termijn zijn echter vooral de aanbodfactoren bepalend. Daarom staat in deze verkenning voor de periode 2003-2006 de structurele groei centraal. Startpunt van de analyse is een inschatting van de structurele ontwikkeling van het arbeidsaanbod, de arbeidsproductiviteit en de evenwichtswerkloosheid bij ongewijzigd beleid. De huidige situatie op de arbeidsmarkt laat duidelijk zien dat aanbodfactoren de economische groei begrenzen. Door de vergrijzing van de bevolking zal de arbeidsaanbodsgroei de komende jaren vertragen. In het beeld ligt besloten dat de huidige conjuncturele onderproductie geleidelijk zal verdwijnen in de periode 2003-2006. Uitgangspositie voor de middellange termijnverkenning is het economische en financiële beeld 2002 uit de jongste raming voor de korte termijn.¹

De vooruitzichten voor de Nederlandse economie op middellange termijn spelen een belangrijke rol in de voorbereidingsfase van een nieuwe kabinetsperiode. Voor de invulling van het sociaal-economische beleid is een actueel beeld vereist. De omvang en de samenstelling van de economische groei zijn belangrijke determinanten van de budgettaire bewegingsruimte in de komende kabinetsperiode. Voorts kunnen verwachte ontwikkelingen op het gebied van onder

¹ CPB-notitie aan de Minister van Economische Zaken, 'Nieuwe raming 2001-2002', 1 november 2001, beschikbaar op www.cpb.nl.

andere de arbeidsmarkt, de koopkracht, de winstgevendheid, de inactiviteit en de overheidsfinanciën aanleiding zijn voor beleidsaanpassingen. Het economische beeld zoals gehanteerd bij aanvang van een kabinetsperiode, en in het bijzonder de daarbij gekozen behoedzaamheid, is bovendien bepalend voor de kans op budgettaire mee- en tegenvallers gedurende de uitvoering van het regeerakkoord. Een adequate inschatting van de economische groei en inzicht in de onzekerheidsmarges daaromheen zijn ook om die reden van belang.

De Sociaal-Economische Raad en de Studiegroep Begrotingsruimte hebben geadviseerd ook in de toekomst het budgettaire beleid te baseren op voorzichtige economische uitgangspunten, om de kans op tussentijdse bezuinigingen in de kabinetsperiode te beperken. Beiden pleiten ook voor een trendmatige benadering, waarbij de invloed van de conjunctuur op de begroting in belangrijke mate in het begrotingssaldo tot uitdrukking kan komen.² De verbeterde positie van de overheidsfinanciën maakt het mogelijk de voorzichtigheidsmarge voor de (trendmatige) economische groei bij de start van de komende kabinetsperiode te beperken tot ¼%-punt per jaar, tegen circa 0,6%-punt in de vorige en de huidige kabinetsperiode.

In lijn met deze adviezen bevat deze verkenning een 'voorzichtig' scenario voor de economische ontwikkeling in de volgende kabinetsperiode, gebaseerd op een voorzichtigheidsmarge van ¼%-punt in de jaarlijkse structurele groei en een neutraal conjunctuurbeeld in het eindjaar (2006). Daarnaast heeft het CPB ook een 'optimistisch' scenario opgesteld, dat vertrekt van een structurele groei die juist ¼%-punt per jaar boven de centrale raming ligt. Dit scenario heeft een aantal functies. Het moet vermijden dat het voorzichtige scenario al snel wordt beschouwd als de centrale raming. Het biedt inzicht in de kwantitatieve betekenis van de onzekerheidsmarge in de groeiverwachting voor diverse doelvariabelen. En het biedt houvast voor een robuuste beleidsinzet op terreinen waar de beleidsopgave juist groter is naarmate de economie sneller groeit. Daarom speelt het optimistische scenario een belangrijke rol in de sectorale verkenning tot 2010 die in het verlengde van deze studie wordt gemaakt ten behoeve van de analyse van vraagstukken rond milieu en energie.

Door de tweezijdige marge van ¼%-punt jaarlijkse groei is de bandbreedte tussen voorzichtig en optimistisch ½%-punt jaarlijkse groei, beduidend minder dan de bandbreedte van 1¼% die in 1993-1994 en in 1997-1998 werd gehanteerd tussen een behoedzaam en een gunstig scenario voor de volgende kabinetsperiode.³ De kleinere marge brengt logischerwijs met zich mee dat de kans op een feitelijke ontwikkeling buiten de bandbreedte van de twee scenario's nu beduidend groter is dan in de vorige middellange-termijnverkenningen. Voor een deel komt dit doordat de

² Sociaal-Economische Raad, 'Sociaal-economisch beleid 2000-2004', Advies 00/08 (2000) en Studiegroep Begrotingsruimte, 'Stabiel en duurzaam begroten', Elfde rapport (2001).

³ Zie Centraal Planbureau, 'Economische verkenning voor de volgende kabinetsperiode', SDU Uitgevers, Den Haag, november 1997, en Centraal Economisch Plan 1993, pagina 107-171.

voorzichtigheid alleen betrekking heeft op de structurele groei, en niet op de conjuncturele onzekerheden.

Het economische en budgettaire beeld voor Nederland in 2003-2006 is beleidsarm opgesteld. Alleen beleidsmaatregelen waar het kabinet reeds toe besloten heeft worden betrokken in de analyse, maar er is niet geanticipeerd op toekomstig beleid. Dit uitgangspunt vertaalt zich voor de projectie van de collectieve inkomsten in het hanteren van constante belasting- en premietarieven op het niveau van 2002 en toepassing van de wettelijke indexerings- en koppelingsmechanismen toegepast. Bij de collectieve uitgaven worden de huidige indexerings- en koppelingsmechanismen toegepast. De verwachtingen omtrent de volume-ontwikkeling in de sociale zekerheid zijn opgesteld op basis van de huidige uitkeringsvoorwaarden. Verder is de ontwikkeling van de zorguitgaven in de scenario's gebaseerd op verwachtingen omtrent de ontwikkeling van vraag en aanbod in deze sector. Voor de overige uitgaven is, voorzover deze ongevoelig zijn voor het macro-economische beeld, aangesloten bij de meerjarencijfers uit de Miljoenennota 2002.

1.2 Wereldeconomie

De zwakke volumeconjunctuur in 2001 en 2002 leidt ertoe dat de productie in de industrielanden daalt tot onder het potentiële niveau. De veronderstelde terugkeer naar evenwichtige productieniveaus in 2006 leidt tot relatief hoge groeiramingen. Datzelfde geldt voor de raming van de wereldhandelsgroei. De monetaire autoriteiten zullen naar verwachting weinig moeite hebben de inflatie binnen de doelzones te houden, waardoor ook de rentes laag kunnen blijven. De voorziene effectieve appreciatie van de euro draagt de komende jaren bij aan min of meer stabiele internationale prijzen in euro's.

De belangrijkste variabelen in de ramingen voor de middellange-termijn zijn de potentiële productieniveaus in 2006, dat wil zeggen de productieniveau's onder evenwichtige omstandigheden, zonder conjuncturele of incidentele effecten. Verondersteld wordt dat in alle landen de feitelijke productie in 2006 gelijk is aan de potentiële productie. De laatste wordt bepaald als het product van de potentiële werkgelegenheid en de potentiële arbeidsproductiviteit. De potentiële werkgelegenheid is gelijk aan het trendmatig arbeidsaanbod verminderd met de evenwichtswerkloosheid; de laatste wordt geschat met behulp van feitelijke werkloosheids- en loonvoetgegevens. De hoeveelheid kapitaal per eenheid arbeid en de stand van de technologie bepalen de potentiële arbeidsproductiviteit.

De gepresenteerde ramingen van de potentiële productie in de industrielanden bouwen voornamelijk voort op analyses van de OESO, die dezelfde benadering gebruikt als het CPB in de analyse van de Nederlandse economie. In aansluiting op de jongste korte-termijnramingen zijn voor de periode 2003-2006 voorzichtige en optimistische potentiële groeipaden gemaakt voor grote regio's in de industriële wereld. De onzekerheden betreffen vooral de toekomstige

productiviteitstrends. De gevolgen van de terroristische aanslagen in de Verenigde Staten vormen een extra onzekerheid.

In de *Verenigde Staten* schommelde de potentiële BBP-groei de afgelopen decennia rond 3% per jaar, en de ramingen tot 2006 wijken daar niet van af. De groei van het arbeidsaanbod loopt geleidelijk terug door demografische factoren, maar daar staat een duidelijke versnelling van de productiviteitstrend tegenover. Door de ICT-gerelateerde technologieschok steeg de potentiële BBP-groei in de tweede helft van de jaren negentig zelfs tot iets boven 3,5% per jaar. Achteraf gezien lijkt de daardoor uitgelokte investeringshousse deels gebaseerd op te hoog gespannen verwachtingen: sommige ICT-sectoren kampen nu met grote overcapaciteit en door de val van de aandelenkoersen is ook de toegang tot de kapitaalmarkt een stuk moeilijker geworden. Door de investeringsdalingen in 2001 en 2002 én als gevolg van de terroristische aanslagen loopt de potentiële groei in de Verenigde Staten momenteel duidelijk terug.

In de *Europese Unie* is het groeitempo van de potentiële productie geleidelijk teruggelopen van circa 4% in de beginjaren zeventig tot 2% in het midden van de jaren tachtig. Daarna volgde een licht herstel tot gemiddeld 2¼% per jaar. De groei van het arbeidsaanbod was de afgelopen decennia tamelijk stabiel, maar de productiviteitstrend vertraagde. Een technologieschok, zoals in de Verenigde Staten, is in Europa nog nauwelijks zichtbaar. In het optimistische scenario wordt ervan uitgegaan dat Europa op dit gebied in de komende jaren een inhaalslag maakt; in het voorzichtige scenario wordt de productiviteitstrend van de jaren negentig doorgetrokken.

In *Japan* is het groeitempo van het potentiële BBP de afgelopen decennia sterk verminderd: volgens OESO-schattingen van circa 6% per jaar in het begin van de jaren zeventig tot circa ¾% per jaar op dit moment. De noodzakelijke herstructureringen zullen naar verwachting ook de komende jaren de groeimogelijkheden sterk beperken.

De zwakke volumeconjunctuur in 2001 en 2002 leidt ertoe dat de productie in bijna alle landen terugvalt tot onder het potentiële niveau. De veronderstelling dat de productie in 2006 weer terugkeert naar het evenwichtige niveau impliceert dat de feitelijke groei in de Verenigde Staten en Europa jaarlijks ½% uitgaat boven de potentiële groei, en in Japan zelfs bijna 1%. In de projectie neemt de werkloosheid in de meeste landen vanaf 2003 weer geleidelijk af.

De monetaire autoriteiten zullen naar verwachting weinig moeite hebben om de inflatie binnen de doelzones te houden. De verruiming van de arbeidsmarkt op de korte termijn vermindert de opwaartse druk van de arbeidskosten. Daarnaast wordt voor de projectieperiode rekening gehouden met een verminderde marktmacht van OPEC, waardoor de olieprijsen gemiddeld iets lager zullen liggen dan in de afgelopen paar jaar. De geringe inflatiedruk biedt uitzicht op rentestanden die in historisch perspectief laag kunnen blijven.

De groei van het wereldhandelsvolume wordt naar verwachting tamelijk hoog. Dat moet ten dele worden toegeschreven aan het feit dat de mondiale productiegroei uitstijgt boven de potentiële groei. Belangrijker is de sterke toename van de invoerelasticiteit in de jaren negentig, die aangeeft dat de groei van de wereldhandel steeds meer uitgaat boven de groei van de wereldproductie. Deze uiting van globalisering betekent tegelijk dat voor de meeste landen de toegevoegde waarde per eenheid verhandeld product afneemt. Mede door de geprojecteerde waardevermindering van de euro zullen europrijzen van internationaal verhandelde goederen en diensten de komende jaren gemiddeld ongeveer gelijk blijven.

Tabel 1.1 Internationale kerngegevens	1991-1994	1995-1998	1999-2002	2003-2006	2003-2006
				Voorzichtig	Optimistisch
	mutaties per jaar in %				
BBP-volume					
Verenigde Staten	2,3	3,5	2¾	3¾	3¾
Japan	1,4	1,4	¼	1¼	1¾
Eurogebied	1,2	2,3	2¼	2½	3
Consumentenprijs					
Verenigde Staten	3,2	2,4	2¾	2½	2¾
Japan	1,7	0,6	- ½	¼	½
Eurogebied	3,5	1,9	2	1½	1½
Relevante wereldhandel goederen					
volume	4,4	8,0	5	7¼	8¼
prijs, exclusief energie (gld/euro)	- 0,9	1,2	1	- 1	- ½
Invoerprijs Nederland goederen (gld/euro)	- 1,3	0,4	1½	- ½	¼
	niveaus in eindjaar				
Eurokoers van de dollar	.	.	0,92	1,00	1,00
Ruwe-olieprijs (Brent, \$ per vat)	15,8	12,9	22,0	23	25

1.3 De Nederlandse economie

De economische groei in de periode 2003-2006 bedraagt 2½% per jaar in het voorzichtige scenario en 3% in het gunstige scenario. In deze groeicijfers is rekening gehouden met een positieve conjuncturele component als natuurlijke reactie op de onderproductie in het startjaar 2002, zodat in 2006 een conjunctureel neutraal beeld resulteert. De groei van het arbeidsaanbod zal de komende jaren mede door de vergrijzing afvlakken. Onder invloed van de ontwikkeling van de reële arbeidskosten loopt de werkloosheid op naar het evenwichtsniveau in 2006. De inactieven-actievenverhouding verslechtert in de scenario's door de combinatie van een oplopende werkloosheid en een verdere toename van het aantal AOW-ers en arbeidsongeschikten.

De structurele groeimogelijkheden van de Nederlandse economie zijn het vertrekpunt van de scenario's voor de periode 2003-2006. Daarbij staat de analyse van de potentiële groei centraal. De potentiële of structurele groei geeft de ontwikkeling van de productie (BBP) onder evenwichtige omstandigheden weer. De werkloosheid wordt daarbij niet beïnvloed door conjuncturele of incidentele factoren, maar ligt op het niveau van de evenwichtswerkloosheid.

In de huidige en de vorige kabinetsperiode wordt de economische groei gedragen door een forse arbeidsaanbodsgroei en een daling van de werkloosheid. De komende jaren zal de arbeidsaanbodsgroei vertragen door de vergrijzing van de beroepsbevolking en door het geleidelijk wegvallen van inhaaleffecten bij de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie van vrouwen. De structurele groei van het arbeidsaanbod zal in de periode 2003-2006 naar verwachting 1% per jaar bedragen.

De mogelijkheden voor de groei van de arbeidsproductiviteit zijn voor een belangrijk deel afhankelijk van de voortgaande technische vooruitgang in de informatie- en communicatietechnologie (ICT). Verwacht wordt dat de recent waargenomen versnelling van de arbeidsproductiviteitsgroei in de ICT-intensieve diensten de komende jaren zal doorzetten. De structurele groei van de arbeidsproductiviteit voor de gehele economie wordt ingeschat op 1½% per jaar. Bij een constant niveau van de evenwichtswerkloosheid, onder het uitgangspunt van ongewijzigd beleid, resulteert dan een potentiële BBP-groei van 2½% per jaar voor de periode 2003-2006.

De onzekerheid rond deze schatting van de potentiële groei krijgt vorm in een voorzichtig scenario met een potentiële groei van 2¼% per jaar en een optimistisch scenario met een potentiële groei van 2¾% per jaar. Vervolgens leidt de veronderstelling van een neutraal conjunctureel beeld in 2006 tot een positieve conjunctuurcorrectie. Per saldo komt de BBP-groei in het voorzichtige scenario uit op 2½% per jaar en in het optimistische scenario op 3% per jaar (zie kader).

De recente conjunctuuromslag gaat in 2001 en 2002 maar in beperkte mate gepaard met een oplopende werkloosheid. In eerste instantie lopen de vacatures terug, de werkloosheid reageert met een vertraging. Evenwichtsherstel op de arbeidsmarkt in de periode 2003-2006 impliceert dat de werkloosheid in beide scenario's oploopt van 3¾% van de beroepsbevolking in 2002 naar 4¾% in 2006. De groeivertraging in 2001 en 2002 is vooral neergeslagen in een ongunstige ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit. Spiegelbeeldig zal bij conjunctuurherstel in de periode 2003-2006 de groei van de arbeidsproductiviteit tijdelijk boven het structurele groeitempo liggen.

Omdat de werkloosheid in de scenario's tot aan 2006 steeds beneden de evenwichtswerkloosheid blijft, gaat van de krappe arbeidsmarktsituatie een opwaarts effect uit op de loonontwikkeling in de komende jaren. Daar tegenover staat wel een temperende invloed van

Economische groei in twee scenario's

De inschatting van de potentiële groei is met onzekerheden omgeven, onder andere op het terrein van de participatie van vrouwen en de ontwikkelingen in de ICT. De onzekerheden komen tot uiting in de twee economische scenario's, voorzichtig en optimistisch, voor de periode 2003-2006. In het voorzichtige scenario ligt de potentiële groei een $\frac{1}{4}$ -punt per jaar onder de centrale raming en spiegelbeeldig in het optimistische scenario een $\frac{1}{4}$ -punt er boven. De bandbreedte van het voorzichtige en het optimistische scenario heeft alleen betrekking op de onzekerheden voor de potentiële economische groei, hierbij is dus geen rekening gehouden met conjuncturele onzekerheden.

Door conjuncturele factoren kan de feitelijke groei tijdelijk lager of hoger zijn dan de potentiële groei. In beide scenario's is verondersteld dat in de komende kabinetsperiode een natuurlijke correctie zal plaatsvinden op de conjuncturele onderproductie in 2002, zoals besloten ligt in de jongste raming voor de korte termijn. Door de veronderstelde terugkeer naar een conjunctureel neutrale positie op middellange termijn ligt de verwachte feitelijke economische groei voor de komende jaren $\frac{1}{4}$ -punt boven de potentiële groei. De economische groei voor 2003-2006 komt dan in het voorzichtige scenario op $2\frac{1}{2}$ % en in het optimistische scenario op 3% per jaar.

Economische groei in twee scenario's, 2003-2006

	Voorzichtig	Optimistisch
	% per jaar	
geschatte potentiële groei		$2\frac{1}{2}$
onzekerheidsmarge (in %-punt)	$-\frac{1}{4}$	$+\frac{1}{4}$
potentiële groei in scenario	$2\frac{1}{4}$	$2\frac{3}{4}$
conjunctuur correctie (in %-punt)	$+\frac{1}{4}$	$+\frac{1}{4}$
BBP-groei in scenario	$2\frac{1}{2}$	3

het feit dat de werkloosheid stijgt en een neerwaarts effect door de vertraagde doorwerking van de conjuncturele terugval in de arbeidsproductiviteit in 2001-2002. In het voorzichtige scenario bedraagt de contractloonstijging $3\frac{1}{2}$ % per jaar, gelijk aan het gemiddelde in de periode 1999-2002. In het optimistische scenario komt als gevolg van de hogere arbeidsproductiviteit en de hogere inflatie de contractloonstijging op 4% uit. Samen met een incidentele looncomponent van $\frac{1}{2}$ % en een voorziene verhoging van de pensioenpremies resulteert in beide scenario's een reële groei van de arbeidskosten die iets onder de arbeidsproductiviteitsgroei in de marktsector ligt. Daardoor verbetert de winstmarge en daalt de arbeidsinkomensquote (AIQ) in het beeld voor 2003-2006.

De inflatie (CPI) bedraagt in het voorzichtige scenario $1\frac{3}{4}$ % en in het optimistische scenario 2% per jaar, duidelijk lager dan in de periode 1999-2002. De constante invoerprijzen zijn een belangrijke oorzaak van de lage inflatie. Verder leidde in de periode 1999-2002 de verhoging van de indirecte belastingen tot een hogere inflatie, terwijl in de scenario's voor 2003-2006 de

Conjunctuur en werkloosheid in 2006

In beide scenario's is per veronderstelling de conjuncturele situatie in het eindjaar neutraal, dat wil zeggen dat het BBP op zijn evenwichtige, structurele niveau ligt. Ook voor de arbeidsmarkt is verondersteld dat de werkloosheid op het geschatte evenwichtsniveau ligt. Deze veronderstellingen weerspiegelen het uitgangspunt van een trendmatig of structureel toekomstbeeld, niet een voorspelling dat 2006 daadwerkelijk een conjunctureel evenwicht zal laten zien. Gezien de onzekere en soms snelle omslagen in de conjunctuur is een neutraal conjunctureel beeld wel de enige reële basis voor een raming van het BBP over vijf jaar. Het beleidsmatige risico van een andere conjunctuurfase in 2006 is geringer naarmate het beleid zich meer richt op de trendmatige, structurele ontwikkeling en de conjuncturele schommelingen makkelijker kan absorberen in het begrotingssaldo.

Op de arbeidsmarkt verlopen de aanpassingsprocessen trager, al kan ook daar in vijf jaar veel gebeuren. Als een gematigde loonontwikkeling mogelijk blijkt ondanks de krapte op de arbeidsmarkt, dan kan de stijging van de werkloosheid deels worden uitgesteld tot na 2006, of zelfs worden vermeden wanneer de evenwichtswerkloosheid daalt. Anderzijds bestaat het gevaar dat de reële arbeidskosten snel blijven toenemen, en niet of onvoldoende de ontwikkeling in 2001-2002 corrigeren. In dat geval schiet het evenwichtsherstel op de arbeidsmarkt al snel door naar de verkeerde kant, met als gevolg een onnodig hoge werkloosheid. Dan dreigt ook een stijging van de evenwichtswerkloosheid, en zal het extra moeilijk zijn om de weg terug weer te vinden.

belastingtarieven constant zijn gehouden. De lonen en prijzen stijgen in beide scenario's harder dan in het buitenland, waardoor de Nederlandse concurrentiepositie verder verslechtert.

Hierdoor blijft de groei van de uitvoer iets achter bij de wereldhandelsgroei. De groei van de particuliere consumptie overtreft de productiegroei en draagt bij aan het conjuncturele herstel. De groei van de bedrijfsinvesteringen houdt ongeveer gelijke tred met de economische groei.

De reële loonstijging vertaalt zich bij een constante microlastendruk in het voorzichtige scenario in een koopkrachtstijging met 1 à 1¼% per jaar voor de standaardcategorieën. Dit is een duidelijk gunstiger beeld dan de realisaties in de periode 1991-1998. Het koopkrachtbeeld voor de huidige kabinetsperiode is gunstiger door de 5 mld euro lastenverlichting voor gezinnen.

De krachtige werkgelegenheidsgroei van de afgelopen jaren, in arbeidsjaren gemeten gemiddeld 2,7% per jaar in 1996-2000, blijft in de projectieperiode ver buiten bereik. Onder invloed van de conjunctuur-omslag in 2001 vertraagt de werkgelegenheidsgroei via 1¾% in 2001 tot ½% in 2002, en in de scenario's voor 2003-2006 komt hij gemiddeld niet meer boven circa 1% per jaar. De belangrijkste oorzaak is de vertraging in de structurele groei van het arbeidsaanbod. Bij de beleidsarme uitgangspunten voor de middellange termijn wordt die groei op ongeveer 1% per jaar geraamd, na een structurele aanbodgroei van 1½% à 1¾% per jaar in het afgelopen decennium. Daarnaast ligt in de scenario's besloten dat de werkloosheid stijgt van 3¾% in 2001 tot ongeveer 4¾% in 2006, na de sterke daling in de afgelopen zeven jaar. De werkloosheidsstijging in de komende periode is het gevolg van de ontwikkelingen in de reële arbeidskosten, met hun doorwerking naar de winstgevendheid en de prijsconcurrentiepositie. Na de gestage toename van de arbeidsinkomensquote van 81% in 1998 tot 85¼% in 2002, laten beide

Tabel 1.2 Enkele kerngegevens voor de Nederlandse economie, 1995-2006

	1995-1998	1999-2002	2003-2006 Voorzichtig	2003-2006 Optimistisch
	mutaties per jaar in %			
Lonen en Prijzen				
Contractloon marktsector	2,1	3½	3½	4
Consumentenprijsindex	2,1	3	1¾	2
Koopkracht modale werknemer (excl. incidenteel)	0,8	2	1	1¼
Volume bestedingen en productie				
Particuliere consumptie	3,5	3¼	3	3½
Bruto investeringen bedrijven (excl. woningen)	7,0	3¾	2½	3
Goederenuitvoer (exclusief energie)	7,3	5½	6¼	7½
Goedereninvoer	7,7	5½	6	7
Bruto binnenlands product	3,4	2½	2½	3
Reëel nationaal inkomen	2,6	3	2¾	3
Arbeidsmarkt				
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	2,5	1¾	¾	1
Arbeidsaanbod in personen	1,8	1¾	1	1¼
Arbeidsproductiviteit marktsector (mutatie in %)	1,2	1	2¼	2¾
	niveaus in eindjaar			
Werkloze beroepsbevolking (in %)	4,9	3¾	4¾	4¾
Verhouding niet actieven versus actieven (in %)	69,9	66¼	68¾	68¼
Collectieve sector				
Vorderingensaldo collectieve sector (% BBP)	-0,7	0,6	1,2	1,8
Bruto schuld collectieve sector (% BBP)	66,8	48,3	36,0	33,7
Diversen				
Arbeidsinkomensquote marktsector ^a (niveau, %)	81,0	85¼	83¾	83½

^a Exclusief delfstoffenwinning en exploitatie onroerend goed.

scenario's wel enig herstel van winstgevendheid zien, met een daling van de arbeidsinkomensquote tot onder de 84% in 2006. Maar de verslechtering van de prijsconcurrentiepositie gaat na 2002 nog door. Ten opzichte van concurrenten in het eurogebied is al sinds 1998 sprake van een snellere stijging van de arbeidskosten per eenheid product in de industrie; dit weerspiegelt dat de loonontwikkeling in de meeste Europese landen gematigd is onder invloed van een ruime arbeidsmarkt. Ten opzichte van concurrenten in het dollargebied is de afgelopen jaren winst geboekt door de koersstijging van de dollar tegenover de euro; de geprojecteerde koersdaling van de dollar betekent dat de winst van de afgelopen jaren geleidelijk zal moeten worden ingeleverd.

In de jongste raming voor de korte termijn ligt besloten dat in 2002 de inactieven-actievenverhouding (I/A-ratio) voor het eerst sinds 1993 weer zal stijgen. In beide scenario's loopt deze

verhouding na 2002 verder op. De groei van het aantal AOW-uitkeringen zal door de vergrijzing versnellen. De stijging van de werkloosheid vertaalt zich in een oploop van het aantal personen met een WW- of bijstandsuitkering, met circa 100 000. Hierbij is tevens rekening gehouden met een lichte toename van de discrepantie tussen het aantal uitkeringen en het aantal werklozen, onder andere doordat meer mensen WW-rechten opbouwen en door de vergrijzing van de beroepsbevolking. Uitgaande van de in- en uitstroomfrequenties voor de arbeidsongeschiktheidsregelingen in de afgelopen jaren en de nog te verwachten effecten van recent beleid zal het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen in de periode 2003-2006 met 70 000 uitkeringsjaren oplopen. Dan zal het aantal personen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering rond 2003 het miljoen overschrijden. Het totaal aantal inactieven neemt, in uitkeringsjaren gemeten, in beide scenario's in de periode 2003-2006 met circa 275 000 toe, bij een werkgelegenheidsgroei met krap 200 000 arbeidsjaren in het voorzichtige scenario en met 250 000 arbeidsjaren in het optimistische scenario. Zo resulteert voor de periode 2003-2006 een oploop van de inactieven/actieven-verhouding met 2¼%-punt in het voorzichtige scenario en 1¼%-punt in het optimistische scenario.

1.4 Collectieve sector

Bij beleidsarme uitgangspunten groeien de collectieve inkomsten in de periode 2003-2006 harder dan de collectieve uitgaven. In het voorzichtige scenario resulteert hierdoor een budgettaire ruimte van 3½ mld euro welke technisch is ingezet voor de verbetering van het EMU-saldo van 0,6% BBP in 2002 naar 1,2% BBP in 2006. Het gemiddelde EMU-saldo in de periode 2003-2006 ligt daarbij op 0,7% BBP. In het optimistische scenario is de saldoverbetering groter door de hogere economische groei.

Zonder nader beleid groeien de bruto collectieve uitgaven in het voorzichtige scenario met reëel 1½% per jaar.⁴ In het optimistische scenario ligt de reële uitgavengroei iets hoger als gevolg van de doorwerking van de hogere reële loonstijging in de marktsector naar de overheidslonen en de sociale uitkeringen. De lagere rente-uitgaven uit hoofde van een gunstigere ontwikkeling van de schuld wegen hier onvoldoende tegenop. In beide scenario's ligt de uitgavengroei onder de economische groei, waardoor de uitgavenquote met circa 2%-punt terugloopt. De daling van de uitgavenquote wordt grotendeels veroorzaakt door dalende rentelasten. Dit hangt samen met de technische veronderstelling dat de budgettaire ruimte geheel voor verbetering van het EMU-saldo wordt ingezet. Daarnaast is van belang dat herfinancieringen van oude leningen plaatsvinden tegen een lagere lange rentevoet, van 4¾%. Buiten de zorg en de sociale zekerheid blijft de reële groei van de uitgaven achter bij de welvaartsgroei.

⁴ De reële groei wordt bepaald door de nominale groei te corrigeren voor de algemene inflatie, afgemeten aan de prijsindex van het BBP.

Onder het uitgangspunt van constante microlastendruk, dat wil zeggen fixatie van belasting- en premietarieven op het niveau van 2002 en het toepassen van wettelijke indexeringen, lopen de collectieve lasten iets terug als percentage van het BBP. Daarnaast blijft de groei van de niet-belastingmiddelen achter bij de BBP-groei. In beide scenario's groeien de collectieve inkomsten

Bijstellingen budgettaire beeld 2006 ten opzichte van boekhoudkundige berekening

Het budgettaire beeld voor de komende kabinetsperiode is ten opzichte van de voorlopige budgettaire berekening van dit voorjaar verslechterd.^a De belangrijkste verandering daarbij is de verslechtering van het EMU-saldo in het startjaar 2002 van 1,1% BBP in het voorjaar naar 0,6% BBP in het huidige beeld.

De belangrijkste oorzaak van de verslechtering van het budgettaire beeld ligt bij de neerwaartse bijstellingen van de economische groeiverwachting voor 2001-2002 van gemiddeld 3% per jaar in het CEP 2001 naar 1½% per jaar in de jongste raming voor de korte termijn. De lage productiviteitsgroei voor de korte termijn is voor een deel structureel geduid en mede in relatie tot de lagere investeringsquote in het startjaar is de voorzichtige raming van de structurele groei in de periode 2003-2006 verlaagd van 2½% naar 2¼% per jaar. Hierbij is ook rekening gehouden met een neerwaarts effect van de hogere risicopremies als gevolg van de aanslagen in de VS op de bedrijfsinvesteringen in de komende jaren. Maar omdat de zogenoemde conjunctuurcorrectie is omgeslagen van min ¼%-punt naar plus ¼%-punt per jaar, resulteert in het voorzichtige scenario voor 2003-2006 nu een groeicijfer van 2½% per jaar tegen 2¼% in het voorjaar. Voor 2006 wordt namelijk uitgegaan van een conjunctureel neutraal beeld. Vanuit de situatie van hoogconjunctuur die dit voorjaar nog voor 2002 werd voorzien, leidde dat tot een negatieve conjunctuurcorrectie. Nu is bij de verwachte laagconjunctuur in 2002 een positieve conjunctuurcorrectie nodig om een conjunctureel neutrale eindsituatie in 2006 te bereiken.

De hogere groei leidt nauwelijks tot extra budgettaire ruimte in de periode 2003-2006. De groei van de collectieve inkomsten overtreft de groei van de collectieve uitgaven in het voorzichtige scenario met 3½ mld euro, tegen 3¼ mld euro dit voorjaar. De inkomstengroei komt daarbij niet hoger uit dan dit voorjaar. Dit hangt samen met de hogere arbeidsinkomensquote in het startjaar 2002 als gevolg van de conjunctuurverslechtering 2001-2002. Verwacht wordt dat de arbeidsinkomensquote op middellange termijn zal teruglopen, waarmee de hogere groeiverwachting 2003-2006 geheel neerslaat in winstverbetering. Doordat de verslechtering van de winstgevendheid in 2001-2002 door de lange kasvertragingen nog maar voor een klein deel zichtbaar is in de opbrengst vennootschapsbelasting in 2002 zal de verbetering van de winstgevendheid in 2003-2006 ook niet tot uiting komen in een navenante verbetering van de winstbelastingen. Daarnaast wordt de inkomstengroei beperkt doordat rekening is gehouden met een stijging van de aftrekbare pensioenpremies, mede in samenhang met het verslechterde beursklimaat. De reële groei van de collectieve uitgaven onder beleidsarme uitgangspunten is niet veel veranderd ten opzichte van het voorjaar.

De neerwaarts bijstelling van het EMU-saldo 2002 van 1,1% BBP naar 0,6% BBP en de slechts marginaal hogere budgettaire ruimte in de periode 2003-2006 leiden ertoe dat het budgettaire beeld in 2006 per saldo met circa 1¼ mld euro is verslechterd ten opzichte van het voorjaar. Deze verslechtering is terug te voeren op het lagere BBP-niveau dat voor 2006 resulteert. Het groeiverlies 2001-2002 wordt maar voor een deel goed gemaakt door de iets hogere groei in het scenario voor de jaren daarna.

^a C. Jansen, P. Besseling en F. Huizinga, 'Boekhoudkundige berekening budgettaire ruimte 2003-2006', CPB Document 3, juni 2001.

echter sneller dan de collectieve uitgaven, zodat voor de komende kabinetsperiode bij ongewijzigd beleid budgettaire ruimte beschikbaar is. In het voorzichtige scenario nemen de inkomsten onder de zogenaamde ijkklatten over de gehele periode 2003-2006 reëel met 15¾ mld euro toe. Dit wordt ook wel de bruto-ruimte genoemd. De reële groei van de collectieve uitgaven bij ongewijzigd beleid en enkele overige EMU-relevante posten leggen voor 12½ mld euro beslag op de bruto ruimte. Circa de helft daarvan vloeit voort uit de koppeling van de loonontwikkeling in de collectieve sector (conform het referentiemodel) en de sociale uitkeringen (WKA) aan de loonontwikkeling in de marktsector. Het overige beslag op de ruimte is grotendeels gelokaliseerd bij de bijdragen aan het Gemeente- en Provinciefonds (door de koppeling aan de rijksuitgaven), onderwijsuitgaven (als gevolg van oplopende leerlingenaantallen), de oploop in het aantal uitkeringen (AOW, arbeidsongeschiktheid en werkloosheid) en de volumeontwikkeling in de zorg.

De cijfers voor de volumegroei in de zorg zijn in de beleidsarme scenario's niet afgeleid van vaste budgetten maar gebaseerd op de geraamde ontwikkeling van de vraag naar zorg. Hierbij is uitgegaan van het huidige verzekeringsstelsel, inclusief de reikwijdte van het zorgpakket, en wordt rekening gehouden met eventuele aanbodrestricties op middellange termijn. Onder invloed van demografische, sociaal-culturele en technologische ontwikkelingen bedraagt in beide scenario's de volumegroei voor de zorg circa 2½% per jaar. De reële groei van de zorguitgaven ligt door de loonontwikkeling en de stijgende prijzen van geneesmiddelen hoger en komt op 3¾% per jaar.

	Voorzichtig	Optimistisch
Reële stijging inkomsten bij ongewijzigde tarieven (bruto-ruimte)	15¾	20
Reële stijging uitgaven onder ijklijn bij ongewijzigd beleid	14¾	16¾
Reëel beslag overige EMU-relevante posten	<u>- 2¼</u>	<u>- 2¼</u>
Budgettaire ruimte (aangewend voor verbetering EMU-saldo)	3½	6½

Zonder nader beleid bedraagt de (netto) budgettaire ruimte voor de volgende kabinetsperiode 3½ mld euro in het voorzichtige scenario. In de scenario's is, bij wijze van technische veronderstelling, de ruimte volledig ingezet voor verbetering van het EMU-saldo. Startend met een overschot van 0,6% BBP in 2002 resulteert dan in het voorzichtige scenario een begrotingsoverschot van 1,2% BBP in 2006. In welke mate, afgezien van herprioriteringen binnen de uitgaven en de lasten, geld beschikbaar is voor uitgavenverhogingen en/of lastenverlichting wordt dan bepaald door het nagestreefde EMU-saldo in 2006. Bij een

streefwaarde van 1,2% BBP is die ruimte dus gelijk aan nul. Ter indicatie: een mutatie van het EMU-saldo 2006 met 0,1%-punt correspondeert circa ½ mld euro.

Door diverse incidentele en conjuncturele factoren vindt de verbetering van het EMU-saldo niet gelijkmatig in de periode 2003-2006 plaats. In 2003 is zelfs sprake van een kleine saldooverslechtering. Gemiddelde bedraagt het EMU-saldo over 2003-2006 in het voorzichtige scenario 0,7% BBP. De EMU-schuldquote vermindert door de aflossing op de schuld uit hoofde van de overschotten, door de stijging van het BBP (noemereffect) en door voorgenomen verkoop van staatsdeelnemingen in de komende jaren. De EMU-schuldquote loopt in het voorzichtige scenario terug van 48¼% BBP in 2002 naar 36% BBP in 2006.

De hogere economische groei in het optimistische scenario leidt in sterkere mate tot extra collectieve inkomsten dan tot extra uitgaven. De budgettaire ruimte komt dan op 6½ mld euro uit en als deze volledig wordt ingezet voor saldoverbetering bedraagt in 2006 het EMU-saldo 1,8% BBP en de EMU-schuldquote 33¾% BBP. Gemiddeld over 2003-2006 belooft het EMU-saldo in het optimistische scenario 1,1% BBP.

1.5 Bedrijfstakken

Ondanks de geleidelijke stijging van de werkloosheid zullen op deelsegmenten van de arbeidsmarkt knelpunten blijven optreden, met name in de bouwnijverheid en in deelsectoren van de commerciële dienstverlening en de industrie. Hiertegenover staat dat sectoren met een netto arbeidsuitstoot, zoals de agrosector en de chemie, voor ontspanning zullen zorgen. De winstgevendheid ondervindt van de krappe arbeidsmarkt vooral in de industrie een negatieve invloed vanwege de scherpe concurrentie van buitenlandse aanbieders. In de commerciële dienstverlening en de bouwnijverheid neemt de winstgevendheid enigszins toe. De investeringsniveaus blijven hoog in historisch perspectief. De sector Informatie- en Communicatie-Technologie (ICT) is een belangrijke aanjager van de arbeidsproductiviteitsgroei, zowel direct als via de ICT-gebruikende sectoren.

Het toekomstscenario voor de middellange termijn laat een ontwikkeling zien, waarbij de groei van de arbeidsproductiviteit in de marktsector versnelt en de ontwikkeling van de werkgelegenheid vertraagt. Dit laatste vloeit voort uit een geringer arbeidsaanbod en uit het veronderstelde herstel van meer evenwichtige verhoudingen op de arbeidsmarkt in het eindjaar van de ramingsperiode. Vanwege de aanvankelijk krappe arbeidsmarkt stijgen de lonen en verbetert de ruilvoet met het buitenland met als keerzijde een verlies aan concurrentiekracht. Verwacht wordt dat zich knelpunten zullen blijven voordoen op die deelsegmenten van de arbeidsmarkt waarop een beroep gedaan wordt door de bouw, de metaalindustrie en door deelsectoren van de commerciële dienstverlening. Vooral beroepsgericht opgeleiden op voorbereidend middelbaar, middelbaar en hoger niveau blijven naar verwachting relatief schaars. Hiertegenover staan sectoren in het agrocluster en de chemie die door netto

arbeidsuitstoot voor ontspanning zorgen en een relatief ruim aanbod van werkzoekenden zonder beroepsspecifieke opleiding.

De volumegroei van de productie in de marktsector is met gemiddeld 3% per jaar hoger dan in de eerste helft van de jaren negentig (zie tabel). In vergelijking met de tweede helft blijft de groei wat achter door een minder onstuimige ontwikkeling bij de zakelijke dienstverlening en een achterblijvende productiegroei in de bouwnijverheid vanwege capaciteitsknelpunten. De geprojecteerde versnelling van de groei van de arbeidsproductiviteit van de marktsector wordt breed gedragen door vele bedrijfstakken en voor een deel mogelijk gemaakt via de doorwerking van ICT in ICT-gebruikende sectoren.

Tabel 1.4 Productievolume^a en productiviteit per arbeidsjaar, 1991-2006

	Productievolume ^a				Arbeidsproductiviteit			
	1991-1994	1996-1998	1999-2002	2003-2006	1991-1994	1996-1998	1999-2002	2003-2006
	Voorzichtig				Voorzichtig			
	mutaties per jaar in %				mutaties per jaar in %			
Agrosector ^b	3,8	0,8	1½	2	3,9	1,4	1¾	3
Industrie ^c	0,3	2,6	2	3	0,9	2,2	1½	3¼
Energie	2,6	-0,6	¼	1½	3,4	1,6	2	1½
Bouwnijverheid	-1,4	1,8	3	2	-1,6	-1,0	1¼	¾
Tertiaire diensten ^d	3,2	5,8	¾	¾	0,6	1,3	¾	2
Zorg	2,1	2,2	¾	1¾	0,0	-2,0	-¼	¼
Totaal bedrijven	2,3	3,9	2½	2¾	0,9	0,7	¾	2
Marktsector ^e	2,1	4,4	¾	3	0,8	1,3	1	2¼

^a Bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten.
^b Landbouw, bosbouw, visserij en voedings- en genotmiddelenindustrie.
^c Chemische- en rubberindustrie, metaal- en optische industrie en overige industrie.
^d Exclusief exploitatie van onroerend goed.
^e Bedrijven exclusief delfstoffenwinning, verhuur en handel in onroerend goed en zorg.

Ten opzichte van het jaar 2000 vermindert de winstgevendheid in de industrie vanwege de verwachte binnenlandse loonstijging in combinatie met lage productprijzen van concurrerende buitenlandse aanbieders. Hiertegenover staan verbeteringen van de winstgevendheid bij de commerciële dienstverlening en in de bouwnijverheid, waar de productiegroei beperkt wordt door gebrek aan gekwalificeerd personeel terwijl de finale vraag onverminderd hoog blijft.

1.6 Slot

Beleid dat streeft naar een hogere structurele groei zal zich moeten richten op het mobiliseren van extra arbeidsaanbod, het verder terugdringen van de evenwichtswerkloosheid en/of verhoging van de structurele groei van de arbeidsproductiviteit. Een beheerste loonontwikkeling is vereist om te voorkomen dat de werkloosheid onnodig hoog oploopt. Het streven naar overheidsfinanciën die op lange termijn houdbaar zijn met het oog op de vergrijzing, stelt beperkingen aan de budgettaire ruimte voor nieuw beleid en aan de fasering van maatregelen in de komende kabinetsperiode.

De beleidsarme scenario's voor de komende kabinetsperiode zijn gebouwd op een jaarlijkse groei van het potentiële BBP met gemiddeld $2\frac{1}{4}\%$ respectievelijk $2\frac{3}{4}\%$ per jaar. Beleid dat streeft naar een hogere structurele groei zal zich moeten richten op het mobiliseren van extra arbeidsaanbod, het verder terugdringen van de evenwichtswerkloosheid en/of verhoging van de structurele groei van de arbeidsproductiviteit. Beleid dat zich richt op de vraagzijde van de economie kan hoogstens indirect bijdragen aan de structurele groei, doordat extra krapte op de arbeidsmarkt via hogere lonen ook wat extra arbeidsaanbod kan uitlokken. Dit is evenwel een relatief zwak mechanisme, dat bovendien grote risico's met zich draagt voor de conjuncturele ontwikkeling. Een beheerste loonontwikkeling is immers vereist om de economie op middellange termijn niet aan de verkeerde kant van het evenwicht te laten uitkomen, met onnodig hoge werkloosheid en een productie beneden het potentiële niveau. Een achterblijvende winstgevendheid en een slechtere concurrentiepositie zouden ook de structurele groei aantasten, door hun negatieve effecten op de investeringen.

In beide scenario's daalt de arbeidsinkomensquote van het conjunctureel hoge niveau in 2002 naar een meer evenwichtige waarde in 2006. Daarbij neemt de krapte op de arbeidsmarkt wel geleidelijk af, en stijgt de werkloosheid naar de geschatte evenwichtswaarde van $4\frac{3}{4}\%$ van de beroepsbevolking. Een gematigder loonontwikkeling, waarbij de arbeidsinkomensquote sneller daalt, zou een dergelijke stijging van de werkloosheid kunnen vermijden en de krapte op de arbeidsmarkt langer in stand houden. Dat zou gunstige gevolgen hebben voor de baanvinkansen van werkzoekenden en daarmee ook voor de succesansen van beleid dat zich richt op vergroting van de arbeidsparticipatie en op beperking van het aantal mensen dat een beroep doet op de sociale zekerheid. Zo een ontwikkeling kan dichterbij gebracht worden door maatregelen die leiden tot een beter functioneren van de arbeidsmarkt, en in het bijzonder tot een verdere verlaging van de evenwichtswerkloosheid. Voor dit laatste zijn een verdere daling van de wig (het verschil tussen bruto reële arbeidskosten en netto reële arbeidsinkomsten) en de *replacement rate* (de verhouding tussen het netto inkomen bij niet-werken en het netto inkomen bij werk) belangrijke instrumenten.

Er is al een scala aan beleidslijnen ingezet voor de bevordering van extra groei in het arbeidsaanbod, en deze beleidslijnen dragen ook bij aan de verwachte aanbodgroei in de

komende kabinetsperiode. Internationale vergelijkingen laten zien dat de arbeidsparticipatie in Nederland, gemeten in personen, niet meer achterblijft bij het Europese gemiddelde. Maar een verdere verhoging is zeker mogelijk en gemeten in arbeidsjaren (of uren) blijft de Nederlandse arbeidsdeelname nog wel duidelijk achter. Het gaat er nu vooral om te voorkomen dat de vergrijzing van de beroepsbevolking gepaard gaat met een scherpe daling van de arbeidsparticipatie. Preventie van arbeidsongeschiktheid speelt daarbij een belangrijke rol, maar ook het verder terugdringen van de impliciete subsidiëring van inactiviteit, bijvoorbeeld in VUT-regelingen. Meer algemeen is het wenselijk dat de individuele kosten en baten van een grotere arbeidsdeelname zo goed mogelijk de maatschappelijke kosten en baten weerspiegelen.

Ook de groei van de arbeidsproductiviteit is al langer een belangrijk thema in het sociaal-economisch beleid. Primair gaat het dan om processen van innovatie en diffusie van technologie. Deze processen kunnen gedijen bij een sterke kennisinfrastructuur en krijgen meer impulsen in een concurrerende en ondernemende omgeving. Hoofdstuk 5 van deze Verkenning geeft inzicht in de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in de diverse bedrijfstakken. Hoofdstuk 6 gaat in op het mededingingsbeleid. De Nederlandse kennisinfrastructuur zal nader belicht worden in een studie die begin volgend jaar verschijnt.

Het begrotingsoverschot (EMU-saldo) loopt in het voorzichtige scenario zonder nader beleid op van 0,6% BBP in 2002 tot 1,2% BBP in 2006. Dit correspondeert met een budgettaire ruimte van circa 3½ mld euro. Afhankelijk van de streefwaarde die het volgende kabinet wil hanteren voor het EMU-saldo in 2006, kan een deel van deze ruimte worden ingezet voor netto uitgavenverhoging en/of lastenverlichting. Bij een streefwaarde groter dan 1,2% BBP is netto uitgavenbeperking en/of lastenverzwaring nodig ten opzichte van de beleidsarme uitgangspunten die in deze verkenning zijn gehanteerd.

Het voorzichtige scenario zal door het CPB gebruikt worden als basisbeeld voor de analyse van de effecten van beleidsvoorstellen voor de komende kabinetsperiode. Een groot aantal politieke partijen heeft al om een dergelijke analyse van hun verkiezingsprogramma gevraagd. Afhankelijk van hun aard en invulling, kunnen beleidsmaatregelen op verschillende manieren doorwerken naar de economische groei en het begrotingssaldo, en dus op de budgettaire ruimte. Gewoonlijk worden de effecten op de budgettaire ruimte aangeduid als 'inverdieneffecten' of, ingeval van budgettaire derving, 'uitverdieneffecten'. Voor een goede beoordeling is het wel van belang onderscheid te maken tussen enerzijds effecten op de structurele groei en het structurele begrotingssaldo, en anderzijds effecten die uitsluitend een conjunctureel karakter dragen doordat zij het BBP in 2006 tijdelijk boven of beneden zijn evenwichtige, structurele niveau brengen.

De Sociaal-Economische Raad en de Studiegroep Begrotingsruimte hebben, evenals het IMF, de OESO en de Europese Commissie, geadviseerd om de automatische stabilisatoren aan de inkomstenkant van de begroting volledig te laten werken. Dit betekent dat normale

conjuncturele schommelingen van belasting- en premie-inkomsten volledig doorlopen naar het begrotingssaldo, en geen aanleiding zijn voor aanpassing van de budgetvoornemens voor uitgaven en microlasten. Daarbij past een streefwaarde voor het structurele begrotingssaldo, zodat ook alleen structurele inverdieneffecten bijdragen aan de budgettaire ruimte voor nieuw beleid.

Met het oog op de vergrijzing adviseert de Studiegroep Begrotingsruimte in de volgende kabinetsperiode te streven naar jaarlijkse overschotten van $1\frac{1}{4}\%$ à $1\frac{3}{4}\%$ van het BBP. Dan zijn de overheidsfinanciën op lange termijn houdbaar, in die zin dat de bestaande collectieve regelingen kunnen worden gecontinueerd zonder dat de demografische verschuivingen te zijner tijd dwingen tot lastenverzwaring. Gelet op het feitelijke verloop van het EMU-saldo in het voorzichtige scenario stelt dit streven niet alleen beperkingen aan de budgettaire ruimte voor nieuw beleid in de gehele kabinetsperiode, maar ook aan de fasering van maatregelen die een budgettair effect hebben. Bij de analyse van de verkiezingsprogramma's zal ook gerapporteerd worden over het effect op de gemiddelde waarde van het EMU-saldo in de periode 2003-2006.

2 De vooruitzichten voor de wereldeconomie

2.1 Productiegroei in de wereld

De verslechtering van de internationale conjunctuur in 2001-2002 brengt met zich mee dat in alle delen van de wereld de productie zakt tot onder het potentiële niveau. De veronderstelling dat in alle landen de productie in 2006 weer op het conjunctureel neutrale niveau uitkomt leidt ertoe dat de feitelijke productiegroei in de periode 2003-2006 overal hoger ligt dan de onderliggende groeitrend. De analyse richt zich op de potentiële productie die afhangt van het structurele arbeidsaanbod, het investeringsniveau en de trendmatige verbetering van de arbeidsproductiviteit. Zij mondt uit in een voorzichtig en een optimistisch scenario rond een jaarlijkse productiegroei van krap 3% voor de industriële wereld en ruim 5% voor de rest van de wereld. In de meeste landen zal de werkloosheid na 2002 licht dalen naar het evenwichtsniveau. Belangrijke onzekerheden liggen o.m. besloten in het verloop van de strijd tegen het internationale terrorisme, de onevenwichtigheden in de Amerikaanse economie en de slechte financiële situatie van de banken en de overheid in Japan.

De ramingen van de productiegroei in de industrielanden bouwen voort op aanbodstudies van de OESO¹; zij geven een onderbouwing van de potentiële productie in het verleden. Soortgelijke studies van het Congressional Budget Office voor de Verenigde Staten en van de Europese Commissie en de Europese Centrale Bank voor West-Europa geven vergelijkbare uitkomsten. Voorspellingen van de potentiële productie zijn belangrijk omdat in de ramingen voor de middellange-termijn wordt verondersteld dat de feitelijke productie in het eindjaar terugkeert naar het potentiële niveau.

De potentiële productie wordt geraamd met behulp van een productiefunctie, waarin de potentiële werkgelegenheid, de feitelijke kapitaalgoederenvoorraad en de trendmatige ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit de belangrijkste verklarende variabelen zijn. De potentiële werkgelegenheid hangt af van het trendmatige arbeidsaanbod en van de evenwichtswerkloosheid, die wordt geschat met behulp van werkloosheids- en loonvoetgegevens. Onderzoek naar de potentiële productie van een land concentreert zich doorgaans op de marktsector. De potentiële productie en werkgelegenheid bij de overheid worden gelijkgesteld aan de feitelijke niveaus.

Voor de periode 2003-2006 zijn voorzichtige en optimistische potentiële-groeipaden gemaakt, in aansluiting op de jongste ramingen voor de korte termijn. De onzekerheden met betrekking tot het toekomstige arbeidsaanbod zijn in het algemeen kleiner dan die rond de raming van de productiviteitstrend. Een extra onzekerheid is ontstaan na de terroristische aanvallen op de Verenigde Staten. Als gevolg hiervan zal de potentiële groei zowel op de korte-

¹ OECD: Fiscal Positions and Business Cycles, 1970-2002, juli 2001 en diverse edities van de Economic Outlook.

als de middellange-termijn iets worden gedrukt, doordat allerhande risicopremies structureel zijn verhoogd. Daarbij moet worden gedacht aan beveiliging-, transport- en verzekeringskosten, maar ook aan gestegen aandelenrisicopremies. Bovendien zouden internationalisatietrends, die worden gezien als de motor van de wereldeconomie, kunnen afbuigen.

2.1.1 Verenigde Staten

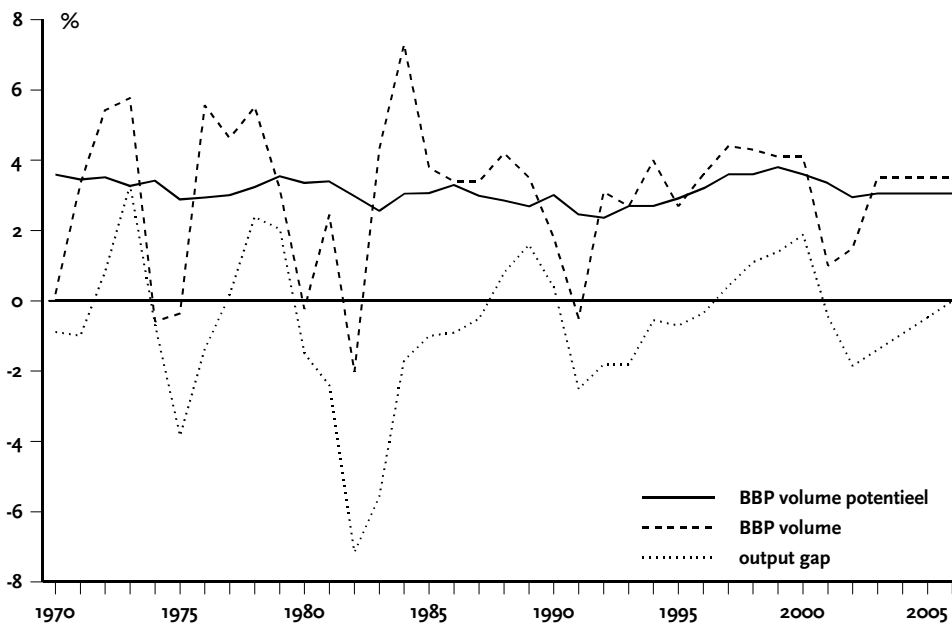
Een opvallende karakteristiek van de potentiële productiegroei in de Verenigde Staten is dat zij de afgelopen drie decennia tamelijk stabiel is geweest: de trend schommelde tussen 2½% en 3½% per jaar. Voor de periode tot en met 2006 wordt eveneens een jaarlijkse potentiële groei rond 3% geraamd. De bijdragen van de diverse bestanddelen zijn in de loop der jaren wel flink verschoven. Zo is de trendmatige groei van het arbeidsaanbod in de loop van de tijd duidelijk lager komen te liggen, terwijl de arbeidsproductiviteitsgroei trendmatig is versneld, met name in de jaren negentig.

De groei van de beroepsgeschikte bevolking nam duidelijk af in de jaren zeventig en tachtig, maar oplopende participatiegraden zorgden ervoor dat het groeitempo van het arbeidsaanbod minder snel terugliep. Dat stabiliseerde zich in de jaren negentig rond 1¼% per jaar. Door het structurele arbeidsaanbod te verminderen met de evenwichtswerkloosheid kan de potentiële werkgelegenheid worden bepaald. De evenwichtswerkloosheid is de afgelopen decennia tamelijk stabiel geweest. Na een lichte stijging in de jaren zeventig tot ruim 6% van de beroepsbevolking volgde een geleidelijke daling naar circa 5%.

De trendmatige groei van de arbeidsproductiviteit is de tweede belangrijke component van de potentiële productie. Vanaf het begin van de jaren zeventig lag de trendmatige stijging van de arbeidsproductiviteit bij Amerikaanse bedrijven op 1½ à 1¾% per jaar, maar halverwege de jaren negentig trad een plotselinge versnelling op naar circa 2½% per jaar. Algemeen wordt ervan uitgegaan dat deze versnelling het gevolg is van een technologieschok die wordt gedragen door ICT-gerelateerde activiteiten.

Arbidsaanbods- en productiviteitstrends resulteerden in een geleidelijke vermindering van de potentiële groei van de Amerikaanse economie van circa 3½% per jaar in het begin van de jaren zeventig naar 2¾% per jaar in de eerste helft van de jaren negentig. Daarna volgde een versnelling naar circa 3½% in de tweede helft van dat decennium. Confrontatie van het feitelijke BBP-volume met de potentiële productie geeft de output-gap (zie figuur 2.1). Door de recessie in het begin van de jaren tachtig belandde de Amerikaanse productie circa 7½% onder het potentiële niveau. De conjuncturele neergang in het begin van de jaren negentig was minder desastreus. Door de krachtige groei van de Amerikaanse economie in het afgelopen decennium kwam de feitelijke productie in 2000 circa 2% boven het potentiële niveau te liggen, maar door de huidige teruggang duikt zij daar in 2002 weer even ver onder.

Figuur 2.1 Productiegroei en output-gap Verenigde Staten, 1970-2006

De voorzichtige en de optimistische raming van de potentiële groei zijn gebaseerd op dezelfde variabelen als de analyse van het verleden (zie tabel 2.1). De groei van de beroepsgeschikte bevolking neemt naar verwachting verder af en omdat de leeftijds specifieke participatiegraden nauwelijks verder kunnen stijgen zakt de trendmatige groei van het arbeidsaanbod licht terug, naar ruim 1% per jaar. De evenwichtswerkloosheid is constant verondersteld op 5%. Enige verdere daling is overigens niet onmogelijk, met name als gevolg van de voorgenomen belastingverlagingen. De potentiële werkgelegenheidsgroei van bedrijven verschilt in de projectie nauwelijks van die in de tweede helft van de jaren negentig. Verwacht wordt dat de gemiddelde arbeidstijd niet verandert, zoals ook in de afgelopen twintig jaar het geval was.

De prognose van de trendmatige ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit is omgeven met relatief grote onzekerheid. Het is onwaarschijnlijk dat de sterke productiviteitstrend van de tweede helft van de jaren negentig gehandhaafd wordt. Achteraf gezien lijkt de daardoor uitgelokte investeringshauze deels gebaseerd op te hoog gespannen verwachtingen: sommige ICT-sectoren kampen nu met grote overcapaciteit en door de val van de aandelenkoersen is ook de toegang tot de kapitaalmarkt een stuk moeilijker geworden. Veel bedrijfsinvesteringen zullen ook de komende jaren op een lager pitje staan. De aanslagen in de Verenigde Staten en de voortgaande strijd tegen het terrorisme vergen eveneens extra kosten en een accentverschuiving naar minder-productieve investeringen. In het optimistische groeiscenario is de trendmatige groei van de arbeidsproductiviteit in de bedrijvensector ruim $\frac{1}{4}$ -punt per jaar lager gezet dan in de periode 1996-2002. In het voorzichtige groeiscenario ligt zij krap $\frac{3}{4}$ -punt lager, hetgeen nog altijd $\frac{1}{4}$ tot $\frac{1}{2}$ -punt meer is dan in de periode 1970-1995.

Per saldo wordt de potentiële BBP-groei voor de periode 2003-2006 geraamd op $2\frac{3}{4}$ tot $3\frac{1}{4}$ %. Omdat de feitelijke productie in 2002 bijna 2% onder het potentiële niveau ligt kan de feitelijke groei tot 2006 daar nog $\frac{1}{2}$ %-punt per jaar bovenuit gaan.

Tabel 2.1	Aanbodelementen Verenigde Staten, 1970-2006					
	1971-1979	1980-1989	1990-1995	1996-2002	2003-2006 Voorzichtig	2003-2006 Optimistisch
	mutaties per jaar in %					
Arbeidsaanbod trend	2,6	1,7	1,3	1,1	1,0	1,1
Bevolking 15-64 jaar	1,7	1,0	0,9	1,0	1,0	1,1
Participatiegraad trend	0,8	0,7	0,4	0,1	0,0	0,0
Werkloosheid (niveau eindjaar)	5,8	5,3	5,6	6,0	5,0	5,0
Idem, evenwichtig (niveau eindjaar)	6,1	5,3	5,3	5,0	5,0	5,0
Potentiële productie bedrijven	3,5	3,2	2,9	3,7	3,0	3,5
Potentiële werkgelegenheid (uren)	1,8	1,7	1,3	1,1	1,0	1,1
Trend arbeidsproductiviteit (per uur)	1,7	1,4	1,7	2,6	2,0	2,4
Potentiële BBP	3,2	3,0	2,6	3,5	2,8	3,3
Output gap (niveau eindjaar)	2,0	1,6	-0,2	-1,9	0,0	0,0
BBP	3,6	3,0	2,3	3,3	3,3	3,8
Werkgelegenheid personen	2,6	1,7	1,0	1,1	1,4	1,5
BBP per werkende	1,0	1,2	1,2	2,2	1,9	2,3
BBP per capita	2,6	2,1	1,3	2,3	2,2	2,7

2.1.2 Europese Unie

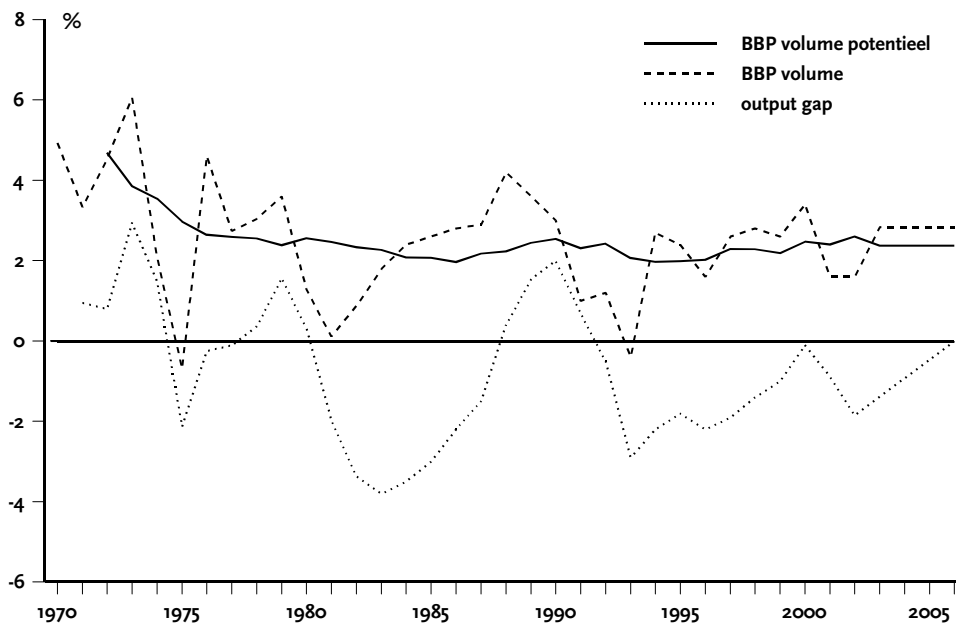
De determinanten van de potentiële productiegroei in de EU hebben zich de afgelopen decennia anders ontwikkeld dan die in de Verenigde Staten. De groei van het arbeidsaanbod was in West-Europa redelijk stabiel, maar de productiviteitstrend vertraagde, waardoor per saldo ook de potentiële (en de feitelijke) productiegroei terugviel.

De groei van de beroepsgeschikte bevolking bereikte in Europa een top in de eerste helft van de jaren tachtig, maar nam daarna snel af. Na 1985 werd dit gedeeltelijk opgevangen door een oplopende participatiegraad. De evenwichtswerkloosheid is volgens schattingen van de OESO gestegen van circa $3\frac{1}{2}$ % aan het begin van de jaren zeventig naar $8\frac{3}{4}$ % in 1992. Daarna zette een geleidelijke daling in naar circa 8% in 2000. De potentiële werkgelegenheidsgroei in personen schommelde in de afgelopen decennia rond $\frac{1}{2}$ % per jaar, hetgeen duidelijk minder is dan in de Verenigde Staten. Gemeten in arbeidsuren is vooral de potentiële werkgelegenheidsgroei bij bedrijven lager geweest, door een aanhoudende reductie van het gemiddeld aantal gewerkte uren. Tot het midden van de jaren tachtig was sprake van aanzienlijke arbeidstijdverkortingen. Daarna nam de gemiddelde arbeidstijd jaarlijks af met $\frac{1}{4}$ à $\frac{1}{2}$ %.

De structurele groei van de arbeidsproductiviteit in de bedrijvensector vertraagde over het grootste deel van de referentieperiode. Pas in de laatste jaren tekent zich een voorzichtig herstel van de productiviteitsgroei af. In tegenstelling tot de VS was hier (nog) geen sprake van een plotselinge en aanzienlijke versnelling van de productiviteitsgroei onder invloed van een technologeschok. Dit wordt met name toegeschreven aan de achterstand die Europa heeft op het gebied van ICT-gerelateerde activiteiten.

Het resultaat was een geleidelijke vermindering van de potentiële BBP-groei van circa 4% per jaar in de beginjaren zeventig tot circa 2% per jaar in het midden van de jaren tachtig. Deze werd gevolgd door een lichte versnelling naar gemiddeld 2¼% per jaar over de afgelopen 15 jaar. De feitelijke BBP-groei lag na 1993 beduidend hoger dan de potentiële groei, zodat de negatieve *output gap* in 2000 bijna gedicht kon worden, maar de zwakke volumeconjunctuur brengt de productie in 2002 weer 1¼% onder het potentiële niveau (figuur 2.2).

Figuur 2.2 Productiegroei en output gap EU-15, 1970-2006

Uitgangspunt voor de demografische componenten van het arbeidsaanbod in de komende jaren is het recente basis-scenario van EUROSTAT.² De beroepsgeschikte bevolking van de EU neemt nauwelijks toe, maar de participatie van vrouwen zal nog aanzienlijk kunnen stijgen, zodat de structurele groei van het arbeidsaanbod wordt geraamd op ruim ½% per jaar. De groei van de potentiële werkgelegenheid gaat daar nog bovenuit, omdat de evenwichtswerkloosheid blijft

² Zie CBS 2000, Maandstatistiek van de bevolking 2000/10, blz 9, "Main Trends in the Labour Force in the European Union".

dalen. Europese overheden streven naar flexibilisering van de arbeidsmarkten en – waar mogelijk – een verdere vermindering van de micro-lastendruk. Gecorrigeerd voor de verwachte aanhoudende daling van de gemiddelde arbeidstijd, zowel door generieke arbeidstijdverkorting als door meer deeltijdwerk, wordt een potentiële groei voorzien van het aantal gewerkte uren in de marktsector van circa $\frac{1}{4}$ à $\frac{1}{2}$ % per jaar, hetgeen vergelijkbaar is met de jaren negentig.

Ook voor de EU ligt de grootste onzekerheid bij de te verwachten trendmatige ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in de marktsector. In de optimistische groeivariant is verondersteld dat de EU een inhaalslag maakt ten opzichte van de Verenigde Staten, waarbij de trendmatige groei van de arbeidsproductiviteit in de marktsector licht verder oploopt naar $2\frac{1}{2}$ % per jaar. In het voorzichtige scenario is de groei van de arbeidsproductiviteit gelijk gehouden aan die in de jaren negentig.

Tabel 2.2	Aanbodelementen Europese Unie, 1973-2006	1973-1979	1980-1989	1990-1995	1996-2002	2003-2006	2003-2006
		mutaties per jaar in %					
						Voorzichtig	Optimistisch
Arbeidsaanbod trend		0,6	0,8	0,6	0,5	0,5	0,6
Bevolking 15-64 jaar		0,6	0,8	0,4	0,2	0,1	0,1
Participatiegraad trend		-0,1	0,0	0,1	0,3	0,4	0,5
Werkloosheid (niveau eindjaar)		4,9	8,3	10,6	7,9	7,3	7,2
Idem, evenwichtig (niveau eindjaar)		4,7	8,2	8,7	7,9	7,3	7,2
Potentiële productie bedrijven		2,8	2,3	2,5	2,6	2,4	2,9
Potentiële werkgelegenheid (uren)		-1,0	-0,5	0,4	0,4	0,2	0,4
Trend arbeidsproductiviteit (per uur)		3,8	2,7	2,2	2,2	2,2	2,5
Potentiële BBP		2,8	2,2	2,2	2,3	2,1	2,6
Output-gap (niveau eindjaar)		1,6	1,6	-1,7	-1,7	0,0	0,0
BBP		2,9	2,2	1,6	2,3	2,5	3,0
Werkgelegenheid personen		0,4	0,4	-0,1	1,1	0,8	0,9
BBP per werkende		2,5	1,8	1,7	1,2	1,7	2,1
BBP per capita		2,4	1,9	1,2	2,0	2,3	2,8

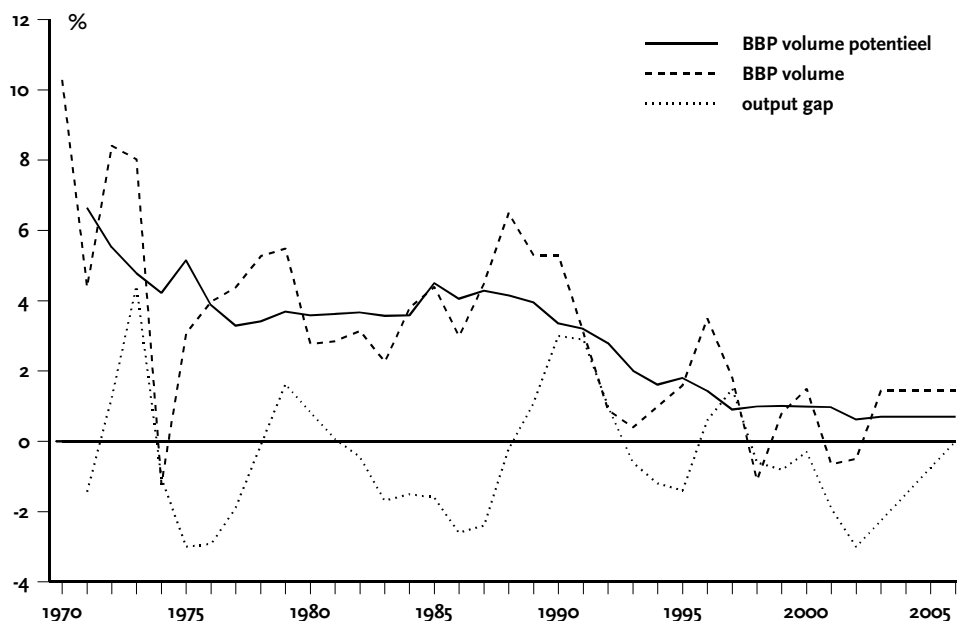
Per saldo resulteert voor de periode 2003-2006 een potentiële BBP-groei van 2 tot $2\frac{1}{2}$ %. De feitelijke groei kan daar nog krap $\frac{1}{2}$ %-punt per jaar bovenuit gaan als de negatieve *output-gap* wordt weggewerkt.

2.1.3 Japan

Voor Japan is geen gedetailleerde aanbodstudie uitgevoerd. De OESO schat de huidige potentiële roeivoet van de Japanse economie op $\frac{1}{2}$ à 1% per jaar (zie figuur 2.3). De bijbehorende output-

gap wordt voor 2002 geschat op $-3\frac{3}{4}\%$. Een duidelijke verbetering van de potentiële groei op middellange termijn wordt niet voorzien. De slechte financiële positie van de banken en de overheid en het bereiken van de grenzen van de monetaire expansie zullen ook de komende jaren de groeimogelijkheden drukken. Onder de technische veronderstelling dat de output gap op middellange termijn weggewerkt kan worden (en dat is voor Japan erg onzeker) komt de BBP-groei in Japan over de periode 2003-2006 uit op $1\frac{1}{4}$ à $1\frac{3}{4}\%$ per jaar.

Figuur 2.3 Productiegroei en output gap Japan, 1970-2006

2.1.4 Niet-industrielanden

De groeiverwachting voor de niet-industrielanden over de periode 2003-2006 sluit aan bij de meest recente IMF-analyse³. Daarbij is gecorrigeerd voor het feit dat het IMF de groei in de industrielanden op middellange termijn wat hoger inschat dan hier wordt aangehouden. Voor de niet-industrielanden raamt het IMF een gemiddelde groei van ruim $5\frac{3}{4}\%$ per jaar, mede dankzij een fors herstel van de groei in de transitie landen, die in de jaren negentig een scherpe productiedaling moesten verwerken. In deze studie wordt uitgegaan van een gemiddelde groei in alle niet-industrielanden tezamen van 5 tot $5\frac{1}{2}\%$.

³ IMF, World Economic Outlook, september 2001.

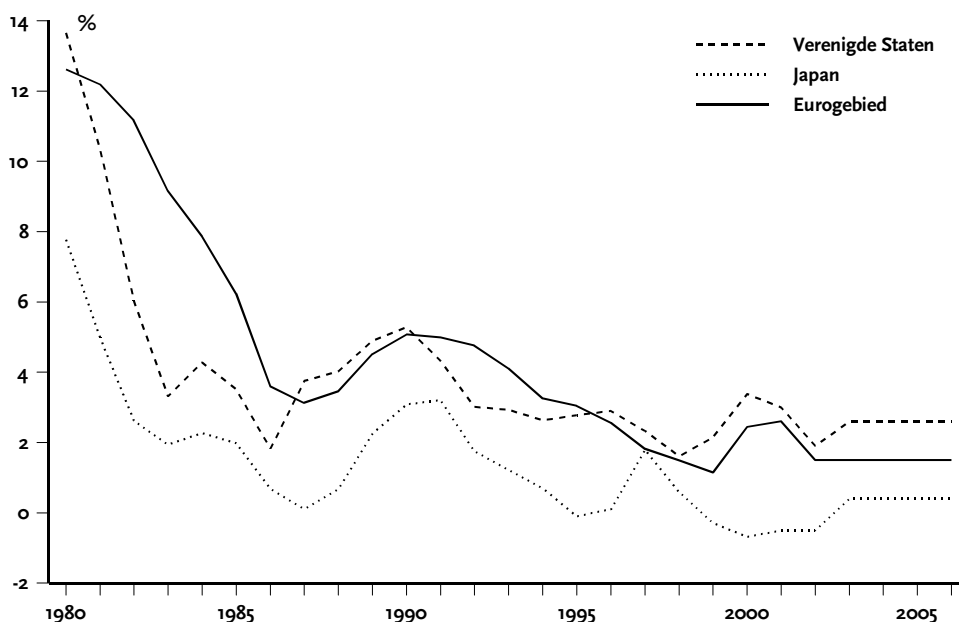
2.2 Inflatie, rentestanden en wisselkoersen

De recente verruiming van de arbeidsmarkten vermindert de loonkostendruk in de industrielanden. Aangenomen wordt dat de monetaire autoriteiten ook op middellange-termijn in staat zijn om de inflatie binnen de doelzones te houden. Rentestanden blijven naar verwachting laag in historisch perspectief. De euro zal aan kracht kunnen winnen ten opzichte van de dollar en de yen.

Op lange termijn wordt de *inflatie* bepaald door het monetaire beleid. De Federal Reserve Board hanteert voor de Verenigde Staten een meervoudige doelstelling (het bevorderen van maximale werkgelegenheid, stabiele prijzen en gematigde lange rentevoeten). De ECB hanteert daarentegen een kwantitatieve definitie van prijsstabiliteit, waarbij prijsstabiliteit is gedefinieerd als een jaar op jaar stijging van de geharmoniseerde consumentenprijsindex (HICP) van minder dan 2%. Uit de nagestreefde geldgroei, de trendmatige verandering van de geldomloopsnelheid en de door de ECB geschatte potentiële groei kan worden afgeleid dat de impliciete inflatiedoelstelling in termen van de consumentenprijsindex ongeveer 1½% per jaar is.

De voor 2002 geraamde inflatie in de Verenigde Staten en het eurogebied, en de gemiddelde realisaties over de afgelopen 10 jaar, wijken nauwelijks af van de bovengenoemde doelstellingen. De monetaire autoriteiten zullen over de projectieperiode waarschijnlijk ook geen moeite hebben om de feitelijke inflatie dicht bij de doelstellingen te houden, mede door de relatief geringe inflatie-impulsen vanuit de arbeidsmarkt. Voor Japan is de verwachting dat de binnenlandse deflatie tot staan komt. De zwakke economische groei en de weigering van de

Figuur 2.4 Consumentenprijsinflatie industrielanden 1980-2006

centrale bank om de geldgroei flink op te voeren, geeft echter geen aanleiding te veronderstellen dat de Japanse prijzen de komende jaren veel zullen stijgen.

Tabel 2.3 Consumentenprijzen

	1991-1994	1995-1998	1999-2002	2003-2006 Voorzichtig	2003-2006 Optimistisch
	mutaties per jaar in %				
Verenigde Staten	3,2	2,4	2½	2½	2¾
Japan	1,7	0,6	-½	¼	½
Eurogebied	3,5	1,9	2	1½	1½
Industrielanden	3,3	2,2	2	1¾	2

De *korte rente* in de Verenigde Staten en het eurogebied zal in de projectieperiode naar schatting 2½%-punt boven de gemiddelde jaarlijkse geldontwaarding liggen. Japan zal voorlopig het nul-rentebeleid voortzetten. Het streven van vele overheden om de begrotingen structureel gezond te maken en de schulden terug te dringen maakt het waarschijnlijk dat ook de lange rente over de referentieperiode relatief laag kan blijven. Het ecart tussen de lange en de korte rente wordt voor de meeste industrielanden geschat op krap ¾%-punt. Alleen in Japan zal dit verschil waarschijnlijk groter zijn.

Gezien de tijdshorizon lijkt het raadzaam om voor de *dollar-euro-yen driehoek* te rekenen met wisselkoersen die geleidelijk in de richting van lange-termijnevenwicht tenderen, en niet met nominaal of reëel gelijkblijvende koersen. Over evenwichtskoersen kan weliswaar niets met zekerheid worden gezegd, maar diverse benaderingswijzen en feitelijke invullingen geven, met ruime marges, wel enig houvast. Evenwichtskoersen kunnen in grote lijnen op twee manieren worden benaderd: met behulp van koopkrachtpariteiten en met behulp van economische en statistische modellen.

In termen van koopkrachtpariteit komen diverse studies (bijvoorbeeld van de OESO en de Wereldbank) op een evenwichtskoers van circa 1,08 dollar per euro tegenover een huidige koers van ongeveer 0,90 dollar. Onderzoekingen op basis van inflatie-, groei-, rente- en gecumuleerde handelsbalansverschillen vanaf 1972 suggereren voor de komende vijf jaar een evenwichtskoers van 1,06 dollar. Recente financiële modeloefeningen door de Europese Commissie genereren vergelijkbare uitkomsten. In de projectie is gerekend met een geleidelijke stijging van de euro naar dollarpariteit in 2006.

Naar de evenwichtskoers van de yen is minder onderzoek gedaan en de onzekerheden lijken hier groter. De OESO schat de koopkrachtpariteit in 2000 op 152 yen per dollar, tegenover een huidige koers van circa 120 yen. Door inflatieverschillen zou de koopkrachtkoers tot 2006 kunnen zakken naar ruim 120 yen per dollar. Gegeven de onzekerheden is vooralsnog uitgegaan

van een vlakke ongewijzigde nominale koers van 120 yen per dollar. Een ander cijfer zal de voor Nederland relevante ramingen overigens niet wezenlijk beïnvloeden.

De komst van de euro

Met ingang van 1 januari 1999 is de euro giraal ingevoerd. Op 1 januari 2002 zal de euro chartaal zijn intrede doen. Dit kader gaat in op de betekenis van de euro voor twee van de belangrijkste externe variabelen in de scenario's, namelijk de wereldhandel en de externe waarde van de euro. Helaas is een *kwantitatieve* analyse niet goed mogelijk.

Wereldhandel

Naar verwachting zal door de euro het intra-EMU en in mindere mate het extra-EMU verkeer van goederen en diensten toenemen. De euro beïnvloedt goederen- en dienststromen via (1) wisselkoersen, (2) transactie- en administratiekosten, (3) prijzen en tarieven en (4) rentelasten en financieringsmogelijkheden. De handel tussen EMU-landen zal met de komst van de euro gemakkelijker worden dan die tussen een EMU-land en een niet-EMU-land. Onzekerheden met betrekking tot toekomstige wisselkoersen tussen EMU-landen behoren tot het verleden. De invoering van de euro leidt tot besparingen op transactie- en administratiekosten die met name de intra-EMU handel bevorderen. De euro maakt het tevens gemakkelijker om prijzen en tarieven voor eenzelfde goed of dienst met elkaar te vergelijken. Prijs- en tariefverschillen moeten worden gemotiveerd door kwaliteitsverschillen. Een en ander kan tot gevolg hebben dat er binnen Europa efficiënter zal worden geproduceerd, hetgeen op termijn leidt tot meer productie en meer handel. De lange rente kan structureel lager worden doordat EMU-landen zich in het 'Stabiliteits- en Groeipact' verplicht hebben de overheidsbudgetten te saneren en de staatsschuld te verkleinen.

De externe waarde van de euro

De waardedaling van de euro ten opzichte van de dollar maakte in de afgelopen jaren geïmporteerde producten duurder, waardoor de inflatie binnen het EMU-gebied opliep, zodat ook de interne waarde van de euro afnam. Voor de externe waarde van een valuta is het van belang in welke mate deze de functies van rekeneenheid, betaalmiddel en opspottmiddel *buiten* de landsgrenzen vervult. Merk op dat met de 'landsgrenzen' van de euro de buitengrenzen van het eurogebied worden bedoeld. Als een valuta alle drie genoemde functies vervult dan wordt deze een *internationale* valuta genoemd. Er zijn momenteel drie internationale valuta's, (in volgorde van belangrijkheid) de dollar, de euro en de yen. Een internationale valuta is in trek als deze vaak wordt gebruikt als beleggings- en financieringsvaluta op internationale financiële markten alsmede voor de facturering en betaling van internationale handel. Gegeven de omvang van de internationale kapitaalstromen is de valutakeuze die wordt gemaakt in internationale financiële markten van grote betekenis voor de externe waarde van een valuta. De omvang van grensoverschrijdende financiële transacties in euro's zal bepalend zijn voor de aantrekkelijkheid van de euro als financieringsvaluta in verband met de voordelen verbonden aan hogere liquiditeit en lagere transactiekosten voor de emittent. De aantrekkelijkheid van de euro als beleggingsvaluta hangt af van inflatie- en wisselkoersrisico's van eurobeleggingen en van de samenhang van activaprijzen in diverse valuta's in verband met risicospreiding. Vooralsnog is het onwaarschijnlijk dat de euro de plaats van de dollar als voornaamste internationale valuta zal innemen. Daarvoor zijn er nog teveel imperfecties die de segmentatie van nationale geld- en kapitaalmarkten in het eurogebied in stand houden. Het 'Actieplan Financiële Diensten' van de Europese Commissie wil daar verbetering in brengen. De Europese Raad van Lissabon heeft bepaald dat de voorstellen per 1 januari 2005 in de nationale wetgeving van alle EU-lidstaten moeten zijn opgenomen. Zonder goed ontwikkelde financiële markten is de EMU niet compleet en zal de dollar zijn dominante positie in de wereld behouden.

2.3 Wereldhandel

De geprojecteerde productiepaden in de wereld bepalen in hoge mate het geraamde verloop van het *wereldhandelsvolume*. De volumegroei van de wereldhandel in goederen komt voor de periode 2003-2006 uit op 8¼% per jaar in het voorzichtige scenario en op 10% in het optimistische scenario. Na een daling in de jaren zeventig is de elasticiteit van de wereldinvoer ten opzichte van de (invoerherwogen) wereldproductie trendmatig scherp gestegen (zie figuur 2.5). De daling werd voornamelijk veroorzaakt door de verminderde vraag naar energieproducten in reactie op scherpe prijsstijgingen daarvan. Door de prijsstijgingen nam het (waarde-)aandeel van energie in de wereldhandel eerst enorm toe, waardoor de daaropvolgende volumedalingen van de vraag een extra sterk negatief effect hadden op de totale wereldhandelsgroei. Omdat het doorvoeren van energiebesparingen een geleidelijk proces is, hield de daling van de vraag naar energie tamelijk lang aan. In de loop van de jaren tachtig werd een nieuw evenwicht bereikt op de wereldenergiemarkten, waarna de wereldinvoerelasticiteit vanzelf herstelde in de richting van de historische waarde. Er gebeurde echter meer. De elasticiteit steeg in de jaren negentig scherp onder invloed van een aantal structurele factoren.

Figuur 2.5 Wereldinvoerelasticiteit trend, 1973-2002

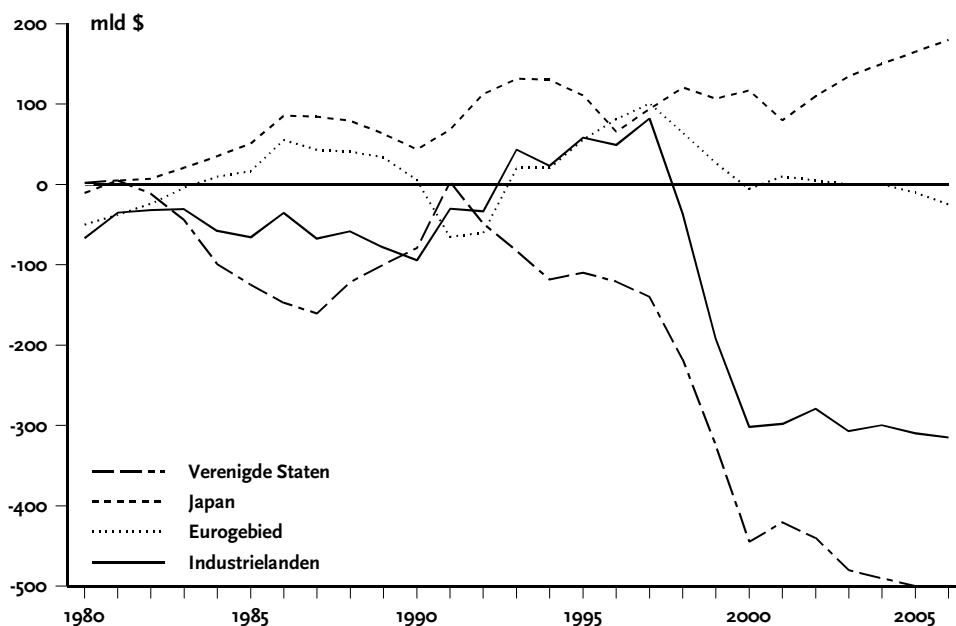

De stijging is deels toe schrijven aan de veranderde pakketsamenstelling van de wereldhandel, die nu meer industrieproducten omvat en minder grondstoffen. Dat leidt tot een versnelling van de handel, omdat de inkomenselasticiteit van de vraag naar industrieproducten hoger is dan van de vraag naar grondstoffen. Bovendien blijven prijsstijgingen van internationaal verhandelde

fabrikaten steeds verder achter bij het algemene inflatiepeil, hetgeen via prijssubstitutie eveneens bijdraagt aan een relatief snelle vraagstijging naar deze producten. Een tweede verklaring voor de scherpe stijging van de wereldinvoerelasticiteit is de toegenomen internationale arbeidsdeling, waarbij productieprocessen in stukjes worden gehakt en over de wereld verdeeld. Dit impliceert overigens wel dat voor de meeste landen de toegevoegde waarde per eenheid verhandeld product afneemt. Dit proces komt treffend tot uitdrukking in de sterk gestegen wederuitvoer van Nederland, waaraan per eenheid product veel minder wordt verdiend dan aan de binnenlands geproduceerde uitvoer. In het kader wordt nader ingegaan op de globalisering die momenteel sterk in discussie is.

Het invoervolume van de industrielanden neemt over de projectieperiode naar schatting toe met 8 tot 9% per jaar. De invoergroei van de overige landen gaat daar gemiddeld nog 2%-punten bovenuit. Van de grote industrielanden vertoont de Verenigde Staten de snelste uitvoergroei door de relatief gunstige vraagontwikkeling op de Amerikaanse exportmarkten en door de verbetering van de Amerikaanse concurrentiepositie als gevolg van de veronderstelde effectieve waardedaling van de dollar.

Figuur 2.6 Lopende-rekeningposities van industrielanden, 1980-2006

Desondanks wordt het tekort op de *lopende rekening* van de Verenigde Staten in dollars nog iets groter, al blijft het als percentage van het BBP ongeveer gelijk. Figuur 2.6 geeft de lopende-rekeningsaldi in dollars van de belangrijkste regio's in de industriële wereld. Opvallend is dat de verslechtering van de lopende rekening van de Verenigde Staten in de laatste jaren maar zeer

Zorgen over globalisering

Barrières voor transport en communicatie vallen in gestaag tempo. Hierdoor kunnen goederen, diensten en geld steeds makkelijker over nationale grenzen schuiven en raken economieën nauwer met elkaar verweven. Dit proces van globalisering wordt niet door iedereen met vertrouwen gadeslagen. Zo bestaat er zorg dat ontwikkelingslanden onvoldoende de vruchten van vrijhandel kunnen plukken, dat de overheid aan invloed verliest en dat het milieu schade ondervindt. Kort worden hier deze zorgen langsgelopen.

In het algemeen biedt vrijere handel van goederen en diensten belangrijke economische voordelen. Het traditionele idee is dat landen hierdoor hun comparatieve voordelen te gelde kunnen maken. Recentere inzichten benadrukken ook andere voordelen: een grote variëteit van producten en snellere technologische ontwikkeling door kennisoverdracht en sterkere concurrentie. Deze ideeën en inzichten lijken in de praktijk bevestigd te worden. Met name landen die de eigen industrie tegen buitenlandse concurrentie hebben beschermd, zoals India, zijn relatief achtergebleven. Vaak is juist in die landen het armoedeprobleem het grootst. Verder bestaat er een omvangrijke empirische literatuur waarin naar voren komt dat openheid economische groei bevordert¹.

Anderzijds is vrijhandel op zich onvoldoende om snelle groei en ontwikkeling te genereren. Dit vereist ook politieke stabiliteit, houdbare overheidstekorten, een goede infrastructuur en toegankelijk en goed onderwijs en duidelijk gedefinieerde eigendomsrechten. Een open kapitaalmarkt kan kansen bieden maar brengt ook risico's met zich mee. Dit hebben de schulden crises van Latijns-Amerika in de jaren tachtig en de valutacrisis in Azië eind jaren negentig duidelijk gedemonstreerd. Een onderscheid tussen buitenlandse investeringen en (korte) beleggingen is hierbij wel van belang. Buitenlandse directe investeringen zijn niet op stel en sprong ongedaan te maken en leiden in tijden van crisis niet onmiddellijk tot uitstroom van (speculatief) kapitaal. Bovendien kunnen gastlanden door deze investeringen profiteren van de buitenlandse kennis en technologie.

Een goed functionerende overheid is een van de voorwaarden voor een sterke en stabiele economische ontwikkeling. Dit betekent evenwichtige overheidsfinanciën en zo min mogelijk corruptie, maar niet noodzakelijkerwijs een sterk afgeslankte overheid. Tussen geïndustrialiseerde landen verschilt de omvang van de publieke sector flink. Er zijn geen sterke aanwijzingen dat internationale belastingconcurrentie een 'race to the bottom' is en dat de overheid daardoor in een globaliserende omgeving moeilijk publieke goederen kan blijven aanbieden².

Bij locatiebeslissingen van bedrijven spelen vele overwegingen een rol. Vaak zijn nabijheid van klanten en leveranciers, een goede infrastructuur en beschikbaarheid van expertise van groter belang dan (winst)belastingen. Dat verklaart ook waarom milieunormen in ontwikkelde landen bedrijven niet op grote schaal naar ontwikkelingslanden wegjagen. Dit zou in de toekomst door de implementatie van het Kyoto Protocol nog kunnen veranderen. Meer dan andere milieunormen zijn restricties op de uitstoot van CO₂ bepalend voor winstgevendheid van bedrijven en bedrijfstakken. Voorstelbaar is derhalve dat prijsverhogingen voor CO₂ in sommige bedrijfstakken tot locatieschuivingen leiden. Dit vormt een extra reden om ook ontwikkelingslanden daadwerkelijk klimaatbeleid te laten voeren.

¹ Een belangrijke referentie is Sachs en Warner, 1995, *Economic Reform and the Process of Global Integration*, *Brooking Papers on Economic Activity*.

² Zie bijvoorbeeld Gorter en de Mooij, 2001, *Capital income taxation in Europe*, Den Haag: SDU uitgevers.

ten dele wordt gecompenseerd door verbeteringen elders in de industriële wereld. Die compensatie moet worden gezocht bij de overige landen. De verbetering van de lopende rekening van de armere landen is niet per definitie een gunstige ontwikkeling: zij is mede

afgedwongen door een verminderde beschikbaarheid van internationaal kapitaal, dat momenteel wordt gebruikt om de Amerikaanse tekorten te dekken. Dat kan wijzen op een verminderde aantrekkingskracht van deze landen voor buitenlandse investeerders, en daar is reden voor na de financiële crises in Azië, Rusland en Zuid-Amerika. Maar het kan ook betekenen dat de mogelijkheden van deze landen om buitenlands kapitaal aan te trekken ten behoeve van hun eigen ontwikkeling sterk worden beperkt door de enorme kapitaalvraag van de Verenigde Staten.

De stijging van de *wereldhandelsprijzen van industrieproducten* blijft net als in het afgelopen decennium circa $2\frac{1}{4}\%$ -punt achter bij de gemiddelde inflatie in de industrielanden, gemeten in gewogen nationale valuta's. Dit is een gevolg van de relatief sterke productiviteitsstijgingen in de exporterende industrieën en de scherpe concurrentie op de wereldmarkt. Dit betekent dat de exportprijzen van industrieproducten in gewogen nationale valuta's over de periode 2003-2006 gemiddeld $\frac{1}{2}\%$ per jaar zullen dalen. Door de effectieve waardedaling van de dollar stijgen de fabrieksprijzen met gemiddeld $\frac{1}{2}\%$ per jaar gemeten in dollars. Er is weinig verschil tussen de prijsstijgingen in beide groeiscenario's.

De ontwikkeling van de *olieprijs* in de periode 2003-2006 is afhankelijk van de vraag- en aanbodontwikkeling in OPEC en niet-OPEC. De ramingen wijzen uit dat er voorlopig voldoende aanbod is, maar dat de teruglopende overcapaciteit en de veronderstelde macht van het OPEC-kartel op termijn zullen leiden tot een stijgende olieprijs. Dat zal met name in de tweede helft van dit decennium kunnen gaan spelen. Medio 2001 bedroeg de overcapaciteit bij OPEC circa 4,8 mln vaten per dag; in 2006 wordt de overcapaciteit geschat op $1\frac{3}{4}$ respectievelijk 3 mln vaten per dag in het optimistische en het voorzichtige groeiscenario. In het optimistische scenario wordt gerekend met een ruwe olieprijs die oploopt tot \$25 per vat Brent in 2006. In het voorzichtige scenario loopt de prijs over de referentieperiode iets minder op naar \$23 per vat.

De *overige grondstoffenprijzen* zijn bepaald vanuit hun relatie met de wereldmarktprijs van industrieproducten in dollars (elasticiteit 1) en de wereldhandelsgroei in afwijking van de trend (gemiddelde elasticiteit $2\frac{3}{4}$). In het voorzichtige scenario stijgen de dollarnoteringen van deze grondstoffen met gemiddeld 3% per jaar en in het optimistische scenario met $6\frac{1}{2}\%$. Dit impliceert sterke reële prijsstijgingen, omdat de industrieproductenprijzen in dollars nauwelijks toenemen.

2.4 Externe data van Nederland

De relevante wereldhandelsgroei ligt duidelijk lager dan de groei van het niet-herwogen wereldhandelsvolume, zowel door geografische als door pakketnadelen. In de periode 2003-2006 ligt de relevante marktgroei op $7\frac{1}{4}$ à $8\frac{1}{4}\%$ per jaar. De internationale prijzen in euro's veranderen weinig over de middellange-termijn, mede dankzij de veronderstelde effectieve appreciatie van de euro. In het voorzichtige groeiscenario daalt de invoerprijs met gemiddeld

½% per jaar en de concurrentenprijs (exclusief energie) met krap 1%. In het optimistische scenario liggen de internationale prijsmutaties in euro's ½ tot ¾%-punt per jaar hoger, met name door hogere prijstrends voor grondstoffen en energie.

Tabel 2.4 Externe data voor Nederland	1991-1994	1995-1998	1999-2002	2003-2006	2003-2006
				Voorzichtig	Optimistisch
	mutaties per jaar in %				
Wereldhandelsvolume goederen	5,5	8,5	5½	8¾	10
Wereldhandelsprijzen (dollars)					
industrieproducten	0,2	-2,1	-3¼	¼	½
grondstoffen, excl. energie (HWWA)	0,7	-2,6	-5½	3	6½
Relevante wereldhandel goederen					
volume	4,4	8,0	5	7¼	8¾
prijs, excl. energie (euro)	-0,9	1,2	1	-1	-½
Invoerprijs Nederland (cif, gulden/euro)					
goederen totaal	-1,3	0,4	1½	-½	¼
consumptiegoederen	-0,1	0,1	½	-¼	0
investeringsgoederen	-0,1	-0,6	½	-¼	0
overige grondstoffen en halffabrikaten	-0,8	0,6	½	-½	½
wederuitvoer	-1,3	-0,1	¾	-½	½
energie	-8,2	0,1	19¼	-1½	¼
Arbeidskosten pep industrie (gulden/euro)					
concurrenten	1,4	0,2	1½	-¾	-¾
leveranciers	1,4	0,3	1½	-½	-½
Effectieve koers gulden/euro					
concurrenten van Nederland	1,3	0,2	-1¼	1	1
leveranciers van Nederland	1,3	-0,1	-1¼	¾	¾
	niveaus in eindjaar				
Dollarkoers van de gulden	1,82	1,98	2,40	.	.
Eurokoers van de dollar	.	.	0,92	1,00	1,00
Ruwe-olieprijs (Brent, \$ per vat)	15,8	12,9	22	23	25
Korte rente					
Verenigde Staten	4,6	5,5	2½	5	5¼
Duitsland/eurogebied	5,4	3,5	3¼	3¾	4¼
Lange rente					
Verenigde Staten	7,1	5,3	4¾	5½	5¾
Duitsland	6,8	4,6	4½	4½	4¾

3 Twee scenario's voor de Nederlandse economie

3.1 Economische groei 2003-2006

De mogelijkheden voor economische groei worden op middellange termijn bepaald door de structurele groei van het arbeidsaanbod en de arbeidsproductiviteit. Door demografische factoren zal de arbeidsaanbodsgroei de komende jaren duidelijk vertragen. Gelet op de onzekerheidsmarges komt de voorzichtige inschatting van de potentiële groei voor de periode 2003-2006 op 2¼% en de optimistische op 2¾% per jaar. Naar verwachting zal Nederland zich in 2002 in een situatie van laagconjunctuur bevinden. Terugkeer naar een conjunctureel neutrale situatie in 2006 impliceert dat de feitelijke groei in de periode 2003-2006 gemiddeld ¼% per jaar boven de potentiële groei zal liggen. Daarmee komt de geraamde feitelijke economische groei in het voorzichtige scenario op 2½% per jaar en in het optimistische scenario op 3%.

Bij het opstellen van het economische beeld in de scenario's staan de structurele ontwikkelingen centraal. Vertrekpunt voor de groeiverwachting is een analyse van de groei van de potentiële productie, ook wel de potentiële groei genoemd.¹ De potentiële productie is het houdbare niveau van de productie (BBP) dat bereikt kan worden gegeven de productiestructuur, de stand van de technologie en de beschikbare productiefactoren. De inzet van arbeid en kapitaal in het productieproces bevindt zich dan op een houdbaar niveau. De werkloosheid ligt daarbij op de evenwichtswaarde. De structurele of evenwichtswerkloosheid is de werkloosheid na correctie voor incidentele en conjuncturele factoren. Dit is het niveau van de werkloosheid waar de aanpassingsprocessen in de economie naar toe bewegen.

De groei van de potentiële productie verloopt langs twee sporen: de werkgelegenheid en de arbeidsproductiviteit. De groei van de potentiële werkgelegenheid kan voortvloeien uit een structurele toename van het arbeidsaanbod of een daling van de evenwichtswerkloosheid. Deze kunnen het gevolg zijn van beleidsmatige veranderingen in de sfeer van de belastingen of de sociale zekerheid, maar in het geval van het arbeidsaanbod ook van demografische en sociaal-culturele ontwikkelingen. Het tweede spoor betreft de structurele groei van de arbeidsproductiviteit, gedreven door de technologische vooruitgang of door een toename van de kapitaalintensiteit.

Door conjuncturele factoren kan de feitelijke groei afwijken van de potentiële groei. Het verschil tussen het feitelijke en het potentiële niveau van de productie wordt gewoonlijk aangeduid als de output gap. De output gap is positief ten tijde van een hoogconjunctuur (overproductie) en negatief in een laagconjunctuur (onderproductie).

In deze paragraaf wordt allereerst nader ingegaan op de verwachtingen voor de potentiële groei van de werkgelegenheid en de arbeidsproductiviteit in de periode 2003-2006. Vervolgens

¹ Zie ook F.J.H. Don, 2001, Het Nederlandse groeipotentieel op middellange termijn, CPB Document 1.

worden op basis van de onzekerheidsmarges in de raming van de potentiële groei een voorzichtig en een optimistisch scenario onderscheiden. Tenslotte wordt de omvang van de output gap in het startjaar 2002 belicht, en de gevolgen daarvan voor de feitelijke groeiverwachting voor 2003-2006.

3.1.1 Werkgelegenheid

De werkgelegenheid is de afgelopen jaren fors gegroeid. Tabel 3.1 geeft een onderbouwing van de werkgelegenheidsgroei sinds 1991 en de verwachting voor de periode 2003-2006. Als gevolg van demografische ontwikkeling en de afvlakking van de arbeidsparticipatie van vrouwen zal de arbeidsaanbodsgroei de komende jaren vertragen. Uitgaande van de nieuwste bevolkingsprognose van het CBS² blijft de omvang van de beroepsgeschikte bevolking (aantal 20-64 jarigen) net als in het afgelopen decennium nog met circa ½% per jaar toenemen. Maar de naoorlogse geboortegolf komt op een leeftijd waarbij de arbeidsparticipatie scherp terugloopt. Het aandeel 55-64 jarigen in de beroepsgeschikte bevolking loopt tussen 2002 en 2006 met 2%-punten op. De arbeidsparticipatie onder 55-64 jarigen ligt in 2002 op 39%, tegen 74% voor de totale beroepsgeschikte bevolking. De demografie was in de eerste helft van de jaren negentig nog de dominante factor achter de arbeidsaanbodsgroei, maar door de vergrijzing zal de demografische component in de periode 2003-2006 bijna geheel verdwenen zijn.

In de afgelopen circa tien jaren zijn veel beleidsmaatregelen gericht op bevordering van het arbeidsaanbod. Er is sprake van betere prikkels voor preventie van inactiviteit en reïntegratie onder andere door een groter inkomensverschil tussen werk en niet-werk. Tevens zijn de mogelijkheden voor kinderopvang verruimd. De gunstige effecten van beleid op het arbeidsaanbod treden meestal geleidelijk op over een reeks van jaren. Van het nu al in gang gezette of voorgenomen beleid (met name de belastingherziening 2001, het belastingplan 2002 en diverse WAO-maatregelen) zijn ook in de periode 2003-2006 gunstige beleidseffecten op de groei van het arbeidsaanbod te verwachten. De omvang hiervan wordt ingeschat op circa ½% per jaar.

De arbeidsparticipatie van vrouwen is het afgelopen decennium beduidend sneller gestegen dan eerder werd voorzien. Dit kan betekenen dat de trendmatige groei dankzij de gunstige arbeidsmarktsituatie in de tijd naar voren is gehaald, en dat voor de komende jaren structureel gerekend moet worden met een beduidend lagere groei. Het is echter ook denkbaar dat de recente snelle groei van de vrouwenparticipatie grotendeels doorzet in de komende jaren. De centrale raming houdt het midden tussen deze twee alternatieven. De post 'overig' in de tabel bevat voor het verleden conjuncturele factoren en enkele kleiner posten.

De structurele groei van het arbeidsaanbod in personen komt uit op 1,1% per jaar in 2003-2006. In eerdere perioden komt door een relatieve stijging van het aantal deeltijders,

² A. de Jong, 'Bevolkingsprognose 2000-2050', Maandstatistiek van de bevolking, CBS, januari 2001, blz. 17-25.

samenhangend met de groei van de arbeidsparticipatie van vrouwen, de arbeidsaanbodgroei in arbeidsjaren gemeten iets lager uit dan in personen. Ook in de komende jaren heeft de verwachte doorgroei van de arbeidsparticipatie van vrouwen een opwaarts effect op het aantal deeltijders. Daar tegenover staat dat de gemiddelde omvang van een deeltijdbaan de komende jaren naar verwachting zal groeien. Per saldo blijft de deeltijdfactor in 2003-2006 naar verwachting ongeveer constant.

In de periode 1995-2002 heeft een daling van de evenwichtswerkloosheid bijgedragen aan de werkgelegenheidsgroei. Het niveau van de evenwichtswerkloosheid hangt af van de wig (het verschil tussen loonkosten en netto loon), de relatieve uitkeringshoogte en de reële rente.³ Onder het uitgangspunt van ongewijzigd beleid zullen de wig en de relatieve uitkeringshoogte in de periode 2003-2006 vrijwel niet veranderen. Voor de komende jaren wordt ook geen substantiële verandering van de reële rente voorzien. Omdat de vertraagde doorwerking van eerdere veranderingen in de wig, replacement rate en reële rente op de evenwichtswerkloosheid eveneens gering zijn, blijft de evenwichtswerkloosheid in de middellange termijnverkenning constant op het niveau van 2002 (4¾% van de beroepsbevolking). De potentiële werkgelegenheidsgroei 2003-2006 wordt hier dus volledig bepaald door de groei van het structurele arbeidsaanbod.

Tabel 3.1	Groei van de werkgelegenheid naar componenten, 1991-2006			
	1991-1994	1995-1998	1999-2002	2003-2006
	mutaties per jaar in %			
Demografie	0,8	0,3	0,3	0,1
w.v. bevolkingsomvang	0,5	0,4	0,6	0,5
leeftijdsopbouw	0,3	-0,1	-0,3	-0,4
Participatie	0,4	1,6	1,4	1,0
w.v. beleidseffecten	0,1	0,5	0,5	0,5
trend (participatie vrouwen)	0,8	0,7	0,6	0,4
overig	-0,5	0,3	0,3	.
Totaal (in personen)	1,2	1,8	1,6	1,1
w.v. structureel	1,4	1,7	1,6	1,1
Effect deeltijd	-0,2	-0,2	-0,1	0,0
Daling evenwichtswerkloosheid	-0,1	0,3	0,2	0,0
Groei potentiële werkgelegenheid in arbeidsjaren	1,1	1,8	1,7	1,1

In de analyse resulteert een potentiële groei van de werkgelegenheid in arbeidsjaren met iets meer dan 1% per jaar in de periode 2003-2006. Deze groei wordt vrijwel geheel gedreven door

³ Macro Economische Verkenning 2001, pagina 163-166.

doorwerkingseffecten van bestaand participatie-bevorderend beleid en door een verdere stijging van de arbeidsparticipatie van vrouwen uit hoofde van sociaal-culturele trends.

3.1.2 Arbeidsproductiviteit

De Nederlandse arbeidsproductiviteit per gewerkt uur behoort, met name in de industrie, tot de hoogste ter wereld. De voorsprong van Nederland op de concurrenten is echter in de jaren negentig teruggelopen. Tabel 3.2 plaatst de groei van de arbeidsproductiviteit in de periode 1990-1998 in internationaal perspectief. Uit de vergelijking blijkt dat in de jaren negentig de productiviteitsgroei in de Nederlandse industrie rond het internationaal gemiddelde lag. In de dienstensector is de arbeidsproductiviteitsgroei echter duidelijk achtergebleven bij de meeste Westerse landen en dit betreft in het bijzonder de ICT-intensieve diensten. Relevant voor de toekomstperspectieven is dat juist in deze takken in de tweede helft van de jaren negentig in Nederland een duidelijke versnelling van de productiviteitsgroei is opgetreden. Zo lag de productiviteitsgroei in de commerciële dienstverlening in de deelperiode 1995-2000 op 2% per jaar, tegen ½% voor de periode 1991-1995. Deze versnelling in de productiviteitsgroei is vooral opgetreden in de ICT-intensieve diensten en in het bijzonder in de telecom-sector. Daar tegenover staat overigens een vertraging van de productiviteitsgroei in de industrie, maar per saldo is de productiviteit in de marktsector in de tweede helft van de jaren negentig licht versneld. Ook internationaal was in de tweede helft van de jaren negentig sprake van een versnelling van de productiviteit in de ICT-gerelateerde sectoren.

Tabel 3.2 Groei van de arbeidsproductiviteit^a in internationaal perspectief, 1990-1998

	Denemarken	Frankrijk	Duitsland	Italië	VS	Nederland	gemiddelde
	mutaties per jaar in %						
Totale economie	1,5	1,1	2,3	1,6	1,5	1,0	1,5
w.v. ICT-intensieve							
industrie	3,9	6,4	5,0	2,8	5,6	4,6	4,7
overige industrie	0,8	2,9	3,2	2,1	2,7	2,5	2,4
ICT-intensieve							
diensten	1,9	0,6	2,9	2,0	2,2	1,3	1,8
overige diensten	1,0	0,1	0,9	0,4	1,0	0,4	0,6

^a Volume toegevoegde waarde tegen factorkosten per werkende.

Bron: Bart van Ark (2000), De vernieuwing van de oude economie. Nederland in een internationaal vergelijkend perspectief, Koninklijke Vereniging voor Staathuishoudkunde, Preadviezen 2000.

De groei van de arbeidsproductiviteit wordt behalve door structurele factoren, zoals de technische vooruitgang, ook door conjuncturele factoren beïnvloed. De productie reageert in de regel beduidend sneller op veranderingen in de vraag dan de werkgelegenheid. Institutionele belemmeringen en transactiekosten bemoeilijken bedrijven het personeelsbestand snel aan te

passen, waardoor de werkgelegenheid met een vertraging reageert. In een neergaande conjunctuur slaan productiedalingen dan in eerste instantie vooral neer in een terugvallende arbeidsproductiviteitsgroei en pas later in een aanpassing van de werkgelegenheid. Omgekeerd zal bij de start van een opgaande conjunctuur de arbeidsproductiviteitsgroei juist aantrekken. Op basis van econometrisch onderzoek over de periode 1970-2002 (met behulp van een productiefunctie)⁴ is voor het verleden een inschatting gemaakt van de structurele component in de arbeidsproductiviteitsgroei in de marktsector, dus exclusief de invloed van conjuncturele factoren. Dit vormt de basis voor de opbouw van de structurele groei van de arbeidsproductiviteit op middellange termijn (zie tabel 3.3).

De arbeidsbesparende technische vooruitgang zal naar verwachting in de periode 2003-2006 gemiddeld 1,8%-punt bijdragen aan de groei van de structurele arbeidsproductiviteit in de marktsector, ongeveer gelijk aan het gemiddelde over de periode 1991-2000. Het onderliggende beeld bevat een aanhoudend snelle technische vooruitgang in de ICT-sector alsmede substantiële ICT-effecten in andere sectoren (zie ook hoofdstuk 5). De versnelling in de arbeidsbesparende technische vooruitgang in 2003-2006 ten opzichte van de periode 1999-2002 hangt deels samen met de uitgavenverhogingen voor beveiliging die in 2001 en 2002 als reactie op de aanslagen in de VS zullen worden doorgevoerd. Dit drukt in 2001 en 2002 de productiviteitsgroei. Vanaf 2003, als de veiligheidskosten (als percentage van de productie) op een hoger structureel niveau liggen, vervalt het neerwaartse effect op de productiviteitsgroei.

Tabel 3.3 Opbouw structurele groei arbeidsproductiviteit marktsector, 1991-2006

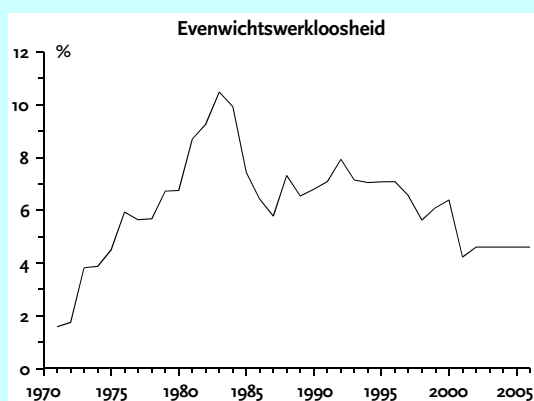
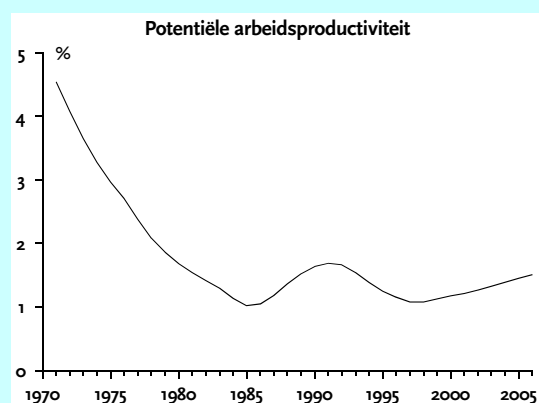
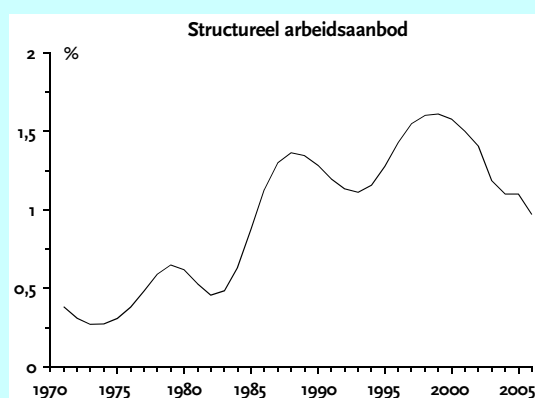
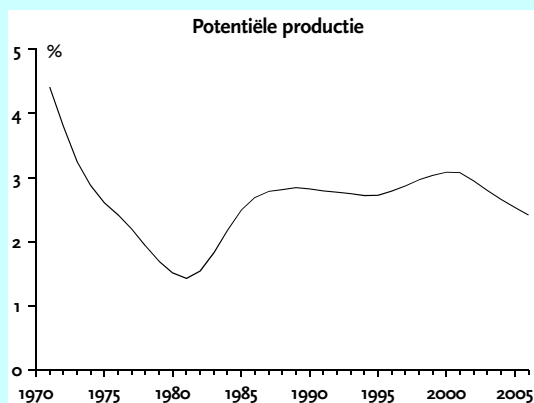
	1991-1994	1995-1998	1999-2002	2003-2006
	mutaties per jaar in %			
Arbeidsbesparende technische vooruitgang	1,8	1,7	1,6	1,8
Effect arbeidstijd (uren per arbeidsjaar)	0,1	-0,2	0,0	0,0
Effect kapitaalintensiteit	-0,3	-0,2	0,1	0,0
Structurele arbeidsproductiviteit marktsector	1,5	1,3	1,7	1,9
Idem, totale economie	1,4	0,9	1,4	1½

In de jaren tachtig en begin jaren negentig lagen de bedrijfsinvesteringen, mede door de hoge rentevoet, op een laag niveau. Hierdoor liep het belang van kapitaal in het productieproces (de kapitaalintensiteit) terug, wat de groei van de arbeidsproductiviteit heeft gedrukt. In 1998 is een einde gekomen aan een langdurige daling van de kapitaalintensiteit. Uitgaande van de het huidige beeld van de omvang van de kapitaalgoederenvoorraad in 2002 en het niveau van kapitaalkosten (rente) ligt het in de verwachting dat de komende jaren de investeringen op een niveau zullen liggen waarbij de kapitaalintensiteit vrijwel zal stabiliseren.

⁴ CPB-memorandum 4, Potentiële groei volgens de productiefunctiebenadering, 2001, beschikbaar op www.cpb.nl.

Potentiële groei 1971-2006

Begin jaren zeventig werd de economische groei gedreven door een forse arbeidsproductiviteitsgroei. De arbeidsaanbodsgroei was in die tijd met krap ½% per jaar laag en werd vooral bepaald door de bevolkingsgroei. In de loop van de jaren zeventig stond de structurele economische groei fors onder druk van de snel stijgende evenwichtswerkloosheid, veroorzaakt door de oplopende lastendruk op arbeid en de verhoging van de relatieve uitkeringshoogte. Na een dieptepunt begin jaren tachtig is de structurele economische groei aangetrokken door de daling van de evenwichtswerkloosheid, bewerkstelligd door het verlagen van de relatieve uitkeringshoogte en het terugdringen van de lastendruk. Eind jaren tachtig versnelde ook de groei van het arbeidsaanbod, doordat werk meer lonend was geworden en door sociaal culturele factoren (participatie van vrouwen). Afgezien van een tijdelijke opwaartse beweging in de evenwichtswerkloosheid begin jaren negentig (samenhangend met een stijging van de reële rente) zijn de arbeidsaanbodgroei en de daling van de werkloosheid tussen circa 1985 en nu de belangrijkste bronnen van structurele economische groei geweest. De structurele arbeidsproductiviteitsgroei is daarbij ten opzichte van het tempo van begin jaren zeventig duidelijk afgenomen. Een mogelijke oorzaak daarvoor is dat door het bereikte hoge niveau van de arbeidsproductiviteit het steeds lastiger werd om productiviteitsgroei te realiseren door imitatie en inhaal van technologische ontwikkeling. Onder invloed van de ICT en de krappere arbeidsmarkt is de productiviteitsgroei halverwege jaren negentig iets aangetrokken. De groei van het arbeidsaanbod zal daarentegen vanaf 2000 afvlakken door demografische factoren.

De verwachte structurele arbeidsproductiviteitsgroei in de marktsector komt voor de periode 2003-2006 op 1,9% per jaar. Dat is een versnelling ten opzichte van drie voorgaande vierjaarsperiodes. De niet-marktsector omvat in de hier gehanteerde afbakening de collectieve sector (overheid en zorg) en de sectoren delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed. Gewoonlijk ligt de productiviteitsgroei in deze sectoren (gemiddeld) lager dan in de marktsector, zodat de groei van de arbeidsproductiviteit voor de totale economie lager uitkomt dan die voor de marktsector. In de periode 1991-1994 was overigens sprake van een ongewoon sterke groei van de arbeidsproductiviteit in de delfstoffenwinning. Voor de projectieperiode 2003-2006 is conform de gebruikelijke methodiek van het CBS de arbeidsproductiviteitsgroei van de overheid gelijk gesteld aan de incidentele looncomponent. De groei van de arbeidsproductiviteit voor de niet-marktsector komt dan op circa ½% per jaar. Voor de gehele economie resulteert zo een groeiraming van de structurele arbeidsproductiviteit van 1½% per jaar in de periode 2003-2006.

3.1.3 Potentiële groei en onzekerheden

De potentiële economische groei is de som van de potentiële werkgelegenheidsgroei en de structurele groei van de arbeidsproductiviteit. In arbeidsjaren wordt een groei van de potentiële werkgelegenheid met gemiddeld 1% per jaar verwacht. Samen met de structurele groei van de arbeidsproductiviteit met 1½%, resulteert dan een verwachte potentiële groei van 2½% per jaar in de periode 2003-2006.

Tabel 3.4 toont dat de potentiële groei met 2½% voor 2003-2006 terugvalt ten opzichte van de afgelopen jaren. De groeivertraging is vrijwel geheel gelokaliseerd bij de werkgelegenheid. De verwachte scherpe daling in de potentiële werkgelegenheidsgroei is terug te voeren op een afvlakking van de demografische component in de arbeidsaanbodsgroei, het (gedeeltelijk) wegvallen van inhaaleffecten bij de arbeidsparticipatie van vrouwen en het niet verder dalen van de evenwichtswerkloosheid.

Tabel 3.4 Potentiële groei Nederland, 1991-2006

	1991-1994	1995-1998	1999-2002	2003-2006	onzekerheids- marge
	mutaties per jaar in %				%-punt
Groei potentiële werkgelegenheid (in arbeidsjaren)	1,3	1,9	1,7	1	± 0,30
Structurele groei arbeidsproductiviteit	1,4	0,9	1,4	1½	± 0,25
Potentiële groei BBP	2,8	2,8	3,1	2½	± 0,40
Feitelijke groei BBP	2,1	3,4	2,5	.	.

De middellange-termijnverwachting voor de potentiële groei is uiteraard met onzekerheden omgeven. Met behulp van varianten is geprobeerd de onzekerheden te kwantificeren (zie de

laatste kolom van tabel 3.4). Voor de arbeidsaanbodraming liggen de onzekerheden vooral bij de effectiviteit van het WAO-beleid en bij de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie van vrouwen. Voor de groei van de structurele arbeidsproductiviteit liggen de belangrijkste onzekerheden op het gebied van de ICT. De ICT-ontwikkelingen zijn in de ramingen de drijvende kracht achter de arbeidsbesparende technische vooruitgang en hebben een opwaarts effect op de structurele kapitaalintensiteit. Deze effecten zijn ook in recente jaren zichtbaar, maar de implicaties van deze waarnemingen voor de toekomst zijn uiteraard onzeker. Mocht de ICT-revolutie niet doorzetten dan is het waarschijnlijk dat zowel de arbeidsbesparende technische vooruitgang als de kapitaalintensiteit zich minder gunstig ontwikkelen dan in de centrale projectie is voorzien. Het is echter ook denkbaar dat mede onder invloed van de krappe arbeidsmarkt de hoge investeringsquote van de afgelopen jaren, onder andere in ICT-producten, een structureel karakter krijgt. Als daarbij bovendien de forse productiviteitsgroei in de tweede helft van de jaren negentig in de VS indicatief is voor de mogelijkheden in Nederland kan in de ICT-sector, maar ook in andere sectoren, de productiviteitsgroei hoger uitkomen dan in de centrale raming. Uitgaande van onderlinge onafhankelijkheid van de onzekerheden resulteert een onzekerheidsmarge voor de totale potentiële groei van 0,4%-punt. Bij de centrale raming van 2½% is een tegenvaller in de potentiële groei even waarschijnlijk als een meevaller. Door ¼%-punt op de centrale raming in mindering te brengen, wordt de kans op een tegenvaller in de potentiële groei voor een vierjaarsperiode teruggebracht tot circa 25%.⁵ In het voorzichtig scenario komt de potentiële groei zo op 2¼%, opgebouwd uit 1% werkgelegenheidsgroei en 1¼% arbeidsproductiviteitsgroei. Spiegelbeeldig is een optimistisch scenario met 2¾% groei opgesteld, waarbij de werkgelegenheidsgroei 1¼% bedraagt en de groei van de arbeidsproductiviteit 1½%.

De hier gehanteerde onzekerheidsmarge is beduidend kleiner dan in de middellange termijnverkenningen van vier en acht jaar geleden.⁶ Tussen het behoedzame en het gunstige scenario kwam de bandbreedte toen op circa 1¼% tegen ½% (2 keer ¼%) tussen voorzichtig en optimistisch nu. De kans dat de feitelijke economische groei buiten de bandbreedte van de twee scenario's uitkomt is daardoor nu aanmerkelijk groter dan in de twee vorige middellange termijnverkenningen.

3.1.4 Conjuncturele fluctuaties en trendmatige groeiverwachting

De economische groei wordt niet alleen bepaald door structurele maar ook door conjuncturele factoren. Conjuncturele fluctuaties rond het pad van potentiële groei zijn het gevolg van verschillen in de ontwikkeling van vraag- en aanbodfactoren op korte termijn. Voor een open

⁵ Onder de veronderstelling van een normale verdeling waarbij de marge $\pm 0,4\%$ -punt beschouwd wordt als de standaardfout.

⁶ Zie Centraal Planbureau, 'Economische verkenning voor de volgende kabinetsperiode', SDU Uitgevers, Den Haag, november 1997, en Centraal Economisch Plan 1993 pagina pm-pm.

economie als de Nederlandse is de externe vraag (wereldhandelsgroei) een belangrijke determinant van de conjunctuur. Daarnaast vertonen de particuliere binnenlandse bestedingen (investerings en consumptie) conjuncturele schommelingen, en ook het overheidsbeleid kan een stimulerende of juist een restrictieve invloed uitoefenen.

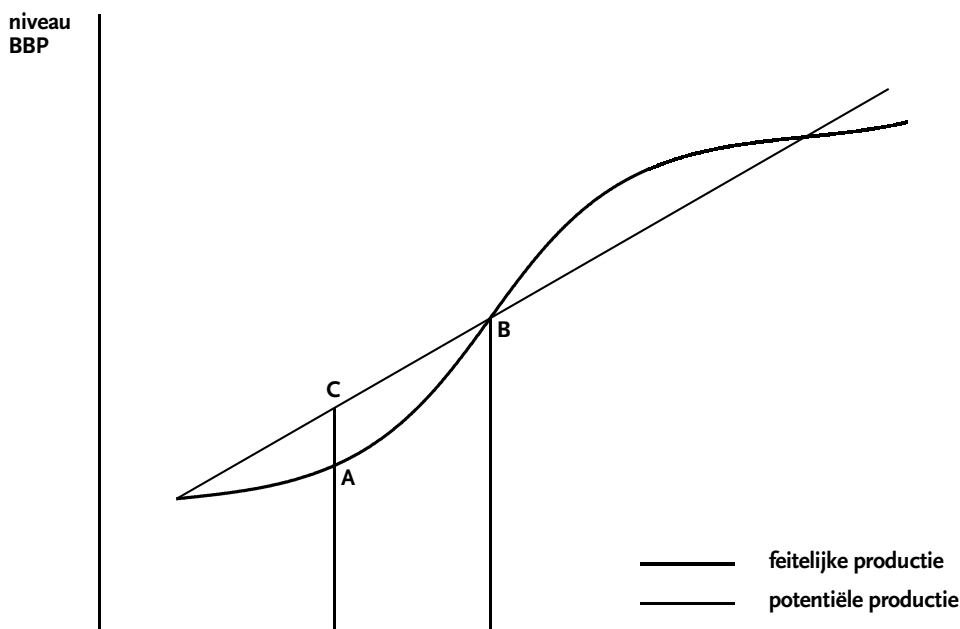
De fluctuaties rondom het potentiële groeipad leiden ertoe dat het niveau van de feitelijke productie, het BBP, soms onder en soms boven de potentiële productie ligt. De zogenoemde output gap meet het verschil tussen het feitelijke en het potentiële niveau van de productie: een positief verschil duidt op een situatie van hoogconjunctuur, een negatief verschil op een situatie van laagconjunctuur. Economische krachten, onder andere via de loonvorming, de prijsvorming en de substitutie tussen arbeid en kapitaal, zorgen ervoor dat de productie op termijn tendert naar het potentiële niveau. Komend vanuit een situatie van laagconjunctuur kan de feitelijke groei dan tijdelijk hoger liggen dan de potentiële groei, vanuit een situatie van hoogconjunctuur is het omgekeerde waarschijnlijker. De praktijk leert dat het conjunctuurverloop moeilijk te voorspellen is. Internationaal gebruik is om voor de middellange termijn de trendmatige ontwikkeling als uitgangspunt te nemen. Dit krijgt praktisch vorm door voor het eindjaar van de ramingsperiode, 2006, uit te gaan van een conjunctureel neutrale positie. In de scenario's ligt de productie in 2006 op het potentiële niveau, of anders gezegd de output gap is in het eindjaar gelijk aan nul.

Bovenstaande systematiek wordt geïllustreerd in figuur 3.1. De rechte lijn in de figuur geeft de gestage groei van de potentiële productie weer. De golvende lijn representeert de feitelijke ontwikkeling van de productie, inclusief de conjuncturele fluctuaties. Voor de groeiraming 2003-2006 is van belang dat voor het startjaar 2002 een situatie van laagconjunctuur wordt verwacht (punt A in figuur 3.1). De raming van de feitelijke productie ligt in 2002 1% onder het potentiële niveau (punt C), of anders gezegd: de output gap bedraagt 1% negatief. Om in 2006 een conjunctureel neutrale situatie (punt B in figuur 3.1) te bereiken moet de groei voor de periode 2003-2006 in de scenario's iets boven de potentiële groei liggen: de lijn van A naar B loopt iets steiler dan de rechte lijn van de potentiële productie. Het wegwerken van de output gap van 1% negatief over vier jaar vertaalt zich in beide scenario's in een gemiddeld $\frac{1}{4}$ %-punt hogere groei per jaar. De groei in het voorzichtige scenario komt dan op $2\frac{1}{2}$ % per jaar en in het optimistische scenario op 3%.

Punt van aandacht is het niveau van de werkloosheid in 2002. Gedurende de hoogconjunctuur in de periode 1996-2000 is de werkloosheid tot onder de evenwichtswaarde gedaald. De conjunctuuromslag in 2001 is scherp en mede daardoor hebben bedrijven hun personeelsbestand nog nauwelijks kunnen aanpassen. Voor 2002 wordt daardoor verwacht dat de productie beneden het evenwicht zal uitkomen en dat tegelijkertijd de werkloosheid toch nog onder het evenwichtsniveau zal liggen. Dit impliceert een forse conjuncturele terugval van de arbeidsproductiviteit. Uitgaande van een conjunctureel neutraal beeld voor 2006 wordt

verwacht dat de werkloosheid in de periode 2003-2006 zal oplopen naar de evenwichtswaarde en dat de productiviteit zich zal herstellen. De werkloosheid loopt in de scenario's tussen 2002 en 2006 met cumulatief 1%-punt op van 3¼% naar 4¼% van de beroepsbevolking. Dit drukt de werkgelegenheidsgroei met ¼%-punt per jaar. Daar tegenover staat dat een terugkeer van de

Figuur 3.1 **Ontwikkeling BBP: conjunctuur en structuur**

productie naar het potentiële niveau in deze periode jaarlijks ½%-punt extra productiviteitsgroei met zich brengt, zodat per saldo de economische groei ¼%-punt boven de potentiële groei uitkomt (zie tabel 3.5).

Tabel 3.5 Economische groei 2003-2006	Voorzichtig	Optimistisch
	mutaties per jaar in %	
Werkgelegenheidsgroei	¾	1
w.v. arbeidsaanbodgroei	1	1¼
effect ophoop werkloosheid	-¼	-¼
Arbeidsproductiviteit	1¾	2
w.v. structureel	1¼	1½
conjunctureel	½	½
Feitelijke groei BBP	2½	3

3.1.5 Bijstelling economische groei 2003-2006 ten opzichte van CPB-document 1

De economische groei in het voorzichtig scenario ligt met 2½% per jaar ¼%-punt hoger dan de voorzichtig trendmatige groeiraming van 2¼% uit CPB document 1 van het voorjaar 2001. De opwaartse aanpassing van de groeiverwachting vloeit vooral voort uit het veranderde beeld voor de korte termijn.

Dit voorjaar werd voor 2001 en 2002 nog een gemiddelde groei van 3% verwacht. Daarbij zou in het startjaar 2002 nog sprake zijn van een situatie van hoogconjunctuur waarbij de output gap werd geschat op 1% BBP positief. Terugkeer naar een conjunctureel neutraal beeld in 2006 vertaalde zich toen dus in een feitelijke groeiverwachting van ¼%-punt per jaar onder de potentiële groei. In de jongste korte termijnraming is het beeld voor 2001 en 2002 omgeslagen in een situatie van laagconjunctuur, waarbij de groeiverwachting voor die jaren 1½% per jaar is. Ten opzichte van dit voorjaar is de groei dus cumulatief met 3%-punt verlaagd, waarvan 1%-punt als structureel is aangemerkt en 2%-punt conjunctureel. Door de conjuncturele component in de groeiaanpassing is de verwachte output gap 2002 omgeslagen met 2%-punten: van 1% BBP positief naar 1% BBP negatief. Ter correctie op de onderproductie in 2002 ligt in deze middellange termijnverkenning de feitelijke economische groei juist ¼% per jaar boven de potentiële groei. Uitgaande van een conjunctureel neutraal beeld in 2006 leiden de gewijzigde inzichten voor de conjuncturele situatie in het startjaar 2002 (de omvang van de output gap) zodoende tot een opwaartse bijstelling van de feitelijke groeiverwachting voor 2003-2006 met ½%-punt per jaar.

Daar tegenover staat een neerwaartse bijstelling van de potentiële groei in 2003-2006. De daling van de arbeidsproductiviteit in 2001 is voor een gedeelte structureel geduid, wat gevolgen heeft voor de geschatte arbeidsproductiviteitsgroei in de omliggende jaren. Daarbij is relevant dat de Fed de structurele groei van de arbeidsproductiviteit in de VS voor zowel het recente verleden als de toekomst duidelijk neerwaarts heeft bijgesteld, onder andere door lagere ICT-effecten. De cijfers voor de VS zijn indicatief voor de ontwikkeling in Nederland. Verder is relevant dat de hogere risicopremies als gevolg van de terroristische aanslagen in de VS zich vertalen in hogere kapitaalkosten en zodoende een neerwaarts effect hebben op de bedrijfsinvesteringen in de komende jaren. Hierdoor en als doorwerking van de lagere investeringsquote in het startjaar wordt voor de periode 2003-2006 geen oploep meer voorzien in de kapitaalintensiteit. Dit voorjaar werd nog gerekend op een toename van de kapitaalintensiteit wat een bijdrage aan de productiviteitsgroei in 2003-2006 van 0,2%-punt per jaar zou leveren. De structurele groeiverwachting van de arbeidsproductiviteit is in 2003-2006 op grond van nieuwe inzichten met ¼%-punt per jaar verlaagd ten opzichte van dit voorjaar.

De ½%-punt hogere groeiverwachting uit hoofde van het veranderde conjuncturele beeld in de uitgangssituatie en de ¼%-punt lagere potentiële productiviteitsgroei leiden per saldo tot ¼%-punt hogere feitelijke groeiverwachting voor 2003-2006 ten opzichte van dit voorjaar.

3.2 Macro-economisch beeld

De groei van de contractlonen bedraagt 3½% per jaar in voorzichtig en in optimistisch 4%. De groei van de reële arbeidskosten ligt iets onder die van de arbeidsproductiviteit in de marktsector. Daardoor verbetert de winstmarge en daalt de arbeidsinkomensquote (AIQ) in beide scenario's tot circa 84% in 2006. De inflatie (CPI) bedraagt in voorzichtig 1¾% en in optimistisch 2% per jaar. De koopkracht van een alleenverdiener met een modaal inkomen stijgt met 1% per jaar in voorzichtig, in optimistisch met 1¼%. In beide scenario's verslechtert de concurrentiepositie, waardoor de uitvoergroei achterblijft bij de groei van de wereldhandel. Toch draagt de uitvoergroei, samen met de groei van de particuliere consumptie bij aan het conjuncturele herstel. De groei van de bedrijfsinvesteringen houdt in beide scenario's ongeveer gelijke tred met de groei van het BBP.

3.2.1 Arbeidsmarkt

De conjuncturele neergang in 2001-2002 zal naar verwachting niet leiden tot een navenante daling van de groei in de werkgelegenheid in die jaren. De groeivertraging in 2001 maakte een einde aan een lange periode van hoogconjunctuur, waarin de werkloosheid fors daalde en bedrijven veel onvervulde vacatures hadden. Deze voorraad aan onvervulde vacatures vormt als het ware een buffer die ervoor zorgt dat de economische neergang in eerste instantie weinig effect heeft op de werkgelegenheidsontwikkeling. Bovendien zullen bedrijven werknemers die ze net met veel moeite hebben aangenomen niet zo snel weer ontslaan. Naar verwachting zal in 2002 wel een duidelijke groeivertraging van de werkgelegenheid in de marktsector optreden. Daar staat tegenover dat de werkgelegenheidsgroei in de collectieve sector veel minder daalt. Al met al is de verwachting dat de werkloosheid in 2002 wel met 55 000 personen stijgt naar 3¾%, maar daarmee nog steeds ongeveer 1%-punt onder de evenwichtswaarde zal liggen.

In de periode 2003-2006 zal de groei van de werkgelegenheid wel weer aantrekken, maar niet meer terugkeren naar de hoge groeipercentages van voor 2001. De belangrijkste reden daarvoor is de gestaag dalende groei van het arbeidsaanbod. De groei van het arbeidsaanbod vertraagt in *voorzichtig* tot 1% per jaar. Het arbeidsaanbod dat beschikbaar is voor de marktsector daalt nog sneller, omdat de collectieve sector bij de beleidsarme uitgangspunten een aanzienlijk deel van de totale arbeidsaanbodgroei opeist. Vooral in de zorgsector ligt de geprojecteerde werkgelegenheidsgroei, met gecumuleerd circa 6% in de volgende kabinetsperiode, hoog. Dit hangt samen met de verwachte groei van de vraag naar zorgdiensten in de komende jaren uit hoofde van demografische, sociaal-culturele en technologische ontwikkelingen. Verder betekenen de meerjarencijfers onder andere in het onderwijs (door toename van de leerlingenaantallen) en bij de lagere overheden een uitbreiding van de formatie. In deze middellange termijnverkenning is verondersteld dat de collectieve sector de extra arbeidskrachten kan aantrekken (zie ook 4.3.2 over de zorg). De dalende groei van het

arbeidsaanbod leidt tot een blijvende krapte op de arbeidsmarkt, en daarmee tot opwaartse druk op de arbeidskosten en een tragere groei van de werkgelegenheid.

Tabel 3.6 Enkele kerngegevens voor de Nederlandse economie, 1995-2006

	1995-1998	1999-2002	2003-2006 Voorzichtig	2003-2006 Optimistisch
mutaties per jaar in %				
Internationaal				
Relevante wereldhandel	7,9	5	7¼	8¼
Eurokoers (niveau eindjaar, dollars)	-	0,92	1,00	1,00
Olieprijs (niveau eindjaar, Brent, dollars per vat)	12,9	22	23	25
Lonen en Prijzen				
Contractloon marktsector	2,1	3½	3½	4
Loonsom werknemer marktsector	1,9	4¼	4	4½
Prijs concurrentiepositie ^a	0,6	¼	-¾	-½
Consumentenprijsindex	2,1	3	1¾	2
Koopkracht modale werknemer (excl. incidenteel)	0,8	2	1	1¼
Volume bestedingen en productie				
Particuliere consumptie	3,5	3¼	3	3½
Bruto investeringen bedrijven (excl. woningen)	7,0	3¾	2½	3
Investeringen in woningen	2,9	0	1	1
Goederenuitvoer (excl. energie)	7,3	5½	6¼	7½
Goederenimport	7,7	5½	6	7
Productie marktsector ^b	4,1	2¾	3	3¾
Bruto binnenlands product	3,4	2½	2½	3
Reëel nationaal inkomen	2,6	3	2¾	3
Arbeidsproductiviteit marktsector	1,2	1	2¼	2¾
Arbeidsmarkt				
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	2,5	1¾	¾	1
Werkgelegenheid in personen (> 12 uur/week)	2,7	2	¾	1
Arbeidsaanbod in personen	1,8	1¾	1	1¼
niveaus in eindjaar				
Werkloze beroepsbevolking (in dzd)	348	290	370	370
Idem in % van de beroepsbevolking	4,9	3¾	4¾	4¾
Werkloosheid en bijstand (dzd uitkeringsjaren)	738	595	680	680
Verhouding niet actieven versus actieven (in %)	69,9	66¼	68¾	68¼
Diversen				
Arbeidsinkomensquote marktsector ^b (niveau, %)	81,0	85¼	83¾	83½
Saldo lopende rekening van de betalingsbalans (in %BBP)	3,0	4½	5¼	5¼
Lange rente (%)	4,6	4¾	4¾	5

^a Prijsstijging relevante wereldhandel minus prijsstijging uitvoer van goederen (excl. energie)

^b Exclusief delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.

De groei van de werkgelegenheid in 2003-2006 wordt ook beperkt doordat na de productiedaling in 2001-2002 bedrijven relatief veel werknemers in dienst hebben. Het herstel van de economische groei in 2003-2006 zal dan ook niet met een navenante groei van de werkgelegenheid gepaard gaan. In *voorzichtig* komt de groei van de werkgelegenheid uit op $\frac{3}{4}\%$ per jaar, oftewel gecumuleerd 200 000 arbeidsjaren in de periode 2003-2006. De stijging van de werkgelegenheid is relatief het sterkst in de collectieve sector met $1\frac{1}{4}\%$ per jaar, tegen $\frac{1}{2}\%$ per jaar in de marktsector. De werkloosheid loopt daarbij op met $\frac{1}{4}\%$ -punt per jaar (gecumuleerd 80 000 personen) tot het evenwichtsniveau van $4\frac{3}{4}\%$ in 2006. Tabel 3.7 geeft een overzicht van de werkgelegenheids groei 2003-2006.

In *optimistisch* vertraagt de groei van het arbeidsaanbod iets minder dan in *voorzichtig*, namelijk tot $1\frac{1}{4}\%$ per jaar. Daardoor kan de extra arbeidsvraag voortvloeiend uit de hogere economische groei worden geacommodeerd zonder extra spanningen op de arbeidsmarkt. De werkgelegenheid stijgt in *optimistisch* met $\frac{1}{4}\%$ -punt extra, en komt daarmee uit op 1% per jaar. De werkgelegenheids groei in de collectieve sector verandert niet ten opzichte van *voorzichtig*, zodat de extra werkgelegenheid volledig ten goede komt aan de marktsector. Per saldo verandert de ontwikkeling van de werkloosheid niet ten opzichte van *voorzichtig*: deze stijgt met $\frac{1}{4}\%$ -punt per jaar naar zijn evenwichtswaarde van $4\frac{3}{4}\%$.

	Voorzichtig dvd arbeidsjaren		Optimistisch dvd arbeidsjaren	
	cumulatief	in % per jaar	cumulatief	in % per jaar
Markt sector	130	$\frac{1}{2}$	190	1
Collectieve sector	70	$1\frac{1}{4}$	70	$1\frac{1}{4}$
w.v. zorg	45	$1\frac{1}{2}$	45	$1\frac{1}{2}$
onderwijs	15	1	15	1
overig	10	$\frac{3}{4}$	10	$\frac{3}{4}$
Totaal	200	$\frac{3}{4}$	260	1

De groeivertraging in 2001-2002 is vooral neergeslagen in een conjuncturele daling van de arbeidsproductiviteit. De periode 2003-2006 laat het spiegelbeeld hiervan zien. De conjuncturele opleving van de productie gecombineerd met een relatief geringe stijging van de werkgelegenheid leidt tot een versnelling van de arbeidsproductiviteit. Deze stijgt in *voorzichtig* met $1\frac{3}{4}\%$ per jaar, in *optimistisch* met 2% per jaar. In beide scenario's bevat deze stijging een belangrijke conjuncturele component, namelijk $\frac{1}{2}\%$ per jaar. De groei van de arbeidsproductiviteit in de marktsector in *voorzichtig* en *optimistisch* komt uit op $2\frac{1}{4}\%$ en $2\frac{3}{4}\%$ per jaar.

3.2.2 Loonontwikkeling

Omdat de werkloosheid tot aan 2006 steeds beneden de evenwichtswerkloosheid blijft, gaat van de krappe arbeidsmarktsituatie een opwaarts effect uit op de loonontwikkeling in de komende jaren. Daar tegenover staat een temperende invloed van de stijging van de werkloosheid en de vertraagde doorwerking van de conjuncturele terugval in de arbeidsproductiviteit in 2001-2002. Per saldo bedraagt de contractloonstijging in *voorzichtig* 2003-2006 gemiddeld 3½% per jaar (zie tabel 3.8). Dit is even hoog als de actuele raming voor 1999-2002.

	1991-1994	1995-1998	1999-2002	2003-2006 Voorzichtig	2003-2006 Optimistisch
	mutaties in %				
Contractloon (incl. overloop)	3,2	2,1	3,4	3½	4
Incidenteel ^a	<u>-0,2</u>	<u>0,5</u>	<u>1,0</u>	<u>½</u>	<u>½</u>
Brutoloon	3,0	2,6	4,4	4	4½
Sociale lasten werkgevers	<u>0,4</u>	<u>-0,4</u>	<u>-0,3</u>	<u>¼</u>	<u>0</u>
Loonvoet marktsector	3,4	2,2	4,2	4	4½

^a De brutering van de overhevelingstoelag in 2001 is geboekt als een incidentele loonstijging van 1,7% en een overeenkomstige daling van de sociale lasten werkgevers.

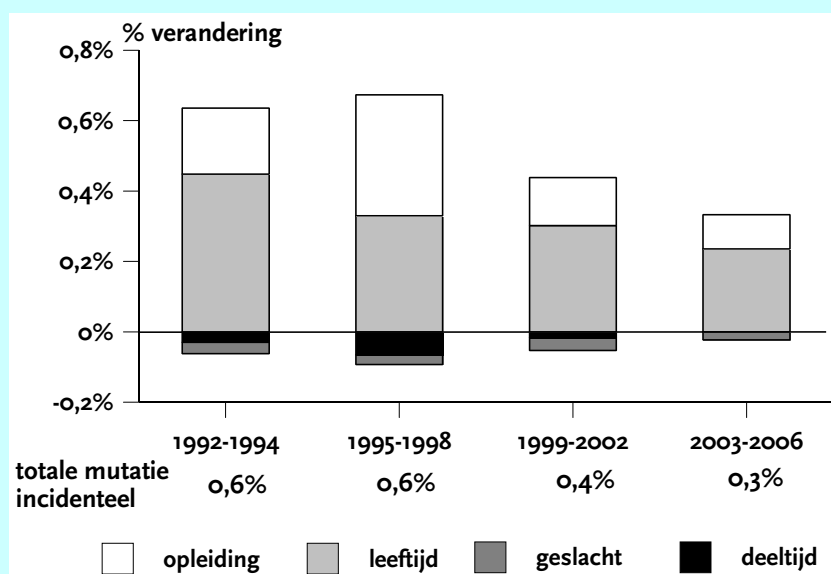
De incidentele loonstijging in de marktsector wordt voor 2003-2006 geraamd op gemiddeld bijna ½% per jaar. De incidentele loonstijging wordt vooral veroorzaakt door veranderingen in de samenstelling van het bestand van werknemers in de marktsector (zie kader voor nadere beschrijving van het structureffect). De loondrift is gemiddeld nagenoeg nihil. De sociale lasten voor werkgevers nemen met bijna ¼%-punt per jaar toe door een verhoging van de pensioenpremies. De totale stijging van de loonvoet in de marktsector voor 2003-2006 wordt in het *voorzichtige* scenario geraamd op gemiddeld ruim 4% per jaar. De loonstijging in Nederland is hoger dan gemiddeld in Europa, waardoor de Nederlandse concurrentiepositie verder verslechtert.

De loonruimte in de zorg en bij de overheid wordt volgens afspraak bepaald door de ontwikkeling van de lonen (inclusief sociale lasten, maar exclusief incidenteel) in de marktsector. Volgens deze afspraak stijgen de contractlonen in de zorg ongeveer evenveel als die in de marktsector. De contractlonen stijgen bij de overheid bijna ¼%-punt per jaar minder snel dan in de marktsector; de sociale premies stijgen bij de overheid sneller door een sterkere toename van de pensioenpremies. De incidentele loonstijging, die bij zorg en overheid gebudgetteerd is, is in deze sectoren hoger dan het cijfer dat geraamd wordt voor de marktsector.

Structureffect neemt af gedurende 1992-2006

Het gemiddelde loon stijgt elk jaar als gevolg van een verandering in de samenstelling van de werkzame beroepsbevolking. Dit wordt ook wel het structureffect genoemd. Oudere en hoger opgeleide werknemers verdienen gemiddeld meer dan jongere en lager opgeleide werknemers. Een stijging van de gemiddelde leeftijd en/of het gemiddelde opleidingsniveau leidt hierdoor tot een positief structureffect. Er kan ook sprake zijn van een negatief structureffect: vrouwen en deeltijders verdienen over het algemeen minder dan mannen en voltijders. Toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen en een stijgend aandeel deeltijders leidt daarom tot een minder sterke stijging van het gemiddelde loon.

Structureffect 1992-2006

In de afgelopen jaren bleken het leeftijds- en opleidingseffect aanzienlijk groter dan het deeltijdeffect en het effect van stijgende participatie van vrouwen. In de perioden 1992-1994 en 1995-1998 droeg het structureffect in de marktsector gemiddeld 0,6% per jaar bij aan de toename van de bruto loonsom per arbeidsjaar. In de komende jaren neemt de bijdrage af van gemiddeld 0,4% in jaren 1999-2002 naar 0,3% in de periode daarna. Met name het opleidingseffect neemt vanaf eind jaren negentig aanzienlijk af, een trend die zich de komende jaren naar verwachting voort zal zetten. De bijdrage van het opleidingseffect blijft nog wel positief. Het leeftijdseffect heeft, net als het opleidingseffect, een afnemend belang. Weliswaar neemt de gemiddelde leeftijd nog steeds toe, maar de na-oorlogse geboortegolf is op een leeftijd gekomen (boven de 50 jaar) waarop het loon niet veel meer stijgt. De negatieve bijdrage van de toenemende participatie van vrouwen en deeltijders neemt naar verwachting ook af. Dit is volledig het gevolg van de minder snelle toename van het aandeel deeltijders en vrouwen.

De loonvoetmutatie in de marksector komt in *voorzichtig* per saldo uit op 4% per jaar. De groei van de reële arbeidskosten liggen iets onder de arbeidsproductiviteitsgroei in de marktsector. Daardoor verbetert de winstmarge en daalt de arbeidsinkomensquote in 2003-2006 met gecumuleerd 1½%-punt tot 83¼%.

Omdat de spanning op de arbeidsmarkt in *optimistisch* niet wezenlijk anders is, vertaalt de extra arbeidsproductiviteitsstijging in dit scenario zich bijna volledig door in hogere contractlonen en hogere reële arbeidskosten. De gemiddelde contractloonstijging in *optimistisch* komt uit op 4%. De stijging van de sociale lasten valt in *optimistisch* iets lager uit dan in *voorzichtig*. De ontwikkeling van de loonkosten per eenheid product en van de winstmarge verandert nauwelijks. De arbeidsinkomensquote daalt in *optimistisch* tot 83½%, ¼%-punt lager dan in *voorzichtig*.

3.2.3 Inflatie

De inflatie, afgemeten aan de stijging van de CPI, komt in het voorzichtige scenario uit op 1¼% per jaar. Dit is ruim 1%-punt onder de gemiddelde inflatie in de periode 1999-2002 (zie tabel 3.9). De prijzen van ingevoerde consumptiegoederen, die ongeveer een derde van de totale consumptie uitmaken, zijn constant in beide scenario's. Hoewel de ervaringen gedurende 1995-2002 anders doen vermoeden, is het niet ongebruikelijk dat de invoerprijzen nauwelijks veranderen. De relatief hoge groei van de arbeidsproductiviteit bij de productie van deze goederen maakt dit mogelijk. De stijging van de arbeidskosten, die niet volledig wordt gecompenseerd door de stijging van de arbeidsproductiviteit, stuwt de inflatie met 1%-punt op. Het opwaartse effect van de arbeidskosten op de inflatie is minder groot dan in 1999-2002, waarin de loonstijgingen hoog zijn door een krappe arbeidsmarkt en de groei van de arbeidsproductiviteit laag is door een teruglopende conjunctuur. Het effect van de arbeidskosten op de inflatie is echter groter dan in 1991-1998, toen de werkloosheid hoog was. Het opwaartse effect van indirecte belastingen en niet-marktsector (huur, zorg, gas) op de inflatie is in de beleidsarme scenario's minder groot dan voorheen. In 1999-2002 wordt de inflatie opgestuwd door verhoging van BTW en energiebelasting. De bruto-marge, die mede door het teruglopen van de conjunctuur in 1999-2002 daalt, herstelt in de scenario's voor 2003-2006. De inflatie volgens de in Europees verband geharmoniseerde index (HICP), waarin de kosten van wonen minder zwaar wegen en de kosten van zorg zwaarder wegen, komt in het voorzichtige scenario uit op gemiddeld 1¼% per jaar. Dit is iets hoger dan gemiddeld in het EMU-gebied.

In *optimistisch* komt de inflatie (CPI) uit op gemiddeld 2% per jaar; dit is ¼%-punt hoger dan in *voorzichtig*. De hogere inflatie wordt vooral veroorzaakt door licht stijgende invoerprijzen. Dit is in de afronding echter niet zichtbaar.

3.2.4 Koopkracht

In het voorzichtig scenario voor 2003-2006 neemt de koopkracht van werknemers met name toe doordat de stijging van de contractlonen ongeveer 1¼%-punt boven de inflatie ligt. Hoewel de belasting- en premietarieven bij de beleidsarme uitgangspunten nauwelijks veranderen, neemt de belasting- en premiedruk enigszins toe door het progressie-effect. Dit ontstaat doordat de schijfgrenzen minder snel stijgen dan de bruto-inkomens. Daarnaast wordt de stijging van de koopkracht gedrukt door de stijging van pensioen- en vutpremies.

Tabel 3.9 Stijging consumptieprijs naar onderdelen, 1991-2006

	1991-1994	1995-1998	1999-2002	2003-2006	2003-2006	
	aandelen	bijdragen in %		Voorzichtig	Optimistisch	
Invoer	0,36	0,0	0,3	0,6	0	0
Indirecte belastingen en niet-marktsector	0,20	1,4	0,9	1,1	½	½
Arbeidskosten	0,44	0,6	0,5	1,5	1	1
Bruto-margeverbetering ^a	<u>n.v.t.</u>	<u>0,8</u>	<u>0,0</u>	<u>-0,3</u>	<u>½</u>	<u>½</u>
Consumptieprijs	1,00	2,8	1,7	2,9	2	2¼
		mutaties per jaar in %				
Consumentenprijsindex (CPI)		2,9	2,1	2,9	1¾	2
Idem, afgeleid ^b		2,4	1,6	2,4	1¾	2
Onderliggende inflatie ^c				2,4	2	2¼
Geharmoniseerde inflatie (HICP)				2,9	1¾	2

^a Inclusief afschrijvingen en rente.
^b Exclusief het effect van veranderingen in de tarieven van de indirecte en consumptiegebonden belastingen.
^c CPI exclusief groente, fruit, energie, overheidsdiensten, en indirecte en consumptiegebonden belastingen.

De stijging van de koopkracht van een alleenverdiener met een modaal inkomen wordt geraamd op gemiddeld 1% per jaar (zie tabel 3.10). De koopkracht van een alleenverdiener met een minimuminkomen of iets hoger verbetert iets meer (1¼% per jaar); de koopkracht van een alleenverdiener met een inkomen van tweemaal modaal neemt iets minder toe. Bij een inkomen van tweemaal modaal, dat ongeveer samenvalt met het begin van de vierde schijf, is het effect van de progressie in de loonheffing sterker dan bij modaal.

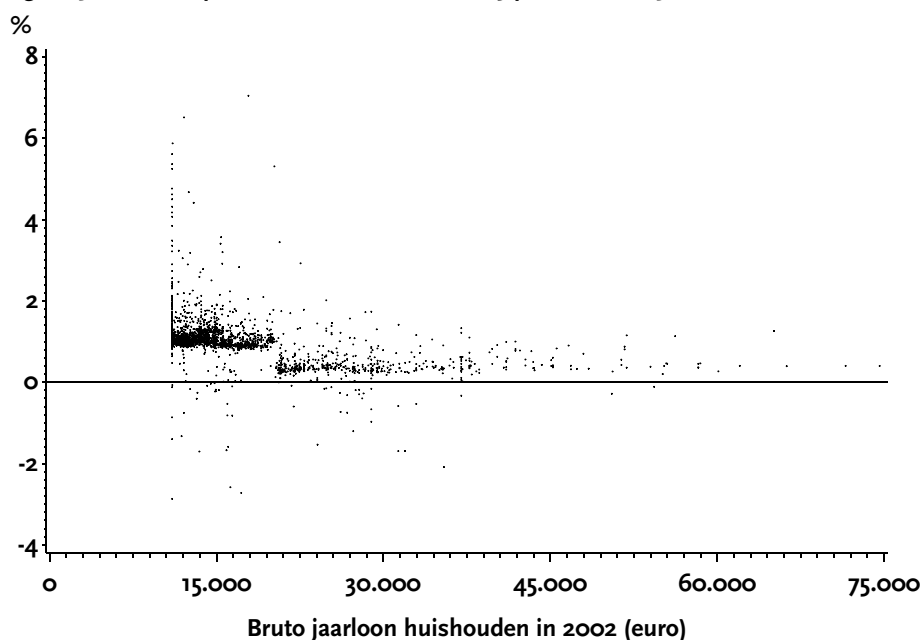
De koopkracht van ambtenaren blijft achter bij die van werknemers in de marktsector, omdat de pensioen- en vut-premies sneller stijgen. Bij toepassing van het zogenaamde referentiemodel drukt het werkgeversdeel de ruimte voor de contractlonen bij de overheid; het werknemersdeel drukt de koopkracht rechtstreeks. Daarnaast vindt er bij ambtenaren die onder de cao voor de rijksoverheid of het onderwijs vallen een herverdeling plaats tussen alleenverdieners enerzijds en alleenstaanden en tweeverdieners anderzijds. De vergoeding van de werkgever voor de ziektekosten wordt bevroren totdat deze gelijk is aan de vergoeding in de marktsector. De

Tabel 3.10 Koopkracht standaard huishoudens, exclusief incidenteel, 1991-2006

	1991-1994	1995-1998	1999-2002	2003-2006	
				Voorzichtig	Optimistisch
Modaal ^a	0,2	0,8	2,0	1	1¼
Modaal, alleenstaand	0,4	0,4	1,5	1¼	1¼
Minimum+500 euro per jaar	0,4	1,0	3,1	1¼	1¼
Tweeverdieners met kinderen, 1½ x modaal			2,0	1¼	1¼
Ambtenaar, modaal, cao Rijk			0,9	¼	¼
Ambtenaar, modaal, alleenstaand, cao Rijk			1,3	¾	1
Minimumuitkeringsgerechtigde met kinderen	-0,7	0,5	1,9	1¼	1¼
Minimumuitkeringsgerechtigde zonder kinderen	-0,7	0,4	1,3	1¼	1¼
AOW			1,3	1	1¼
AOW+15 000 euro aanvullend pensioen per jaar			0,4	¼	¼

^a Modaal komt in 2004 niet meer in aanmerking voor de aanvullende kinderkorting. Indien dit effect wordt meegeteld, komt de verbetering van de koopkracht van modaal in beide scenario's over vier jaar gemiddeld ¼%-punt lager uit.

besparing die ontstaat doordat de vergoeding niet wordt aangepast aan de stijging van de premie voor de particuliere ziektekostenverzekering (bijna 6% per jaar) wordt volgens deze cao-afspraken aangewend voor additionele contractloonstijging. Voor alleenverdieners is dit per saldo ongunstig, omdat zij nu voor meerdere personen een tegemoetkoming in de ziektekosten krijgen. Door de stijging van de pensioenpremies en de bevroering van de vergoeding voor ziektekosten verbetert de koopkracht van een alleenverdienende ambtenaar met een inkomen rond modaal nauwelijks.

Figuur 3.2 Koopkracht van alleenstaande 65-plussers, 2003-2006

verzekerden. De koopkracht van 65-plussers met een inkomen onder de ZFW-grens neemt daardoor meer toe dan van 65-plussers boven de ZFW-grens. Dit wordt geïllustreerd door de breuk in de puntenwolk voor de koopkracht van alleenstaande 65-plussers (zie figuur 3.2).

De koopkracht verbetert in *optimistisch* iets meer dan in *voorzichtig*. De koopkracht van modaal stijgt in *optimistisch* met 1¼% per jaar, tegenover 1% in *voorzichtig*. Voor veel standaardhuishoudens is het verschil in koopkrachtverbetering echter zo klein, dat het na afronding niet zichtbaar is.

3.2.5 Bestedingen

Het conjuncturele herstel in beide scenario's wordt gedragen door een soortgelijke opleving van de buitenlandse economie. De groei van de wereldhandel in *voorzichtig* is geraamd op 7¼% per jaar. Dit is een fors herstel na de inzinking in de periode 2001-2002. Door de verslechtering van de Nederlandse concurrentiepositie blijft de groei van de uitvoer wel achter bij die van de wereldhandel. De groei van de uitvoer in *voorzichtig* bedraagt 5¼% per jaar en die van de invoer 6% per jaar. De groei van de wereldhandel ligt in *optimistisch* 1%-punt hoger, op 8¼%. De concurrentiepositie is niet anders dan in *voorzichtig*, zodat de groei van de wereldhandel tot een eveneens 1%-punt hogere uitvoer leidt. De groei van zowel de uitvoer als de invoer bedraagt in *optimistisch* 7%.

Ook de particuliere consumptie draagt met een gemiddelde groei van 3% per jaar in *voorzichtig* bij aan het herstel van de groei. De groei van de particuliere consumptie loopt daarmee in de pas met de toename van het reëel beschikbaar inkomen van gezinnen die eveneens 3% bedraagt. Dat de groei van het reëel beschikbaar inkomen ½%-punt hoger ligt dan die van het reële BBP komt voornamelijk door ruilvoetwinst.

De hogere groei van het BBP in *optimistisch* leidt tot een navenant sterkere toename van het beschikbaar inkomen en de consumptie. De groei van de consumptie komt in *optimistisch* ½%-punt hoger uit, op 3½% per jaar.

De groei van de investeringen in overige vaste activa blijft in beide scenario's iets achter bij die van de productie van bedrijven. Daardoor daalt de investeringsquote van bedrijven in 2003-2006 iets. De kapitaalintensiteit blijft in beide scenario's vrijwel constant zodat er van de investeringen geen impuls uitgaat op de groei van de structurele arbeidsproductiviteit. De groei van de investeringen in woningen wordt getemperd door voorziene capaciteitsproblemen in de bouw en blijft in beide scenario's steken op 1% per jaar. De groei van de overheidsconsumptie en van de investeringen van de overheid is in beide scenario's ingevuld conform de meerjarencijfers uit de Miljoenennota 2002; zie hoofdstuk 4.

4 De collectieve sector

4.1 Het beeld op hoofdlijnen

In het voorzichtige scenario daalt de collectieve uitgavenquote zonder nader beleid met 2%-punt BBP; met name de rentelasten lopen aanzienlijk terug. Omdat de collectieve lastendruk bij ongewijzigde belasting- en premietarieven eveneens daalt en het aandeel van de niet-belastingmiddelen terugloopt, blijft de verbetering van het EMU-saldo beperkt tot 0,6%-punt en daarmee komt het EMU-saldo in 2006 uit op 1,2% BBP. De EMU-schuldquote daalt met 12¼%-punt tot 36% BBP in 2006. In het optimistische scenario resulteert een gunstiger beeld van de collectieve financiën: het EMU-saldo verbetert dan tot 1,8% BBP in 2006.

De middellange termijnscenario's zijn beleidsarm opgesteld. Voor de collectieve financiën vertaalt zich dat in ongewijzigde belasting- en premietarieven en toepassing van de huidige indexerings- en koppelingsregelingen. Voor zover collectieve uitgaven gevoelig zijn voor de macro-economische ontwikkeling is een integrale raming gemaakt. Dit betreft bijvoorbeeld de rentelasten en de sociale-zekerheidsuitgaven. Voor de overige uitgaven is in vrijwel alle gevallen aangesloten bij de meerjarencijfers uit de Miljoenennota 2002. Dit geldt niet voor de zorguitgaven; de inschatting daarvan is gebaseerd op verwachtingen omtrent vraag- en aanbodontwikkelingen.

4.1.1 Uitgaven

Zonder nader beleid dalen de bruto collectieve uitgaven als percentage van het BBP tussen 2002 en 2006 in het voorzichtige scenario met bijna 2%-punt (tabel 4.1). De reële groei, ten opzichte van de prijsontwikkeling van het BBP, van de collectieve uitgaven bedraagt circa 1½% per jaar, bij een economische groei van 2½%. Deze reële uitgavengroei kan worden gesplitst in een volumecomponent van ¾% en een prijsstijging die gemiddeld ¾% per jaar boven de prijsstijging van het BBP ligt. De belangrijkste oorzaak van dit verschil in prijsstijging is de reële loonstijging in de marktsector, welke doorwerkt naar de collectieve uitgaven.

Afgezien van de zorg en de sociale zekerheid neemt het aandeel van de uitgaven in het BBP af. De helft van de daling van de bruto collectieve uitgavenquote (1,0%-punt BBP) wordt veroorzaakt door de rentelasten. Van belang hierbij is dat de budgettaire ruimte die zonder nader beleid resteert – bij wijze van technische veronderstelling – volledig is aangewend voor verbetering van het EMU-saldo en daarmee voor verlaging van de overheidsschuld. Daarnaast worden door het Rijk en de lagere overheden aanzienlijke rentevoordelen behaald door de herfinanciering van hoogrentende leningen tegen een historisch lage lange rentevoet van 4¾%. Bij de infrastructuuruitgaven hangt de vermindering nauw samen met de afloop van twee grote investeringsprojecten: de HSL en de Betuweroute. De gematigde volumegroei van de 'overige'

uitgaven (waaronder openbaar bestuur, defensie en subsidies) resulteert in een daling van de uitgavenquote met 0,9%-punt BBP.

De reële uitgaven op het terrein van Sociale Zekerheid en Arbeidsmarkt stijgen gemiddeld met 2% per jaar, iets minder dan het BBP. Deze uitgavenstijging is grotendeels het gevolg van de stijging van het aantal uitkeringsgerechtigden, die de stijging van het aantal actieven overtreft. De i/a-ratio komt in 2006 op 68¼% uit, tegenover 66¼% in 2002. Het aantal werkloosheids- en bijstandsuitkeringen loopt op in samenhang met de stijgende werkloosheid; daarnaast neemt het aantal AOW-ers en arbeidsongeschikten verder toe. Daarentegen neemt het aantal ANW-gerechtigden naar verwachting af. Naast de volumegroei heeft ook de koppeling van een groot deel van de uitkeringen aan de lonen een opwaarts effect op de reële uitgaven.

De ontwikkeling van de zorguitgaven is gebaseerd op vraag- en aanbod-ontwikkelingen.¹ In dit scenario groeit het totale zorgvolume jaarlijks met 2½%. Omdat ook in de zorg een groot deel van de uitgaven loongevoelig is en daarnaast de prijzen van geneesmiddelen naar verwachting sterk blijven stijgen, komt de reële groei van de zorguitgaven 1¼%-punt hoger uit, op 3¼%. Als percentage van het BBP nemen de zorguitgaven met cumulatief 0,3%-punt toe.

Tabel 4.1 Kernegevens collectieve sector uitgaven, 1998-2006

	1998	2002	2006 Voorzichtig	2006 Optimistisch
	BBP%			
Bruto collectieve uitgaven	48,0	46,0	44,1	43,5
w.v. onderwijs	4,3	4,6	4,5	4,5
infrastructuur	1,6	2,0	1,8	1,8
zorg	6,8	7,2	7,5	7,4
sociale zekerheid	12,2	10,8	10,8	10,7
rentelasten	4,7	3,0	2,0	1,9
overig	18,4	18,4	17,5	17,2
Niet-belastingmiddelen ^a	8,0	7,0	5,3	5,2
Collectieve lasten	40,7	40,5	39,9	40,0
Vorderingensaldo collectieve sector	- 0,7	0,6	1,2	1,8
Bruto schuld collectieve sector (ultimo)	66,8	48,3	36,0	33,7
Verhouding inactieven/actieven (%)	69,9	66,3	68,7	68,2
w.v. verhouding inactieven/actieven 65 min (%)	33,0	30,4	31,8	31,7

^a Inclusief gasbaten

¹ CPB, SCP, 2001, 'Een scenario voor de zorguitgaven 2003-2006', CPB Document 7.

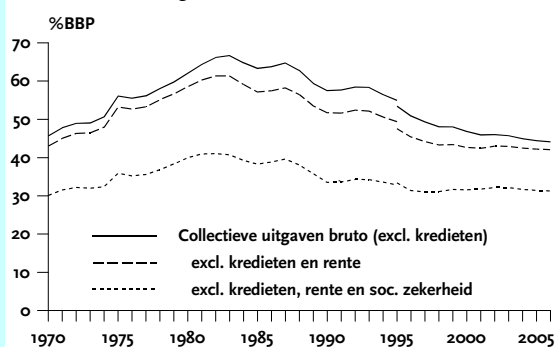
De ontwikkeling van de overheidsfinanciën sinds 1970

In de afgelopen 30 jaar hebben de overheidsfinanciën een lange cyclus doorgemaakt. Als gevolg van de uitbouw van de welvaartsstaat en de verslechterende economische vooruitzichten laten de collectieve uitgaven in de jaren zeventig een scherpe stijging zien. Dit komt ook tot uitdrukking in de verslechtering van de verhouding tussen het aantal uitkeringsgerechtigden en het aantal werkenden, de i/a-ratio. De stijging van de collectieve lasten en de gasbaten in deze periode is onvoldoende om een gestage verslechtering van het EMU-saldo te voorkomen.

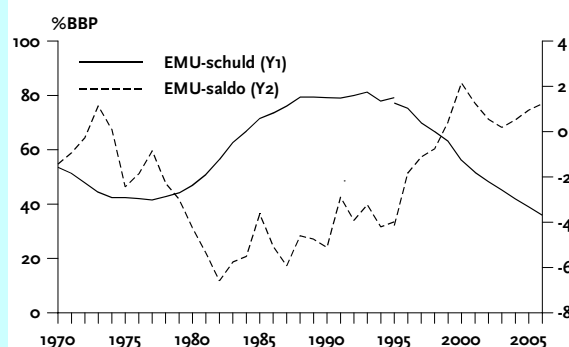
Onder invloed van de scherpe recessie van het begin van de jaren tachtig versnelt de stijging van de i/a-ratio, en (hand in hand) daarmee ook de sociale-zekerheidsuitgaven. Dit leidt tot een fors begrotingstekort en de staatsschuldquote begint te stijgen. In reactie daarop begint een sanering van de overheidsfinanciën door bezuinigingen op de uitgaven. Pas in de eerste helft van de jaren negentig wordt de staatsschuld gestabiliseerd. Mede onder invloed van een gunstige economische ontwikkeling, dalende i/a-ratio en teruglopende rentelasten daalt de uitgavenquote in de tweede helft van de jaren negentig snel. In de huidige kabinetsperiode ontstaat een begrotingsoverschot, terwijl tegelijkertijd de lasten worden verlicht en belangrijke uitgavenintensivering op prioritaire beleidsterreinen worden gerealiseerd. In belangrijke mate wordt dit mogelijk gemaakt door de met de i/a-ratio dalende sociale-zekerheidsuitgaven en de met de staatsschuld en rentevoet dalende rente-uitgaven.

Het beeld van de overheidsfinanciën dat naar voren komt in de onderstaande figuren lijkt anno 2001 sterk op het beeld van 1970, behoudens de i/a-ratio, waarvan het niveau momenteel duidelijk hoger ligt. Voor de volgende kabinetsperiode voorziet het voorzichtige scenario bij ongewijzigd beleid een EMU-saldo van gemiddeld ¾% BBP, waarmee de tendens van een dalend staatsschuld en teruglopende rente-uitgaven zich in de komende kabinetsperiode zou voortzetten.

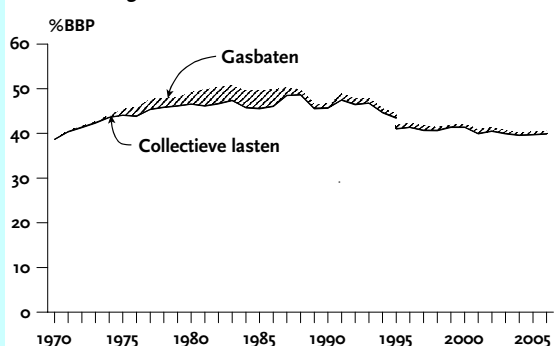
A Collectieve uitgaven

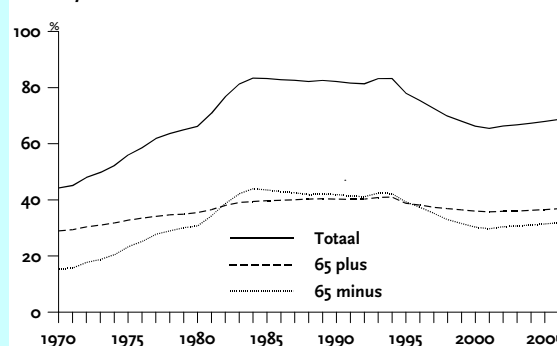
C EMU-schuld en EMU-saldo

B CLD en gasbaten

D I/A-ratio

4.1.2 Inkomsten

Bij constante belasting- en premietarieven daalt de collectieve lastendruk in het voorzichtige scenario van 40,5% in 2002 tot 39,9% in 2006. Deze daling ligt voor de helft bij de premies en is deels het gevolg van een 'noemer-effect'. Zowel de premies voor de werknemersverzekeringen alsook het grootste gedeelte van de premies volksverzekeringen worden geheven over arbeidsinkomens. De arbeidsinkomensquote is in het voorzichtige scenario in 2006 ruim 1½%-punt lager dan in 2002. Bovendien stijgen de pensioenpremies in genoemde periode. De pensioenpremies voor werknemers zijn aftrekbaar voor de premieheffing volksverzekeringen en werknemersverzekeringen. Tenslotte stijgt het saldo van de overige aftrek- en bijtelposten voor de loon- en inkomstenheffing harder dan de loonstijging, met name als gevolg van een sterke groei van de hypotheekrenteaftrek, zodat de grondslag voor de heffing van de premies volksverzekeringen versmalt.

Ook de belastingdruk daalt in het voorzichtige scenario. Hoewel de loon- en inkomstenbelasting een sterke progressie laat zien, wordt dit meer dan gecompenseerd door onder meer de achterblijvende ontwikkeling van de VpB gas, de achterblijvende ontwikkeling van accijnzen en milieuheffingen vanwege indexatie aan de prijzen en achterblijvende ontvangsten overdrachtsbelasting in verband met minder uitbundige ontwikkelingen op de huizenmarkt. Daarnaast speelt ook een rol dat de successierechten in 2002 incidenteel hoog zijn.

Bij de niet-belastingontvangsten (inclusief gasbaten) zet de daling van de afgelopen jaren zich voort met een afname van (cumulatief) 1¼%-punt BBP. Bijna de helft hiervan is niet relevant voor het EMU-saldo omdat het wordt veroorzaakt door het wegvallen van de opbrengsten uit de verkoop van overheidsbezit. Wel van belang voor het EMU-saldo zijn het teruglopen van de aardgasbaten en lagere dividendopbrengsten in samenhang met de verkoop van activa.

4.1.3 EMU-saldo en schuld

Zoals gezegd wordt de budgettaire ruimte die in 2003-2006 bij ongewijzigd beleid ontstaat, aangewend voor verbetering van het EMU-saldo. Het EMU-overschot neemt daardoor in het voorzichtige scenario toe van 0,6% BBP in 2002 tot 1,2% BBP in 2006 (zie tabel 4.2). Onderliggend is sprake van een sterke toename van het overschot van het rijk, van 0,2% BBP in 2002 tot 1,4% BBP in 2006 als gevolg van de daling van de uitgavenquote. Daar staat een verslechtering van het saldo bij de sociale fondsen tegenover, voornamelijk door het sterk verslechterende saldo van de zorgfondsen AWBZ en ZFW. De zorguitgaven van deze fondsen stijgen harder dan de premie-inkomsten. De premiepercentages AWBZ en ZFW worden in het scenario constant gehouden, terwijl de zorguitgaven niet alleen toenemen door de bevolkingsgroei, maar ook door vergrijzing en technische ontwikkeling. De stijging van de

i/a-ratio in combinatie met de daling van de arbeidsinkomensquote zorgt ervoor dat ook het EMU-saldo van de overige fondsen, uitgedrukt in procenten BBP, verslechtert.

De verbetering van het EMU-saldo tot 1,2% BBP in 2006 vindt overigens niet gelijkmatig plaats; gemiddeld is het EMU-saldo in de periode 2003-2006 gelijk aan 0,7% BBP. In 2003 en 2004 is er zelfs sprake van een verslechtering ten opzichte van 2002. Diverse incidentele factoren beïnvloeden het overschot in 2003 neerwaarts. Bij de uitgaven is sprake van een piek in de investeringen in rijkswegen in 2003. Daarnaast is ook de ontwikkeling van de belastingontvangsten niet gelijkmatig. In 2003 en 2004 daalt de belastingdruk om in 2005 en 2006 weer te stijgen. Het herstel van de belastingdruk in de tweede helft van de ramingsperiode betreft allereerst de LB/IB ontvangsten, als gevolg van de vertragingstructuur in de tabelcorrectiefactor. Daarnaast dalen de VpB-opbrengsten als percentage van het BBP in 2003 scherp onder invloed van de verslechterde winstgevendheid in 2001 en 2002. In latere jaren herstellen de VpB ontvangsten zich vanwege een geleidelijke doorwerking van het gedurende de scenarioperiode verwachte winstherstel. Tenslotte speelt het wegvallen van de incidentele meevaller successierechten van 2002 een rol.

Tabel 4.2 EMU-saldo, 2002-2006

	2002	2003	2004	2005	2006	gemiddeld 2003-2006
	BBP%					
Vorderingensaldo Rijk	0,2	-0,1	0,3	0,9	1,4	0,6
Vorderingensaldo Overige Centrale Overheid	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1
Vorderingensaldo Lagere Overheid	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2	0,3
Vorderingensaldo Sociale Fondsen	<u>0,2</u>	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>-0,1</u>	<u>-0,3</u>	<u>-0,1</u>
EMU-saldo voorzichtig	0,6	0,2	0,5	1,0	1,2	0,7
EMU-saldo optimistisch	0,6	0,3	0,8	1,4	1,8	1,1

In het voorzichtige scenario zonder nader beleid loopt de EMU-schuldquote terug van ruim 48¼% BBP in 2002 tot 36% BBP in 2006, dat wil zeggen een daling van 12¼%-punt. Circa twee derde deel van deze daling komt door de stijging van het BBP (noemereffect). Daarnaast zorgen vier jaar vorderingensaldoverschotten van gemiddeld 0,7% BBP voor een daling van de schuldquote met 3%-punt. Tenslotte daalt de schuldquote met 1¼%-punt extra door de voorgenomen verkoop van staatsdeelnemingen in 2003 en 2004.

Premies en vermogens van werknemersverzekeringen

In het voorzichtig scenario is gerekend met premies voor de werknemersverzekeringen die constant zijn op het niveau van 2002. Het vermogenoverschot van deze fondsen loopt hierdoor op van 10 mld euro in 2002 tot 17½ mld euro in 2006. Bij de WAO- en AWF-fondsen zijn de premies ruim boven lastendeckend niveau en neemt het vermogenoverschot fors toe. Bij de ZFW zijn de premiepercentages in 2002 en later niet hoog genoeg om de uitkeringslasten te dekken. Ondanks de jaarlijkse rijksbijdrage van gemiddeld bijna 3½ mld euro ontstaat vanaf 2003 een negatief exploitatie-saldo. Hierdoor is in 2006 uiteindelijk sprake van een vermogenstekort.

De Studiegroep Begrotingsruimte raadt aan de premies voor de komende kabinetsperiode vast te stellen op een structureel lastendeckend niveau (zie het Elfde Rapport 'Stabiel en Duurzaam Begroten', blz. 76). Deze aanbeveling kan op verschillende manieren worden uitgewerkt, waarvan twee in onderstaande tabel worden weergegeven. In de eerste variant worden de premies op 1 januari 2003 zodanig verlaagd dat een lastenverlichting van ¾ mld euro resulteert. De premies zijn dan juist voldoende om gemiddeld over de gehele periode 2003-2006 gemeten de uitgaven te dekken. In deze variant blijft het vermogenoverschot van 10 mld euro, vermeerderd met 1½ mld euro rente over 4 jaar, in stand. Een andere mogelijkheid is om de premies zodanig vast te stellen dat de vermogenoverschotten worden weggewerkt. Dit vereist een verlaging van de premies zodanig dat in 2003 een lastenverlichting van 3 mld euro resulteert. Na afloop van de komende kabinetsperiode zijn dan naar verwachting de vermogens op orde en zouden de premies weer verhoogd moeten worden naar lastendeckend niveau.

Behalve op de twee bovenstaande manieren zijn er nog andere mogelijkheden om invulling te geven aan het begrip structureel lastendeckend. Zo bevindt de werkloosheid zich in de raming pas in 2006 op evenwichtsniveau. De structureel lastendeckende AWF-premie zou daarom ook het premiepercentage kunnen zijn dat in 2006 een exploitatiesaldo van nul genereert.

Voor alle varianten geldt dat de lastenverlichting ceteris paribus aanleiding geeft tot gevarieerde effecten op loonkosten en koopkracht vanwege de verdeling over werkgevers en werknemers en vanwege de werking van franchises en maximum daglonen bij de premieheffing. Het kabinet heeft aangekondigd een ambtelijke werkgroep opdracht te geven verschillende varianten nader uit te werken.

	Premies constant		Premies gemiddeld lastendeckend	Premies onder gemiddeld lastendeckend niveau
		2003		
	mld euro			
Microlastenontwikkeling		0	- ¾	- 3
w.v. bedrijven		0	- ¾	- 2
gezinnen		0	0	- ¾
		2002		
		2006		
Vermogenspositie fondsen	10	17½	11½	0
w.v. WAO/WAZ	3¾	7½	3¾	0
AWF	5	11¾	5¾	0
ZFW	1¾	- 1¾	2	0

4.1.4 Het optimistische scenario

In het optimistische scenario resulteert bij ongewijzigde beleidsuitgangspunten uiteraard een gunstiger beeld voor de collectieve financiën (tabel 4.1). De collectieve uitgavenquote daalt 0,6%-punt meer dan in het voorzichtige scenario. Dit is vooral een noemereffect door de hogere volume-groei van het BBP. De rentelasten komen iets lager uit als gevolg van de hogere vorderingenoverschotten.

In het optimistische scenario is de i/a-ratio in 2006 een ½%-punt lager dan in het voorzichtige scenario, maar ligt nog wel 1¾%-punt boven het niveau van 2002. Bij groter arbeidsaanbod en eenzelfde percentage (evenwichts)werkloosheid komt het aantal uitkeringsgerechtigden 6 000 hoger uit dan in het voorzichtige scenario. Het aantal actieven komt echter ruim 55 000 hoger uit, zodat de i/a-ratio per saldo lager uitkomt. De volumeontwikkeling van de zorg wordt nauwelijks beïnvloed door de andere macro-economische uitgangspunten. De prijsontwikkeling wordt wel beïnvloed: in het optimistische scenario zijn zowel de algemene inflatie als de reële loonontwikkeling hoger, waardoor de prijs van de zorg ook meer stijgt.

De collectieve lastendruk daalt in het optimistische scenario iets minder dan in voorzichtig. Een sterkere oploop van de LB/IB-ontvangsten alsmede een oploop bij de BTW- ontvangsten en de VpB in verhouding tot het BBP spelen hier een rol.

Het EMU-saldo verbetert uiteindelijk met 0,6%-punt BBP meer dan in het voorzichtige scenario en komt uit op 1,8% BBP in 2006; gemiddeld komt het EMU-saldo in de periode 2003-2006 op 1,1% BBP uit. Bij deze cijfers daalt de EMU-schuldquote tot 33¾%.

4.2 Pensioenpremies

De pensioenpremie in de marktsector stijgt tussen 2003 en 2006 met 1½% van het bruto loon. Dit komt door de recent verslechterde vermogenspositie van pensioenfondsen alsmede de voorziene hoge indexatiekosten. Daarnaast draagt ook de omzetting van VUT-regelingen in flexibele pensioenregelingen bij aan de stijging van de pensioenpremie. Door de minder gunstige uitgangspositie van het ABP bedraagt de verwachte premiestijging bij de overheid bijna 5% van het brutoloon. De premies bij het PGGM, het pensioenfonds voor de zorgsector, stijgen conform het pad dat sinds 1998 wordt gevolgd.

4.2.1 Gedaalde buffers

Behaalde rendementen in het verleden bieden geen garantie voor de toekomst. Deze waarschuwing die bij elke reclame voor een beleggingsproduct wordt gegeven, is ook van toepassing op de rendementen van de pensioenfondsen. Met name in de tweede helft van de jaren negentig hebben de pensioenfondsen hoge rendementen behaald op hun beleggingen. Het nieuwe millennium is aanmerkelijk slechter begonnen.

In het afgelopen decennium hebben de pensioenfondsen gemiddeld een rendement van 9½% per jaar behaald. Bij een rekenrente van 4% hadden de pensioenfondsen bij een gemiddelde contractloonstijging van 2½% voldoende gehad aan een rendement van 6½%. Het behaalde resultaat betekende dus een gemiddeld overrendement van 3%-punt. Voor de periode 1995-1999 bedroeg het overrendement zelfs gemiddeld ruim 5%-punt per jaar. De overrendementen zijn vrijwel geheel gebruikt voor het vormen van buffers en niet voor premiereductie. Een klein deel is gebruikt om kapitalisatie van VUT-regelingen te financieren.

Tabel 4.3 Rendementen, premies en buffers pensioenfondsen

	1989	1990-1994	1995-1999
	%		
Rendementen (gemiddeld per jaar)		7¼	11½
Premie (niveau eindjaar, in % loonsom) ^a	7	8¼	8
Dekkingsgraad (niveau eindjaar, in % verplichtingen)	101	107	135

Bron: PVK Financiële gegevens pensioenfondsen; CBS Nationale Rekeningen

^a Gecorrigeerd voor effecten revisie Nationale Rekeningen.

De buffers zijn van groot belang voor het opvangen van schokken. Door de lage rendementen in 2000 en in 2001 zijn de buffers afgenomen. In 2000 was het rendement ongeveer 3%. Aangenomen dat de koersen van medio oktober 2001 representatief zijn voor de stand eind december, komt het rendement op aandelen in 2001 op ongeveer -28% uit. Inclusief het rendement op vastrentende waarden zou het gemiddelde rendement over 2001 dan circa -8% bedragen.² Dit impliceert een daling van de gemiddelde dekkingsgraad van 135% naar 115% ultimo 2002.

Tabel 4.4 Mutatie in pensioenpremies 2003-2006

	Herstel buffers	Kapitalisatie Vut	Totaal
	% van het bruto loon		
Marktsector	1	½	1½
Overheid (ABP)	3½	1¼	4¾
Zorgsector (PGGM)	1½	0	1½

4.2.2 Herstel buffers marktsector

Naar verwachting zullen veel pensioenfondsen in de marktsector in de komende jaren, mede op aandringen van de Pensioen- en Verzekeringskamer (PVK), de dekkingsgraad weer willen

² Hierbij is uitgegaan van een beleggingsportefeuille met 40% aandelen en 60% vastrentende waarden.

verbeteren.³ Er is in deze MLT-verkenning gerekend met een geleidelijke verbetering van de dekkingsgraad met 5%-punt in de komende 10 jaar. Dit zal naar verwachting een stijging van de premies vergen in de komende jaren. Verdere premiestijgingen zijn te verwachten om te kunnen voldoen aan de indexatieverplichtingen. In het voorzichtige scenario voor de periode 2003-2006 komt de lange rente op 4¾% uit, bij een verwachte contractloonontwikkeling van 3½%. Alleen bij zeer forse stijgingen van de aandelenkoersen zullen de pensioenfondsen in staat zijn de veelal veronderstelde rekenrente van 4% (verschil tussen rendement en loonstijging) te realiseren. De geprojecteerde achterblijvende rendementen⁴ en de veronderstelde verbetering van de dekkingsgraad zijn in deze middellange termijnverkenning vertaald in een stijging van de gemiddelde pensioenpremie in de marktsector met cumulatief 1% van het bruto loon in de periode 2003-2006 (zie tabel 4.4).

4.2.3 Dekkingsgraad PGGM en ABP

Het PGGM kent al langere tijd een dekkingsgraad ruim boven die van de gehele sector. Het PPGM voert sinds 1998 een geleidelijke premieverhoging door, met onder meer als doel om de buffers te verhogen. Volgens de huidige planning loopt het zogenoemd migratiepad tenminste tot 2004 door. De situatie ligt anders bij het ABP. Het ABP kon door wettelijke restricties pas vanaf 1995 het belang van aandelen in de beleggingsportefeuille uitbreiden. Hierdoor heeft het ABP minder dan andere pensioenfondsen kunnen profiteren van de hoge rendementen op aandelen in de tweede helft van de jaren negentig. Mede daardoor lag de dekkingsgraad van het ABP eind jaren negentig relatief laag. De lagere rendementen in 2000 en 2001 heeft het ABP vervolgens wel volledig voor haar kiezen gekregen waardoor de dekkingsgraad van het ABP ultimo 2002 op ongeveer 105 % uitkomt. Ten opzichte van de rest van de pensioensector zal bij het ABP een extra inspanning nodig zijn om de dekkingsgraad te verbeteren. Gerekend is in deze MLT-verkenning met een geleidelijke verbetering van de dekkingsgraad van het ABP met 10% -punt in 10 jaar. Samen met het opvangen van de geprojecteerde lage reële rendementen vergt dit een stijging van de ABP-premie met cumulatief 3½% van het bruto loon overheid in de periode 2003-2006 (zie tabel 4.4). Hierbij zijn enkele kwalificaties op zijn plaats. Bij het ABP is gerekend met dezelfde rendementen op aandelen als in de marktsector. Het is echter mogelijk dat het beleggingsresultaat van het ABP afwijkt van het gemiddelde in de marktsector. Daarnaast geldt zowel voor het ABP als voor de marktsector dat nu nog onduidelijk is wat de eisen van de PVK zullen zijn ten aanzien van de mate van aanvulling van de buffers alsmede het tempo waarin dit moet plaatsvinden.

³ De eis van de PVK ten aanzien van de hoogte van de buffer verschilt tussen fondsen omdat zij onder meer afhangt van het gehanteerde premiesysteem, het aandeel risico dragende beleggingen en de mate van indexatie.

⁴ Hierbij is gerekend met een risicopremie op aandelen van 4%.

Tabel 4.5 Ontwikkeling dekkingsgraad en % aandelen pensioenfondsen^a

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Dekkingsgraad										
ABP	108	107	106	106	109	108	112	115	122	117
PGGM	148	143	140	132	138	142	149	145	151	136
Overige pensioenfondsen	103	102	105	104	107	113	118	127	135	n.b.
% aandelen										
ABP	6,2	7,1	7,4	8,5	15,6	19,6	23,0	28,5	40,6	39,0
PGGM	20	22	31	32	40	47	56	56	62	51
Overige pensioenfondsen	13,8	14,4	18,1	18,9	22,7	27,2	31,6	37,0	45,5	n.b.

Bron: PVK, ABP, PGGM

^a Pensioenfondsen hebben enige vrijheid in het waarderen van de activa en passiva. De cijfers zijn hierdoor onderling beperkt vergelijkbaar.

Door veranderingen in de balansopstelling en waardering bij de privatisering van het ABP in 1995 zijn de cijfers vóór en ná 1995 niet helemaal vergelijkbaar.

4.2.4 Kapitalisatie VUT

Sinds een aantal jaren worden op omslagbasis gefinancierde VUT-regelingen omgezet in kapitaalgedekte pre-pensioenregelingen. Bestaande (cao-)afspraken wijzen erop dat dit proces de komende jaren voort zal gaan. Meestal worden de regelingen na omzetting iets versoerd (hogere uittreedleeftijd en/of lagere uitkering) om de kosten van de kapitalisatie te beperken. De afgelopen jaren werden deze kosten vaak deels gefinancierd uit de overreserves van de pensioenfondsen zodat premiestijgingen grotendeels achterwege konden blijven. De lagere buffers als gevolg van de lage rendementen de afgelopen jaren maken dit niet langer mogelijk. Verdere kapitalisatie van VUT-regelingen zal volledig moeten worden gefinancierd uit premies. Dit leidt naar verwachting tot een premiestijging voor de marktsector van cumulatief ½% van het bruto loon in de periode 2003-2006.

De vervroegde uittreedregeling voor ambtenaren is reeds enkele jaren geleden omgezet in een flexibele pensioenregeling (FPU), die bestaat uit een basisdeel en een opbouwdeel. Als uitvloeisel van de toen gemaakte afspraken over de financiering, zullen de komende jaren de FPU-premies voor het opbouwdeel nog stijgen. Voor de periode 2003-2006 wordt een stijging van de FPU-premies met cumulatief 1¼% van het bruto loon verwacht. Het basisdeel wordt momenteel nog op omslagbasis gefinancierd. Indien dit ook op kapitaaldekking wordt gebracht zal de premie ceteris paribus met ruim 1% van het bruto loon stijgen.

4.3 De budgettaire ruimte op middellange termijn

Bij ongewijzigde belasting- en premietarieven leidt de economische groei in het voorzichtige scenario tot een reële inkomstengroei van 15¾ mld euro. Daartegenover staat een reële groei van de collectieve uitgaven, die bij ongewijzigd beleid 14¾ mld euro bedraagt. In combinatie met een ruimte van 2½ mld euro bij overige EMU-relevante posten resulteert een budgettaire ruimte van 3½ mld euro. In het optimistische scenario komt de budgettaire ruimte uit op 6½ mld euro, vooral door een aanzienlijk sterkere toename van de collectieve inkomsten.

Voor de bepaling van de budgettaire ruimte in de periode 2003-2006 wordt eerst een inschatting gemaakt van de inkomstengroei van Rijk en sociale fondsen bij ongewijzigde tarieven voor belastingen en premies. Deze inkomstengroei wordt ook wel de bruto ruimte genoemd. Vervolgens wordt een beleidsarme verkenning gemaakt van de ontwikkeling van de uitgaven. Deze uitgavengroei legt beslag op de bruto ruimte. Het verschil tussen inkomsten- en uitgavengroei wordt de budgettaire ruimte genoemd.⁵ De analyse luidt in reële termen, wat wil zeggen dat de nominale budgettaire ontwikkelingen in de periode 2003-2006 zijn gedefleerd met de prijsstijging van het BBP.⁶

Bij de afbakening van de uitgaven is aangesloten op de ijklijnen zoals die door het huidige kabinet worden gehanteerd. De uitgaven onder de ijklijnen en de inkomsten bevatten echter niet alle voor het EMU-saldo relevante posten. Vandaar dat vervolgens wordt bezien wat het budgettaire beslag van deze andere posten is.

Uiteindelijk resteert de budgettaire ruimte, die kan worden aangewend voor lastenverlichting, uitgavenverhoging en/of saldovergroting. In 2006 gaat het om 3½ mld euro aan ruimte in het voorzichtige scenario en om 6½ mld euro in het optimistische scenario. Deze ruimte wordt in de scenario's bij wijze van technische veronderstelling volledig aangewend voor verbetering van het EMU-saldo.⁷

⁵ Hierop wordt een correctie toegepast omdat een klein deel van het saldo van inkomsten- en uitgavengroei nodig is om het EMU-saldo van Rijk en sociale fondsen als percentage van het BBP gelijk te houden aan het uitgangsniveau in 2002.

⁶ De reële groei van de onderscheiden collectieve uitgaven en inkomsten is dus gelijk aan de volumegroei plus de zogenoemde ruilvoetmutatie (het verschil tussen de prijsstijging van de betreffende posten en de prijsstijging van het BBP).

⁷ Bij een andere aanwending van de budgettaire ruimte komen de rente-uitgaven hoger uit, maar in de meeste gevallen zou daar een gunstige doorwerking naar collectieve uitgaven en/of inkomsten (inverdieneffecten) tegenover staan, zodat de veronderstelling geen grote vertekening van de budgettaire ruimte impliceert.

Tabel 4.6 Budgettaire ruimte 2006 in mld euro, prijzen 2002

	Voorzichtig	Optimistisch
Reële stijging inkomsten bij ongewijzigde tarieven	15¾	20
w.v. belastingen	10¾	13¾
premies	5¼	6½
gasbaten	- ¼	- ¼
Reële stijging uitgaven onder ijklijn bij ongewijzigd beleid	14¾	16¾
w.v. ijklijn Rijksbegroting in enge zin	5¾	6½
ijklijn Sociale Zekerheid en Arbeidsmarkt	4½	5
ijklijn Zorg ^a	4½	4¾
Reëel beslag overige EMU-relevante posten	- 2½	- 2¾
Budgettaire ruimte (verbetering EMU-saldo)	3½	6½

^a Het Budgettair Kader Zorg, waarmee wordt gewerkt in tabel 4.8 laat in voorzichtig een stijging van 5¾ mld euro zien en in optimistisch van 6 mld euro.

4.3.1 Inkomsten

De inkomsten hebben betrekking op de collectieve lasten vanwege het Rijk en de sociale fondsen. Dit betreft het totaal van belastingen, premies, gasbaten (exclusief FES-deel) en overige tot de collectieve lasten gerekende middelen (milieu- en landbouwheffingen). Voor een goede aansluiting met het EMU-saldo zijn de belastingen, de premies en de gasbaten, conform de definitie in de Nationale Rekeningen, op transactiebasis in de berekeningen meegenomen.

Bij de berekening van de ontwikkeling van de inkomsten is uitgegaan van ongewijzigde tarieven (constante microlastendruk). Hierbij is een uitzondering gemaakt voor nu reeds bekende effecten van beleidsmaatregelen die in de ramingsperiode hun beslag zullen hebben. Vanuit het belastingplan 2001 en 2002 lopen de microlasten in de volgende kabinetsperiode nog licht op, met 0,2 mld euro. Afgezien van de (beperkte) effecten van deze maatregelen, impliceert het uitgangspunt van constante microlastendruk dat is aangesloten bij alle bestaande wettelijke indexeringen. Zo zijn de tabelcorrectiefactor in de loon- en inkomensheffing en de indexatie van de benzine- en dieselaccijns gebaseerd op de consumentenprijsontwikkeling.

In het *voorzichtige scenario* nemen de inkomsten in de volgende kabinetsperiode reëel met 15¾ mld euro toe, waarvan 10¾ mld euro in de belastingsfeer, 5¼ mld euro in de premiesfeer en een verlies van ¼ mld euro bij de gasbaten.

Met een bijdrage van 7¾ mld euro draagt de loon- en inkomstenheffing (inclusief de premies volksverzekeringen) het meest bij aan de bruto ruimte. De snelle groei van deze heffing houdt vooral verband met het feit dat de heffingskortingen en de schijflengtes geïndexeerd worden aan de prijzen (1¾% per jaar) en niet aan de inkomens (gemiddeld voor alle inkomens 3½% per

jaar). Deze extra budgettaire ruimte voor de overheid vindt zijn spiegelbeeld in een negatief progressie-effect bij de koopkracht. Het progressie-effect slaat geheel neer bij de

Tabel 4.7 Reële stijging inkomsten 2006 in mld euro, prijzen 2002

	Voorzichtig	Optimistisch
Rijksbelastinginkomsten	10¾	13¾
Omzetbelasting	3½	4½
Loon- en inkomstenheffing (belastingdeel)	5	5¾
Vennootschapsbelasting (exclusief gas)	1¾	2¼
Overig	½	1¼
Premies	5¼	6½
Volksverzekeringen	2¾	3¼
Werknemersverzekeringen	2½	3¼
Gasbaten (niet-belastingmiddelen)	- ¼	- ¼

belastingcomponent van de loon- en inkomstenheffing, die reëel stijgt met 5 mld euro. De premies volksverzekeringen stijgen nagenoeg proportioneel met de belastbare inkomens, wat leidt tot een reële groei met 2¾ mld euro. De premies werknemersverzekeringen, die een andere heffingsgrondslag hebben, stijgen met reëel 2½ mld euro.

Bij de inkomstenheffing gaat een matigende invloed uit van de ontwikkeling van het saldo van aftrek- en bijtelposten. De groei van de aftrekposten is vooral geconcentreerd in 2003 en 2004 onder invloed van aanhoudend sterke groei van de hypotheekrente-aftrek in die jaren. Dit hangt samen met het geleidelijk verhypothekeren van de overwaarde die door de hoge huizenprijsstijgingen van 1999 en 2000 is ontstaan.

De omzetbelasting draagt 3½ mld euro bij aan de bruto ruimte. Hiermee ontwikkelen de ontvangsten omzetbelasting zich vrijwel parallel aan het BBP. Dit is opvallend aangezien tussen 2002 en 2006 de waarde-ontwikkeling van de particuliere consumptie achterblijft bij het BBP, hetgeen op zichzelf tot een daling van de BBP-quote zou leiden. Daartegenover staat echter een verschuiving naar onder het algemene (hoge) BTW-tarief vallende consumptie categorieën.

De vennootschapsbelasting (exclusief gas) tenslotte draagt 1¾ mld euro bij aan de reële bruto ruimte.

In het *optimistische scenario* leidt de hogere economische groei tot een additionele toename van de collectieve inkomsten met 4¼ mld euro ten opzichte van het voorzichtige scenario. Deze extra inkomsten bestaan voor 1¾ mld euro uit loon- en inkomstenheffing (inclusief de premies volksverzekeringen) en premies werknemersverzekeringen. Naast de sterkere stijging van de werkgelegenheid en van de reële lonen speelt hierbij ook de progressiewerking een rol. Ook de omzetbelasting neemt extra toe (1 mld euro) in samenhang met de hogere volumegroei van de

particuliere consumptie. Tenslotte is de VpB (niet-gas) goed voor ½ mld euro extra inkomsten vanwege een gunstige winstontwikkeling.

4.3.2 Uitgaven onder ijklijnen

De collectieve uitgaven nemen gegeven de beleidsarme uitgangspunten in totaal met 14¾ mld euro toe, een reële groei van 2% per jaar. Deze groei van de reële uitgaven wordt nader onderbouwd in tabel 4.8 voor de drie hoofdsectoren van de budgetdiscipline: rijksbegroting in enge zin, sociale zekerheid en arbeidsmarkt, en zorg.⁸

Rijksbegroting in enge zin

De rijksuitgaven en de niet-belastingmiddelen zijn gebaseerd op de meerjarencijfers uit de Miljoenennota 2002, aangevuld met de doorwerking van de macro-variabelen (rentevoeten, lonen, prijzen). Wat betreft de arbeidsvoorwaarden is aangesloten bij het zogenoemde referentiemodel. Hierin volgen de contractlonen in de collectieve sector de ontwikkeling in de marktsector, gecorrigeerd voor een verschil in ontwikkeling van de sociale lasten voor werkgevers. De incidentele loonontwikkeling wordt beleidsmatig bepaald.

De netto-uitgaven (bruto uitgaven gesaldeerd met de niet-belastingontvangsten) op de rijksbegroting in enge zin stijgen in het *voorzichtige scenario* met 5¾ mld euro (een reële groei van 1½% per jaar). Tabel 4.8 toont alle onderdelen die afgerond ½ mld euro of meer bijdragen.

In de meerjarencijfers doen zich op enkele terreinen substantiële mutaties voor. De onderwijsuitgaven lopen met 1½ mld euro op, vooral door stijgende leerlingenaantallen. In de meerjarencijfers van Justitie is een daling van de kosten van de opvang van asielzoekers met ½ mld euro opgenomen. Daarbij is verondersteld dat de nieuwe Vreemdelingenwet en de aanscherping van het beleid ten aanzien van minderjarige asielzoekers de komende jaren vruchten afwerpt. De bijdrage van Verkeer en Waterstaat aan het Infrastructuurfonds leidt tot een ruimtebeslag van ¾ mld euro. Daartegenover staat dat de uitgaven aan infrastructuurprojecten die buiten het uitgavenkader vallen (de FES-uitgaven) met 1 mld euro dalen (zie paragraaf 4.3.3). De oploop bij VROM is met name het gevolg van een intertemporele verschuiving van uitgaven voor stadsvernieuwing, waardoor 2002 incidenteel lage uitgaven kent.

De bijdrage aan het Gemeente- en Provinciefonds (GFPF) neemt conform de huidige systematiek reëel toe met 1½ mld euro (2¾% per jaar). Deze bijdrage is gekoppeld aan de netto

⁸ In de tabel wordt de reële uitgavengroei binnen het Budgettair kader zorg (BKZ) weergegeven. Het gaat hier om een ruimer begrip dan de ijklijn Zorg uit tabel 4.6: in het BKZ zijn ook de zorguitgaven van particulier verzekerden begrepen.

Tabel 4.8 Reële uitgavengroei per kader in mld euro, prijzen 2002

	Voorzichtig	Optimistisch
Rijksbegroting in enge zin (RBG)	5¾	6½
w.v. volume onderwijs	1½	1½
volume Justitie (asielzoekers)	- ½	- ½
volume Verkeer en Waterstaat (infrastructuur)	¾	¾
volume VROM	½	½
reële bijdrage aan Gemeente en Provinciefonds	1½	1¾
reële bijdrage voor Internationale samenwerking (HGIS)	½	½
reële rentelasten	- 2¾	- 3
reële rente voor AOW-spaarfonds	½	½
reële loonaanpassing	2¾	3
reële prijsaanpassing	¾	¾
overig	¾	¾
Sociale zekerheid en arbeidsmarkt (SZA)	4½	5
w.v. volume AOW	1	1
volume ANW, AKW	- ¼	- ¼
volume arbeidsongeschiktheid	1	1
volume werkloosheid en bijstand	1¼	1¼
overig volume	0	0
reële aanpassing uitkeringshoogte	1¼	1½
Budgettair kader zorg (BKZ)	5¾	6
w.v. demografie	1¾	1¾
overig volume	2¼	2¼
reële loonaanpassing	2	2¼
reële prijsaanpassing	- ¼	- ¼

gecorrigeerde rijksuitgaven⁹. Dit betekent dat het GPF circa 20% krijgt van de volumeontwikkeling van andere rijksuitgaven, zoals de oplopende uitgaven bij onderwijs. De lagere rentelasten bij het Rijk werken niet door naar het GPF, hoewel ook de lagere overheden profiteren van de herfinanciering van schulden tegen de relatief lage rentevoet van 4¾%. Ook de loon- en prijsbijstelling van andere rijksuitgaven en de nominale bijstelling van de begrotingsgefinancierde uitkeringen werken door naar het GPF.

De uitgaven ten behoeve van internationale samenwerking (HGIS) zijn beleidsmatig gekoppeld aan het BNP en groeien daardoor in het voorzichtig scenario reëel met ½ mld euro. De reële rentelasten dalen in het voorzichtige scenario met 2¾ mld euro. Dit hangt onder meer samen met een teruglopende staatsschuld in de periode 2003-2006, als gevolg van een EMU saldo van gemiddeld 0,5% BBP van Rijk en sociale fondsen. Dit wordt versterkt door de in de

⁹ De netto gecorrigeerde rijksuitgaven komen grosso modo overeen met de uitgaven op de rijksbegroting in enge zin exclusief de rentelasten, EU-aftrekken, HGIS en de uitkering aan het Gemeente- en Provinciefonds, maar inclusief de begrotingsgefinancierde sociale uitkeringen.

meerjarencijfers opgenomen stelpost voor de verkoop van staatsdeelnemingen van 3 mld euro in 2003 en in 2004. Daarnaast treden herfinancieringsvoordelen op omdat de rentevoet op nieuwe leningen (4¾%) lager is dan de rentevoet op de leningen die in 2003-2006 moeten worden afgelost. Een 1%-punt hogere rentevoet leidt tot ¾ mld euro hogere reële rente-uitgaven. Het vervangen van afgeloste leningen door nieuwe leningen zorgt hierbij voor hogere rentelasten. De stijging van de rentelasten wordt getemperd door de financieringsoverschotten bij Rijk en sociale fondsen gezamenlijk.

De oplopende bijdrage aan het AOW-spaarfonds is wel relevant voor het uitgavenkader, maar niet voor het EMU-saldo (zie tabel 4.II).

De grootste stijging doet zich voor bij de reële lonen (2¾ mld euro). Ook is er een aanzienlijk budgettair beslag (¾ mld euro) van de prijsontwikkeling: de voor de rijksbegroting relevante prijzen, met name voor investeringen in infrastructuur, nemen sterker toe dan de prijs van het BBP.

De 'overige' netto-uitgaven leiden tot een ruimtebeslag van ¾ mld euro. Vermeldenswaard is hier de terugloop in de dividendopbrengsten als gevolg van de verkoop van staatsdeelnemingen (¼ mld euro). Voorts wordt met terugwerkende kracht de vergoeding door de EU voor de inning van invoerrechten verhoogd. Hierdoor is in 2002 sprake van incidentele ontvangsten binnen het uitgavenkader van ¼ mld euro.

Het beslag op de uitgaven onder de ijklijn Rijksbegroting in enge zin komt in het *optimistische scenario* ¾ mld euro hoger uit dan in het voorzichtige scenario. Een hogere stijging van de reële lonen in de marktsector brengt via het referentiemodel voor de arbeidsvoorwaarden in de collectieve sector ook een groter beslag op de ruimte met zich mee. Daarnaast is sprake van een lichte stijging van de uitgaven voor internationale samenwerking, het GPPF en de prijsbijstelling, met daartegenover iets lagere rentelasten.

Sociale zekerheid en arbeidsmarkt

De reële uitgaven in de budgetdisciplinesector Sociale Zekerheid en Arbeidsmarkt stijgen in het voorzichtige scenario met 4½ mld euro, een reële groei van 2% per jaar. Voor 3¾ mld euro is dat een gevolg van de stijging van het aantal personen met een uitkering. De koppeling van de uitkeringen aan de lonen leidt daarnaast tot een reële stijging van de uitgaven met 1¼ mld euro.

Door de toenemende vergrijzing neemt het aantal AOW-ers met 125 000 toe, een stijging van cumulatief 5½%. Het aantal gehuwde AOW-ers stijgt met 8½%. Dat is meer dan de stijging met 1½% van het aantal ongehuwde AOW-ers, die een hogere uitkering krijgen. Het aantal ANW-gerechtigden daalt met bijna 15 000. Door de cohortsgewijze invoering van de nieuwe nabestaandenwet in 1997 daalt nog steeds het aantal mensen dat op deze regeling aanspraak maakt. Het aantal gezinnen dat aanspraak maakt op kinderbijslag neemt nog met ongeveer 50 000 toe, maar het aantal grote gezinnen (met 3 of meer kinderen) neemt af.

Het aantal arbeidsongeschikten neemt in de periode 2003-2006 met naar verwachting 75 000 personen toe (zie kader). Het aantal personen met een gedeeltelijke of volledige arbeidsongeschiktheidsuitkering overschrijdt hierdoor de 1 miljoen, en komt in 2006 op 1 050 000 personen uit. Omgerekend naar voltijdsuitkeringen is dit circa 890 000 uitkeringsjaren.

In 2002 zijn er naar verwachting bijna 645 000 personen met een werkloosheids- of bijstandsuitkering. In hetzelfde jaar omvat de werkloze beroepsbevolking 290 000 mensen. De werkloze beroepsbevolking bestaat uit mensen die actief zoeken naar een baan van twaalf uur of meer per week. Een aanzienlijk gedeelte van de mensen met een werkloosheids- of bijstandsuitkering is niet actief op zoek naar werk, deels omdat ze vrijgesteld zijn van de sollicitatieplicht.

In de middellange termijnverkenning neemt de discrepantie tussen de werkloze beroepsbevolking en het aantal personen met een werkloosheids- of bijstandsuitkering verder toe, met bijna 5 000 per jaar. De toename van de discrepantie kent een trendmatige component, een vergrijzingscomponent en een beleidscomponent. De trendmatige groei van de discrepantie hangt niet alleen samen met de toename van de bevolking tussen 20 en 64 jaar, maar ook met de toegenomen arbeidsparticipatie. Die heeft tot gevolg dat meer mensen WW-rechten opbouwen, waarvoor in tegenstelling tot de bijstand geen partnertoets geldt. Daardoor maken personen zonder werk vaker aanspraak op een uitkering. Ook de groei van het aantal alleenstaanden en eenoudergezinnen draagt bij aan de trendmatige stijging van de discrepantie. De trendmatige stijging van de discrepantie bedraagt ongeveer 12 000 personen per jaar. Door de relatief sterke groei van het aantal 55-64 jarigen in de periode 2003-2006 neemt de discrepantie door vergrijzing met ongeveer 5 000 per jaar toe. Maar door beleid

Tabel 4.9 Uitkeringsvolume en i/a-ratio	2002	2006
		Voorzichtig
Uitkeringsvolumina ^a		
AOW	2240	2365
ANW	130	115
ZW	395	410
AAW/WAO	820	890
WW	205	250
ABW	<u>345</u>	<u>380</u>
Totaal	4130	4405
Actieven ^b	6230	6415
i/a-ratio	66%	68%

^a In dzd uitkeringsjaren m.u.v. de ABW (in personen).
^b Het arbeidsvolume exclusief ziekteverzuim, in dzd arbeidsjaren.

waartoe in deze kabinetsperiode reeds besloten is, zoals de decentralisatie van de bijstand en persoonlijke begeleiding van bijstandsgerechtigden, neemt de discrepantie jaarlijks naar schatting met ongeveer 12 000 af. Daardoor is, per saldo, de stijging van die discrepantie in de komende vierjaarsperiode naar verwachting lager dan in de laatste decennia.

Oorzaken van de groei van de WAO

In 2002 ontvangen ongeveer 975 000 personen een arbeidsongeschiktheidsuitkering. Wanneer dit cijfer wordt omgezet in uitkeringsjaren (vergelijkbaar met arbeidsjaren) en wordt gecorrigeerd voor de mate van arbeidsongeschiktheid, dan resteren ongeveer 825 000 herleide uitkeringsjaren. Naar verwachting neemt het aantal herleide uitkeringsjaren gemiddeld toe met 17 000 per jaar. In onderstaande tabel wordt deze gemiddelde stijging ontleed in een aantal factoren. Allereerst neemt het aantal arbeidsongeschikten toe door de werkgelegenheids groei in het verleden. Deze groei vertaalt zich in een nieuw niveau van de instroom zonder dat een hogere uitstroom door bijvoorbeeld pensionering dit volledig compenseert. Bovendien zijn de instroomkansen de afgelopen jaren weer gestegen. Door deze beide ontwikkelingen ontstaat een pijplijneffect, dat vervalt wanneer een nieuw evenwicht wordt bereikt door pensionering en herstel. Naar verwachting wordt dit evenwicht niet voor 2020 bereikt. De toenemende werkgelegenheid in de periode 2003-2006 en daarmee de verdere groei van het aantal verzekerden is een tweede factor achter de toename. Ook de vergrijzing speelt een rol, oudere werknemers hebben een grotere kans in de WAO te raken. De toename van het aantal WAO-ers wordt afgeremd door het reeds in gang gezette beleid zoals PEMBA en het wetsvoorstel Verbetering Poortwachter. Het doel van deze wet is om al in een vroeg stadium van ziekte van de werknemer nadruk te leggen op reïntegratie. Ook de premievrijstelling WAO bij het in dienst nemen van een arbeidsgehandicapte is verwerkt in de raming. Desalniettemin zullen er in 2006 zonder nader beleid 1 050 000 personen arbeidsongeschikt zijn. Omgerekend zijn dit ruim 890 000 herleide uitkeringsjaren.

Gemiddelde toename per jaar in de periode 2003-2006

	duizenden herleide uitkeringsjaren
Pijplijneffect	29
Werkgelegenheids groei	2
Vergrijzing	2
Beleids effecten	<u>- 16</u>
Totaal	17

Zorg

De verwachte volumegroei van de zorguitgaven in het voorzichtige en het optimistische scenario is gebaseerd op een recent ontwikkeld scenario voor de zorg.¹⁰ Dit scenario is gebaseerd op:

- De groei in de vraag naar zorgvoorzieningen onder invloed van bevolkingsgroei, vergrijzing en sociaal-culturele veranderingen zoals het stijgend opleidingsniveau van ouderen;
- Ontwikkelingen in het aanbod van zorg; hierbij wordt ervan uitgegaan dat het aanbod de vraag zoveel mogelijk volgt, tenzij er sprake is van aanbodrestricties die niet op middellange termijn op te lossen zijn (zoals bij vrije beroepsbeoefenaren);
- Inzichten over de invloed van technologie: de toename van het gebruik van zorg als gevolg van medisch-technologische ontwikkelingen hangt samen met afwegingen op macro-niveau over de toelating van nieuwe geneesmiddelen en behandelmethoden tot het verzekerde pakket.
- Geen nieuw beleid, dat wil onder andere zeggen dat geen rekening gehouden is met de mogelijke effecten van een verdere welvaartsgroei (los van andere factoren die van invloed zijn op de zorguitgaven) op de gevraagde kwaliteit en kwantiteit van zorgverlening of met de mogelijke invoering van een basisverzekering.

De volumegroei is in beide scenario's vrijwel gelijk, aangezien de vraagontwikkelingen in de zorg voor het grootste deel los staan van de macro-economische ontwikkeling. Voor beide scenario's geldt dat het totale zorgvolume jaarlijks groeit met 2,5%, als gevolg van een toenemend gebruik van zorgvoorzieningen (zie tabel 4.10).

Van de 2,5% volumegroei is 1,1%-punt het gevolg van demografische ontwikkelingen, namelijk de jaarlijkse bevolkingsgroei (0,6%-punt) en vergrijzing (gemiddeld over de zorg als geheel 0,5%-punt).¹¹ De invloed van de bevolkingsgroei is gelijk voor iedere sector. Per sector kan de invloed van de vergrijzing echter verschillen. Zoals valt te verwachten is deze invloed het grootst bij de verpleeg-, verzorgingshuizen en thuiszorg (1,0%-punt).

De additionele volumegroei van bijna 1,4%-punt per jaar hangt samen met technologische ontwikkelingen en sociaal-culturele veranderingen.¹² Hierbij is rekening gehouden met een kostendrukkend effect van bestaand beleid van 0,3%-punt per jaar. De belangrijkste component van de additionele volumegroei is voor wat betreft de curatieve sector¹³ ongetwijfeld de technologische ontwikkeling, waardoor nieuwe behandelingen mogelijk worden gemaakt. Deze hebben in het verleden niet alleen geleid tot meer behandelingen (volumestijging) maar ook tot duurdere behandelingen (prijsstijging). Hoewel medische technologie ook tot

¹⁰ CPB, SCP, (2001) 'Een scenario voor de zorguitgave 2003-2006', CPB Document 7.

¹¹ Bij deze prognoses is de middenvariant van de CBS-bevolkingsprognose 2000 gebruikt.

¹² De onderliggende macroanalyse is te vinden in: Spaendonck en Douven, 2001, Uitgavenontwikkelingen in de gezondheidszorg, CPB Memorandum 16.

¹³ In het zorgscenario gedefinieerd als: ziekenhuiszorg en specialistische zorg, huisartsen/tandartsen/paramedici, en genees- en hulpmiddelen.

kostenbesparingen leidt, is uit onderzoek gebleken dat het effect op de uitgaven per saldo opwaarts is.

Per sector verschilt de volumegroei voor de periode 2003-2006; de groei is het grootst bij genees- en hulpmiddelen (6,2%), omdat daar een grote invloed van medisch-technologische ontwikkelingen te verwachten valt. Ook in de sectoren ziekenhuizen en specialisten, en hulpmiddelen is een relatief sterke doorwerking van technologische vernieuwing te verwachten. In de care-sector¹⁴ zijn andere factoren van belang. Sociaal-culturele trends spelen vooral een rol bij verzorgingshuizen, gehandicaptenzorg en geestelijke gezondheidszorg. Opvallend is dat de vraag naar het wonen in verzorgingshuizen niet toeneemt als gevolg van de vergrijzing. Dit heeft te maken met het hogere opleidingsniveau en de grotere wens tot zelfstandigheid van ouderen. In het scenario is thuiszorg een belangrijk substituut voor het verzorgingshuis. Aanbodrestricties, tenslotte, doen zich vooral voor bij vrije beroepsbeoefenaren zoals huisartsen en tandartsen en beperken daar de volumegroei met ongeveer 0,1%-punt per jaar.

In het zorgscenario wordt een aantal mogelijke knelpunten op de arbeidsmarkt gesignaleerd. De vereiste groei van het arbeidsvolume in de zorgsector met 1½% per jaar, vooral bij de ziekenhuizen en de thuiszorg, overtreft de verwachte groei van de totale werkgelegenheid (¾%). Het gaat hierbij echter niet om absolute aanbodrestricties maar om tekorten die met inspanningen op arbeidsmarktgebied in beginsel kunnen worden opgeheven. In 2001 is besloten tot een pakket inspanningen om de knelpunten op de arbeidsmarkt op te lossen (op

Tabel 4.10 Zorguitgaven voorzichtige scenario 2003 - 2006

	volume bevolking	volume vergrijzing ^a	overig volume	totaal volume	prijs	waarde
	gemiddelde mutatie in % per jaar					
Ziekenhuizen en specialisten	0,6	0,5	1,2	2,3	4,1	6,3
Huisartsen, tandartsen, paramedici en ov. extramuraal	0,6	0,3	0,2	1,1	3,4	4,4
Genees- en hulpmiddelen	0,6	0,6	5,0	6,2	3,8	10,3
GGZ en maatschappelijke zorg	0,6	0,1	0,8	1,5	3,5	5,3
Gehandicapten en overige extramurale voorzieningen	0,6	-0,2	1,1	1,5	3,6	5,2
Verpleeg-, verzorgingshuizen en thuiszorg	0,6	1,0	-0,3	1,3	3,6	4,5
Preventie, beheer en diversen	0,6	0,2	2,2	3,0	1,9	4,9
Totaal Budgettair Kader Zorg	0,6	0,5	1,4	2,5	3,7	6,2

^a op basis van kostenprofielen

¹⁴ Deze is in het zorgscenario gedefinieerd als: geestelijke gezondheidszorg, maatschappelijke zorg en thuiszorg, gehandicapten, overige extramurale voorzieningen, en verpleeg- en verzorgingshuizen.

basis van het werk van de commissie Van Rijn). Daarnaast kan de samenstelling van de groei van het arbeidsaanbod de komende jaren, met name de hogere participatie van vrouwen, in het voordeel van de zorgsector zijn. In de scenarioberekeningen is aangenomen dat de benodigde extra arbeidskrachten beschikbaar zullen komen. Als dit niet lukt, dan zal de geraamde volumegroei in arbeidsintensieve sectoren van de zorg noodgedwongen lager uitkomen.

Het belangrijkste verschil tussen het voorzichtige en het optimistische scenario is gelegen in de ontwikkeling van lonen en prijzen. De gemiddelde jaarlijkse prijsstijging voor de hele zorg is in het voorzichtige scenario 3¼% en in het optimistische scenario 4%. Ook hier springen de geneesmiddelen eruit vergeleken met de overige sectoren met een relatief hoge prijsstijging van 4¼% in het voorzichtige scenario en 4½% in het optimistische scenario. Dit komt door de relatief hoge prijzen van nieuwe geneesmiddelen waar geen alternatieven voor beschikbaar zijn.

De volumestijging van 2½% in de zorg legt een beslag van 3¼ mld euro op de budgettaire ruimte. Door de grote loongevoeligheid van de zorgsector en de hoge prijsstijgingen van geneesmiddelen, stijgt de prijs harder dan de prijs BBP, waaruit een extra beslag van 1¼ mld euro op de ruimte volgt. In deze post is inbegrepen een bedrag van 0,3 mld euro dat voortvloeit uit de contractloonstijging 2001, die 2%-punt boven de via het referentiemodel bepaalde loonruimte uitkwam. Voor 2001 en 2002 is verondersteld dat zorginstellingen deze meerkosten waarschijnlijk wel kunnen financieren (MEV 2002, blz. 110-111). In deze scenario-berekeningen gaat de structurele dekking vooralsnog ten koste van de budgettaire ruimte, aangezien voor de volume-ontwikkeling wordt aangesloten bij vraagontwikkelingen en de arbeidsvoorwaarden die in de marktsector volgen.

4.3.3 Reëel beslag overige EMU-relevante posten

De ijklijnen voor de uitgaven en de ijklijnen voor de inkomsten bevatten niet alle voor het EMU-saldo relevante posten. De belangrijkste correctie betreft het saldo van het Fonds Economische Structuurversterking (FES). De reële uitgaven aan infrastructuur via het FES lopen in de periode 2003-2006 met 1 mld euro terug. Daarbij moet worden aangetekend dat door een bijstelling van het kasritme deze uitgavenmutatie aanzienlijk kan wijzigen. De betalingen aan het AOW-spaarfonds (zie tabel 4.8) beïnvloeden het EMU-saldo niet doordat het fonds onderdeel van de collectieve sector is. De post 'overig' betreft onder meer de tegenpost van de bij de uitgaven onder ijklijnen genoemde incidentele meevaller in 2002 bij Buitenlandse Zaken in verband met invoerrechten. Deze meevaller heeft betrekking op eerdere jaren en is daarom niet relevant voor het EMU-saldo. Ook intertemporele compensaties binnen de rijksuitgaven, zoals bij de OV-kaart voor studenten, ontlasten wel het uitgavenkader voor 2002, maar niet het EMU-saldo. Daarnaast zijn er diverse andere specifieke posten die bewust buiten ijklijn en ijklat zijn gehouden, maar wel relevant zijn voor het EMU-saldo. Het betreft onder meer de BTW-compensatie op openbaar vervoer-projecten, winstafdracht DNB en fiscale boetes. Tenslotte is in

de post 'overig' het budgettaire beslag opgenomen om het EMU-saldo van Rijk en sociale fondsen in procenten van het BBP gelijk te houden aan het uitgangsniveau in 2002.

Tabel 4.11	Reëel beslag overige EMU-relevante posten in mld euro, prijzen 2002	voorzichtig	optimistisch
Reëel beslag overige EMU-relevante posten		- 2½	- 2¼
w.v FES-saldo		- 1	- 1
rente voor AOW-spaarfonds		- ½	- ½
overig		- 1	- 1

5 Bedrijfstakken

5.1 Bedrijfstakkenontwikkeling op hoofdlijnen

Vanwege de verminderende groei van het arbeidsaanbod zullen knelpunten blijven optreden op de arbeidsmarkt, met name in de bouwnijverheid en in deelsectoren van de commerciële dienstverlening en de industrie. De winstgevendheid van het bedrijfsleven ondervindt hiervan vooral een negatieve invloed in de industrie vanwege de scherpe concurrentie van buitenlandse aanbieders. In de commerciële dienstverlening en de bouwnijverheid neemt de winstgevendheid enigszins toe. De investeringsniveaus nemen enigszins af ten opzichte van het recordjaar 2000 maar blijven niettemin hoog in historisch perspectief. De nadruk ligt op investeringen in machines en computers en in immateriële activa. Zowel technologische vooruitgang als conjuncturele factoren spelen een rol bij het tot stand komen van een verwachte versnelling in de groei van de feitelijke arbeidsproductiviteit van de marksector naar gemiddeld 2¼% per jaar in de ramingsperiode.

Dit hoofdstuk schetst de toekomstperspectieven voor een groot aantal bedrijfstakken in het voorzichtige scenario. Voor uitkomsten bij het optimistische scenario wordt verwezen naar de tabellen met bedrijfstakgegevens in de bijlage. De uitkomsten voor het optimistische scenario worden hier niet apart besproken omdat zij maar in geringe mate afwijken van het voorzichtige scenario en nog aan de orde zullen komen in een aparte publicatie waarin de nadruk wordt gelegd op de effecten voor het milieu.

Bij de vooruitblik op middellange termijn speelt de – in vergelijking met het verleden – beperkte groei van het arbeidsaanbod een belangrijke rol. De ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit is daardoor des te meer van belang voor de groeivoorzichten. Voor verschillende bedrijfstakken wordt in dit hoofdstuk dan ook aandacht besteed aan de ontwikkelingen van de arbeidsproductiviteit, terwijl in paragraaf 5.2 wordt ingegaan op de mogelijke sleutelrol van de sector Informatie- en Communicatie Technologie (ICT) als aanjager van de toekomstige productiviteitsgroei. Hieraan vooraf gaat de samenvattende beschouwing van de bedrijfstakkenontwikkeling op hoofdlijnen in deze paragraaf. Hier wordt een overzicht gegeven van de ontwikkelingen in productie, arbeidsproductiviteit, winstgevendheid en investeringen en daarnaast wordt ingegaan op verwachte knelpunten op de arbeidsmarkt in de eerste jaren van de ramingsperiode. In de paragrafen 5.3 t/m 5.7 komen de ontwikkelingen aan de orde in de bedrijfstakken commerciële dienstverlening, industrie, agro, energie en bouw. De toekomstige ontwikkelingen in deze sectoren worden geschetst tegen de achtergrond van de gang van zaken in de afgelopen jaren.

In het voorzichtige scenario groeit de productie gemiddeld met 2½% per jaar. Hiervan is 2¼% structureel bepaald en ¼% een inhaalslag voor de conjuncturele inzinking in de jaren 2001-2002. Omdat conjuncturele inzinkingen met vertraging doorwerken in de werkgelegenheid, uit de conjuncturele neergang zich pas in 2002 in een stijgende werkloosheid.

Deze loopt in dat jaar op met 55 000 personen. De werkloosheid ligt dan echter nog 1%-punt onder zijn evenwichtswaarde.

De groei van de feitelijke arbeidsproductiviteit in de marktsector versnelt weliswaar van $-3/4\%$ in 2001 naar 1% in 2002 maar blijft ruim onder het groeipercentage van bijna 2% per jaar aan het eind van de jaren negentig. De aanpassing van de werkgelegenheid aan de conjuncturele neergang van 2001-2002 verloopt extra traag omdat bedrijven te maken hebben met een uiterst krappe arbeidsmarkt. Daarom is er terughoudendheid om mensen te ontslaan die weldra weer nodig zullen zijn als de conjunctuur aantrekt. Deze 'labour hoarding' draagt bij aan een tijdelijk verminderde winstgevendheid in de marktsector.

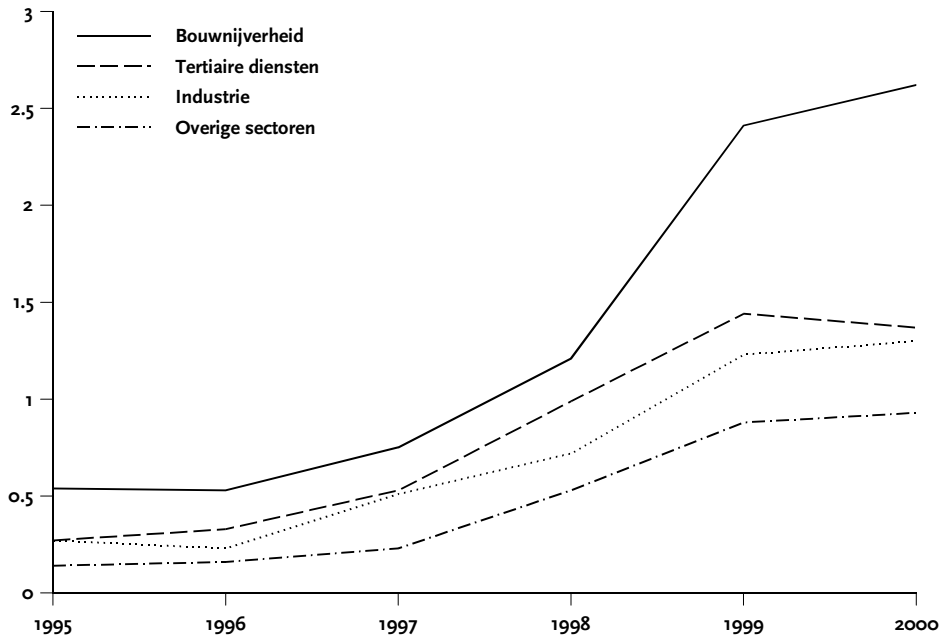
Het toekomstscenario voor de middellange termijn laat een ontwikkeling zien waarbij de groei van de arbeidsproductiviteit in de marktsector versnelt en de groei van de werkgelegenheid vertraagt. Dit laatste vloeit voort uit een geringer arbeidsaanbod en uit het veronderstelde herstel van meer evenwichtige verhoudingen op de arbeidsmarkt in de loop van de ramingsperiode. In het voorzichtige scenario groeit de werkgelegenheid gemiddeld met $3/4\%$ per jaar.

Vanwege de aanvankelijk krappe arbeidsmarkt stijgen de lonen en verbetert de ruilvoet met het buitenland, met als keerzijde een (verder) verlies aan concurrentiekracht. De krapte op de arbeidsmarkt zal naar verwachting niet gelijkmatig over bedrijfstakken zijn verdeeld. In het recente verleden hadden vooral de bedrijfstakken bouwnijverheid, commerciële dienstverlening, industrie en zorg moeite om openstaande vacatures te vervullen (zie figuur 5.1). Opvallend is dat de bedrijfstakken binnen de collectieve sector (als zorg, onderwijs, openbaar bestuur) een lagere vacaturegraad hebben dan gemiddeld. Dit hoeft echter niet te betekenen dat de collectieve sector relatief weinig last heeft van krapte op de arbeidsmarkt. In de vacaturemeldingen van de particuliere sector kan sprake zijn van overlap door met elkaar concurrerende bedrijven. Bovendien geldt voor de collectieve productie vaak een 'aanbodplicht' waardoor vacatures rechtstreeks als een maatschappelijk tekort worden ervaren.

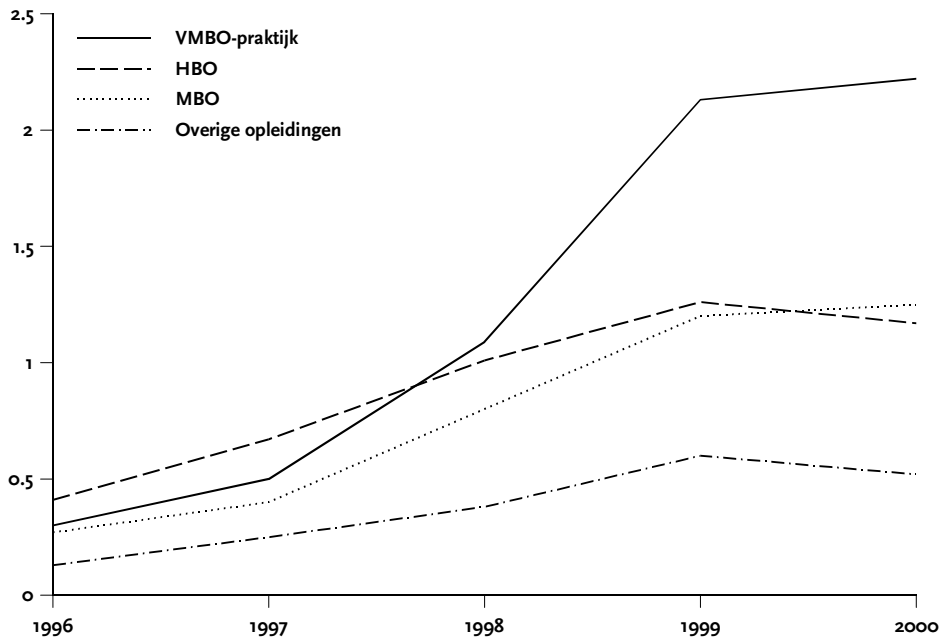
Binnen de commerciële dienstverlening is er vooral personeelsschaarste in de deelsectoren handel en zakelijke dienstverlening, terwijl binnen de industrie vooral de papier- en grafische industrie en de metaalindustrie moeilijk aan gekwalificeerde mensen kunnen komen. De grootste knelpunten blijken zich voor te doen bij het vinden van personeel met een beroepsopleiding op het niveau van het voorbereidend middelbaar, het middelbaar en het hoger beroeps onderwijs (zie figuur 5.2). Er is vooral behoefte aan personeel met een technisch of economisch georiënteerde beroepsopleiding en minder aan mensen met een opleiding voor een verzorgend beroep.¹

¹ Tot de opleidingen voor een verzorgend beroep worden zowel de medische- en verpleegkundige opleidingen gerekend als die voor onderwijzend personeel, politie, krijgsmacht, e.d.. Dit zijn dus vooral opleidingen voor beroepen in de collectieve sector. Zoals reeds opgemerkt in de tekst, wordt hier de vacaturedruk in vergelijking met die in het bedrijfsleven mogelijk onderschat.

Figuur 5.1 Moeilijk vervulbare vacatures als percentage van de werkgelegenheid naar bedrijfstak, 1995-2000

Figuur 5.2 Moeilijk vervulbare vacatures als percentage van de werkgelegenheid naar opleidingsniveau, 1996-2000

In de loop van de ramingsperiode wordt de situatie op de arbeidsmarkt steeds evenwichtiger. Dit neemt niet weg, dat op deelsegmenten van de arbeidsmarkt knelpunten zullen blijven bestaan. In de personeelsbehoefte wordt voor een belangrijk deel voorzien door schoolverlaters. De instroom uit schoolverlating verschilt als percentage van de werkgelegenheid naar opleiding maar heel weinig voor de verschillende opleidingsrichtingen², zodat de grootste knelpunten qua beroepsopleiding op middellange termijn vermoedelijk zullen persisteren. De tegenhanger hiervan is dat de arbeidsmarkt voor niet-beroepsgericht opgeleiden in 2006 relatief ontspannen zal zijn. Op bedrijfstakniveau zal de groei minder door een haperende personeelsvoorziening worden belemmerd, wanneer de productiviteitsgroei versnelt, de arbeidsvoorwaarden in concurrentie met andere bedrijfstakken aanmerkelijk verbeteren en/of de bedrijfstak meer dan gemiddeld profijt trekt van de verwachte toename van de arbeidsparticipatie. In het voorzichtig scenario wordt een vóórtdurende spanning op de arbeidsmarkt verwacht in de sector bouwnijverheid, in de metaalindustrie en in een aantal deelsectoren van de commerciële dienstverlening die een relatief hoog groeitempo kennen. Voor sommige industrietakken kan de arbeidsmarktspanning minder knellend worden vanwege productiviteitsverbetering. De zorgsector kan mogelijk profiteren van de toenemende arbeidsparticipatie al staat hier tegenover een relatief sterk stijgende personeelsbehoefte met 1½%-punt gemiddeld per jaar. De vermindering van de spanning op de arbeidsmarkt komt tot uiting in een groter reservoir aan werkzoekenden. De instroom van werkzoekenden bestaat voor een deel uit arbeidsuitstoot uit de landbouw en sommige deelsectoren van de industrie, zoals de voedingsmiddelenindustrie en de chemie.

In het voorzichtig scenario voor de middellange termijn neemt het volume van de bruto toegevoegde waarde van de marktsector toe met gemiddeld 3% per jaar. Hiervan is 2¼%-punt structureel en ¼%-punt een conjuncturele inhaalslag van de tegenvallende ontwikkelingen in 2001-2002. De groei is iets hoger dan in de periode 1999-2002 (zie tabel 5.1). De groei in industrie en agrosector trekt aan, terwijl de productiegroei in de bouwnijverheid geringer is dan in de afgelopen jaren, mede vanwege arbeidsmarkt knelpunten. Er blijft sprake van een verdergaande tertiarisering van de economie. Bedroeg in 1995 het aandeel van de commerciële dienstverlening in de totale bruto toegevoegde waarde nog iets meer dan 50%, in 2006 zal dit – volgens het voorzichtig scenario – verder zijn gestegen tot ruim 55%.

De geprojecteerde groei van de arbeidsproductiviteit van de marktsector ligt met 2¼% meer dan een procentpunt boven de groei in de periode 1999-2002. Hiervan is 1¼%-procentpunt structureel en ½%-procentpunt conjunctureel. De structurele verbetering van de arbeidsproductiviteit wordt voor een deel mogelijk gemaakt door de doorwerking van ICT in ICT-gebruikende sectoren (zie paragraaf 5.2).

² Zie bijv. ROA, *De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep*, Maastricht, 1999

Tabel 5.1	Productievolumen ^a en productiviteit per arbeidsjaar, 1999-2006			
	Productievolumen ^a		Arbeidsproductiviteit	
	1999-2002	2003-2006 Voorzichtig	1999-2002	2003-2006 Voorzichtig
	mutaties per jaar in %		mutaties per jaar in %	
Agrosector ^b	1½	2	1¾	3
Industrie ^c	2	3	1½	3¼
Energie	¼	1½	2	1½
Bouwnijverheid	3	2	1¼	¾
Tertiaire diensten ^d	3¼	3¼	¾	2
Zorg	2¼	1¾	- ¼	¼
Totaal bedrijven	2½	2¾	¾	2
Marktsector ^e	2¾	3	1	2¼

^a Bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten.
^b Landbouw, bosbouw, visserij en voedings- en genotmiddelenindustrie.
^c Chemische- en rubberindustrie, metaal- en optische industrie en overige industrie.
^d Exclusief exploitatie van onroerend goed.
^e Bedrijven exclusief delfstoffenwinning, verhuur en handel in onroerend goed en zorg.

De ontwikkeling van de *bedrijfstak* zorg laat een iets ander beeld zien dan de *budgettaire sector* zorg. Het afzetvolume van de laatste zal gemiddeld met 2,5% per jaar toenemen vanwege enerzijds bevolkingsgroei en vergrijzing (1,1%) en anderzijds nieuwe technologische mogelijkheden en toegenomen behoeften (1,4%). Tegen deze achtergrond wordt zelfs een volumegroei van het gebruik van genees- en hulpmiddelen verwacht van gemiddeld 6,2% per jaar. In het stelsel van de Nationale Rekeningen wordt deze afzet niet geleverd door de bedrijfstak zorg maar direct door de bedrijfstakken chemie (medicijnen) en metaal (hulpmiddelen). Mede daarom³ is de groei van het productievolumen van de *bedrijfstak* zorg ¾%-punt geringer dan die van de *budgettaire sector* zorg. Voor de zorg is een geringe groei van de arbeidsproductiviteit verondersteld van ¼% per jaar, zodat de geraamde groei van de werkgelegenheid in de bedrijfstak 1½% per jaar bedraagt.

De winstgevendheid van de marktsector neemt in het voorzichtige scenario toe. De kapitaalinkomensquote stijgt van 14¾% in het jaar 2002 tot 16¾% in het jaar 2006. Het niveau van de quote blijft hiermee zo'n 2%-punt achter bij de niveaus die eind jaren '80 en halverwege de jaren '90 van de vorige eeuw werden gehaald. Voor de industrie daalt de winstgevendheid in vergelijking met het jaar 2000 door de verwachte binnenlandse loonstijging in combinatie met lage productprijzen van concurrerende buitenlandse aanbieders. Hiertegenover staan verbeteringen van de kapitaalinkomensquote bij de commerciële dienstverlening en in de

³ Er zijn nog vele andere dekkingsverschillen tussen de bedrijfstak zorg volgens de Nationale Rekeningen en de budgettaire sector zorg volgens de Zorgnota.

bouwnijverheid, waar de productiegroei beperkt wordt door gebrek aan gekwalificeerd personeel terwijl de vraag naar woningen onverminderd hoog blijft.

Tabel 5.2 Investeringsquote^a naar bedrijfstakken, 1987-2006

	1987	1989	1994	1998	2000	2002	2006
	Voorzichtig						
	mutaties per jaar in %						
Agrosector ^b	22,2	23,4	18,5	21,3	25,2	25¼	24½
Industrie ^c	20	18	12,5	17,2	16,4	17	17
Energie	26,3	23,1	31,8	26,8	15,9	15	16¼
Bouwnijverheid	6,7	7,5	6,3	8,4	9,9	8¾	8¼
Diensten excl. onroerend goed	17,3	18,9	16,4	18,6	20,8	19½	18½
w.o. Handel en reparatie	13,5	13,7	12,4	13,5	14,7	13½	12¾
Vervoer en communicatie	27,7	35,8	29	33,8	48,6	45½	46¼
Andere diensten ^d	14,3	14,7	12,1	16,8	16,9	16	14¾
Bedrijven excl. onroerend goed	18,4	18,6	16	18,2	19,4	18¼	17¾
Bedrijven excl. onroerend goed en energie	17,7	18,3	14,9	17,6	19,6	18½	17¾

^a Investeringsquote in vaste activa gedeeld door de bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten, in lopende prijzen.
^b Landbouw, bosbouw, visserij en voedings- en genotmiddelenindustrie.
^c Chemische- en rubberindustrie, metaal- en optische industrie en overige industrie.
^d Bank- en verzekeringswezen, overige tertiaire diensten en zorg.

De investeringsquote van bedrijven daalt enigszins ten opzichte van de zeer hoge niveau's in de beginjaren van deze eeuw (zie tabel 5.2). In historisch perspectief blijft de investeringsquote hoog.

Tabel 5.3 Volume investeringen van bedrijven in vaste activa, 1991-2006

	2000	1991-1994	1996-1998	1999-2002	2003-2006
	Voorzichtig				
	mld euro	volume-mutaties per jaar in %			
Machines en computers	24,5		4,4	7¼	2¾
Bedrijfsgebouwen	12,4	- 4,8	8,8	5¾	1
Wegvervoermiddelen	5,9	- 8,9	7,6	½	3
Overige vervoermiddelen	1,9	11,2	23,1	8¼	2½
Immateriële activa	5,8		12,9	4½	2¾
Totaal exclusief woningen	56,5	- 0,9	6,8	3¾	2½
Idem, excl. overig vervoer en energie	51,7	- 3	9,8	4¾	2½
Woningen	23,7	1,6	1,2	0	1

Geïnvesteed wordt niet zozeer in (bedrijfs-)gebouwen als wel in wegvervoermiddelen en daarnaast in machines, computers en immateriële activa (zie tabel 5.3). Deze investeringen

dragen bij aan het tot stand komen van innovaties. Door arbeidsbesparende technologische vooruitgang en conjuncturele inhaaleffecten wordt een versnelling gerealiseerd in de arbeidsproductiviteitsgroei voor de marktsector tot 2¼% gemiddeld per jaar in de periode 2003-2006.

5.2 Arbeidsproductiviteit en ICT⁴

De feitelijke arbeidsproductiviteitsgroei in de marktsector zal in de komende jaren versnellen mede door het bedrijfstakbreed op grotere schaal toepassen en benutten van ICT. Vooral in bepaalde delen van de commerciële diensten lijkt een inhaalslag mogelijk. Bovendien worden bedrijven door knelpunten op de arbeidsmarkt en sterke concurrentiestrijd gedwongen efficiënter te gaan werken.

5.2.1 Terugblik

De structurele groei van de arbeidsproductiviteit bepaalt samen met de toename van het structurele arbeidsaanbod de groeimogelijkheden voor een economie op lange termijn. Doordat de toename van het arbeidsaanbod in de komende jaren afneemt in Nederland, zal de arbeidsproductiviteitsgroei moeten versnellen om een terugval in economische groei te voorkomen. Hoe verging het Nederland tot nu toe op het gebied van de arbeidsproductiviteit in historisch en internationaal perspectief?

Tabel 5.4 Arbeidsproductiviteit totale economie^a: een internationale vergelijking, 1990-2000

	2000	1990-2000	1996-2000
	niveau, EU=100	mutaties per jaar in %	
Nederland	119	1,3	1,1
Europese Unie	100	1,8	1,5
Noordwest-Europa	105	1,9	1,6
VS	122	1,9	2,6
Japan	80	1,8	1,8

^a Bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten per gewerkt uur.

Bron: McGuckin en Van Ark, 2001, Performance 2000 (buitenland); CBS/CPB (Nederland).

Nederland behoort tot de landen met de hoogste arbeidsproductiviteit per gewerkt uur (zie tabel 5.4). Vorig jaar lag het productiviteitsniveau zo'n 20% boven het gemiddelde niveau van de Europese Unie en net iets onder dat van de VS. De uitgangssituatie voor de 21ste eeuw lijkt dan

⁴ CPB memorandum No. 3 (2001) Sectorale arbeidsproductiviteitsontwikkeling op middellange termijn, en CPB Document No. 16 (2001) Does ICT boost Dutch productivity growth? (nog te verschijnen) bevatten een uitgebreidere analyse van de Nederlandse arbeidsproductiviteitsontwikkeling in historisch en internationaal perspectief.

ook gunstig voor Nederland: Nederland produceert efficiënt. Vooral de Nederlandse industrie levert een topprestatie. Maar schijn bedriegt. De gunstige ranking staat onder druk.

In de jaren negentig nam de Nederlandse arbeidsproductiviteit met circa 1¼% per jaar toe, tegen zo'n 2% in de jaren tachtig. Lange tijd leek de afzwakkende productiviteitsgroei geen probleem te zijn, daar ook andere landen – waaronder de VS – kampten met hetzelfde patroon. Bovendien nam het arbeidsaanbod nog sterk toe waardoor de groei van het Nederlandse BBP hoog kon blijven vergeleken met vele andere landen. Recente cijfers geven echter aan dat de Nederlandse productiviteitsgroei achterblijft bij landen van de Europese Unie, maar vooral bij de VS. Mede door de productie en toepassing van informatie- en communicatietechnologie (ICT) in het bedrijfsleven is de Amerikaanse arbeidsproductiviteit sinds 1995 sterk versneld.

De arbeidsproductiviteitsgroei in Nederland vertraagde in de loop van de jaren negentig verder (zie tabel 5.5). De stijging voor de totale economie lag na 1995 net boven de 1% per jaar, terwijl de groei in de begin jaren negentig nog gemiddeld uitkwam op 1,3%. In de marktsector lijkt echter het tij gekeerd, alhoewel het conjuncturele beeld de analyse bemoeilijkt. In de tweede helft van de jaren negentig versnelde de arbeidsproductiviteitstoename in de marktsector enigszins, maar bleef nog aanzienlijk achter bij die van de jaren tachtig.⁵ De macro-economische groeivertraging in de jaren 2001 en 2002 trekt echter een zware wissel op de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit. Door de krappe arbeidsmarkt passen werkgevers de werkgelegenheid langzamer dan gebruikelijk aan de lagere productiegroei aan, waardoor een beduidend tragere groei van de arbeidsproductiviteit resulteert. Voor 2001 wordt een daling van de arbeidsproductiviteit in de marktsector met ¾% verwacht en voor volgend jaar een toename met 1%.

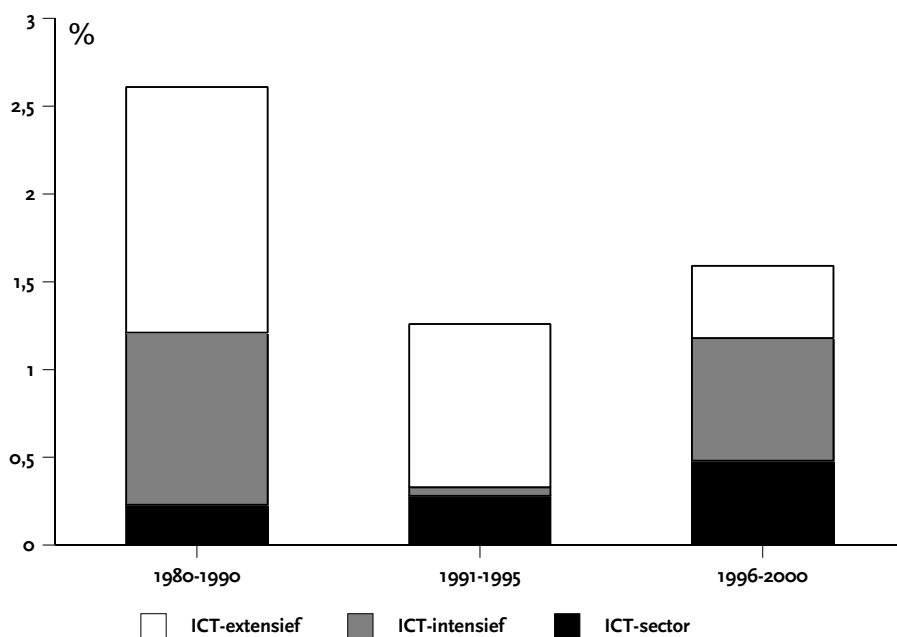
Tabel 5.5	Groei van de arbeidsproductiviteit ^a in Nederland, 1981-2006				
	1981-1990	1991-1995	1996-2000	2001-2002	2003-2006
	mutaties per jaar in %				
Totale economie	2,1	1,3	1,1	¼	1¼
Marktsector	2,6	1,3	1,6	¼	2¼
w.o. landbouw	5,5	4,2	1,0	2½	3
industrie	3,7	3,3	2,7	-¼	3
commerciële diensten	1,6	0,4	1,9	¼	2
Niet-marktsector	0,9	1,5	0,2	¼	½
ICT-sector	3,2	3,9	4,7	1½	4
ICT-intensieve marktsector	1,7	0,2	1,4	0	2
ICT-extensieve marktsector	4,0	2,8	1,0	-¼	2

^a Volume toegevoegde waarde tegen factorkosten per uur.

⁵ In 1996 werd de groei sterk gedrukt door een statistisch effect van de rentemarge.

De versnelling in de marktsector in de tweede helft van de jaren negentig kreeg met name gestalte door de ontwikkelingen in de commerciële diensten. Dit is opmerkelijk daar de commerciële diensten op productiviteitsgebied in historisch maar ook internationaal perspectief al jarenlang de zorgenkinderen zijn van de Nederlandse economie. Achter de opmerkelijke versnelling in de commerciële diensten zit echter de sterke productiviteitsontwikkeling in de telecommunicatie, een producent van ICT-diensten.

Figuur 5.3 Bijdrage bedrijfstakken aan productiviteitsgroei in Nederlandse marktsector (in %-punten), 1980-2000

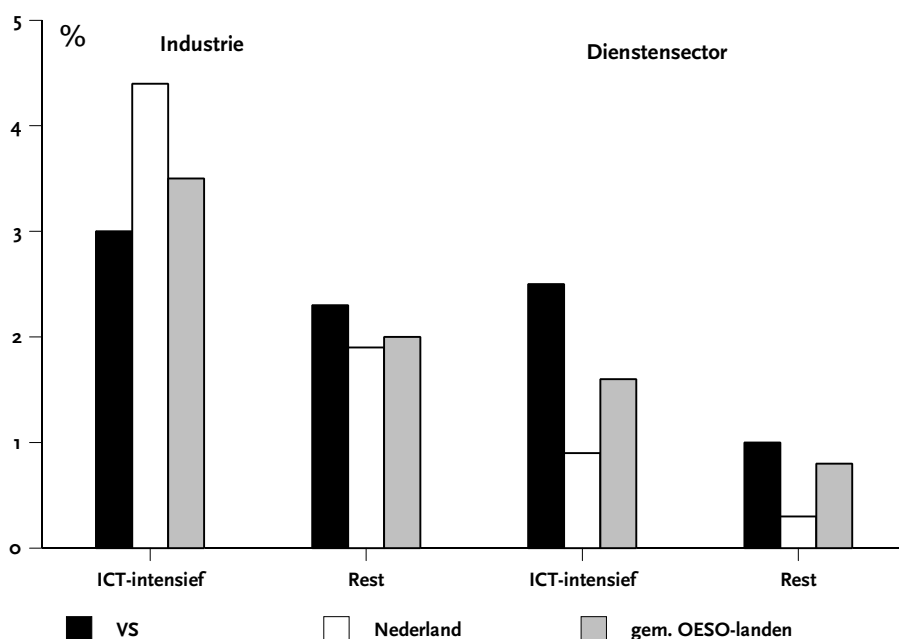
Het lichte productiviteitsherstel in de marktsector in de periode 1996-2000 lijkt dan ook te maken te hebben met de productie en mogelijk het gebruik van ICT in de Nederlandse economie. Dit blijkt als binnen de marktsector afzonderlijk wordt gekeken naar de productiviteitsprestaties van drie onderdelen: producenten van ICT-producten, sterk ICT-gebruikende bedrijfstakken, en de ICT-extensieve bedrijfstakken.⁶ De ICT-producenten boekten sterke productiviteitswinsten en droegen sterk bij aan de productiviteitsversnelling in de marktsector in de tweede helft van de jaren negentig (zie ook figuur 5.3). Zoals al gezegd, vooral

⁶ De ICT-sector bestaat uit: elektrotechnische industrie, telecommunicatie en computer servicebedrijven. De ICT-intensieve bedrijfstakken zijn: papier- en grafische industrie, metaalindustrie (exclusief elektrotechnische industrie), handel, bank- en verzekeringswezen en overig tertiair (exclusief computer service). De ICT-extensieve bedrijfstakken in de marktsector zijn: landbouw, voeding, textiel e.d., hout en bouwmaterialen, chemie, aardolie-industrie, openbare nutsbedrijven, bouw en transport. Overigens wordt er wel degelijk door ICT-extensieve bedrijfstakken in ICT geïnvesteerd, maar vooralsnog in mindere mate dan in de ICT-intensieve bedrijfstakken.

de telecomsector verhoogde de productiviteit fors mede door de explosieve doorbraak van mobiele telefoons en internet. Daarnaast versnelde de arbeidsproductiviteit van ICT-intensieve bedrijfstakken aanzienlijk. Echter, de productiviteitstoename van de overige bedrijfstakken in de marktsector liep verder terug. Het is dus met name deze laatste sector (met onder andere chemie, bouwnijverheid en transport) die de Nederlandse productiviteitsgroei heeft gedrukt.

Ondanks het aantrekken van de arbeidsproductiviteitsgroei in de marktsector in het tweede deel van de jaren negentig, kan Nederland de productiviteitsontwikkeling in de VS vooralsnog niet meer bijhouden. Dit heeft een aantal oorzaken. Ten eerste heeft de Amerikaanse ICT-sector door de grotere omvang en de sterkere productiviteitsgroei een grotere (directe) invloed op de totale arbeidsproductiviteitsontwikkeling dan de Nederlandse ICT-sector. In 1998 bedroeg het aandeel van de Amerikaanse ICT-sector in het BBP zo'n 8½%, tegen maar 5% voor de Nederlandse ICT-sector. Bovendien verschilt de samenstelling van de ICT-sector: Nederland produceert weinig ICT-goederen, de deelsector met de hoogste productiviteitsgroei in de VS. In de Nederlandse ICT-sector groeide de arbeidsproductiviteit in de tweede helft van de jaren negentig met bijna 5 % per jaar, tegen 8 à 10% per jaar in de VS.

Figuur 5.4 Productiviteitsprestaties Nederlandse bedrijfstakken in internationaal verband, 1991-1999

Ten tweede lijkt de Amerikaanse economie ook buiten de ICT-sector in sterkere mate te profiteren van ICT (zie figuur 5.4). Vooral in de ICT-intensieve diensten is het verschil in productiviteitsgroei tussen beide landen in de jaren negentig groot. In doorsnee investeerden Amerikaanse bedrijven veel meer in ICT dan Nederlandse bedrijven. De ICT-investeringen als

percentage van de toegevoegde waarde liggen in de VS op een substantieel hoger niveau en namen bovendien sterker toe.

Er zijn echter uiteenlopende opvattingen over de mate waarin ICT in de VS heeft bijgedragen aan een versnelling van de (structurele) arbeidsproductiviteitsgroei buiten de ICT-sector. Berekeningen van onder meer Oliner en Sichel (2000) en Stiroh (2001) duiden er op dat in de VS de productiviteitsgroei in de rest van het bedrijfsleven iets zou zijn aangetrokken na 1995.⁷ Het zijn volgens hen met name de sterk ICT gebruikende bedrijfstakken die in de tweede helft van de jaren negentig een behoorlijke productiviteitsversnelling vertonen.

Gordon is een andere mening toegedaan over de versnelling in de VS in de tweede helft van de jaren negentig. Hij constateert dat het gebruik van IT, waaronder computers, niet tot een versnelling heeft geleid in (andere) bedrijfstakken.⁸ Voor een deel is namelijk sprake van een conjunctuureffect, de toename van de arbeidsproductiviteit is immers procyclisch. Door de stand van de conjunctuur resulteert na 1995 een hoge arbeidsproductiviteitsgroei. Wijzigingen in de meting van de productie doen daar nog een schepje bovenop. Tenslotte verklaart de sterke productiviteitsgroei van de ICT-producerende industrie de rest van de versnelling in de VS.

Nederland blijft in productiviteitsontwikkeling van de commerciële diensten niet alleen achter bij de VS, maar ook bij andere landen. Dit geldt zowel voor ICT-intensieve dienstentakken als voor ICT-extensieve dienstentakken. Dit in tegenstelling tot de sterk-ICT gebruikende industriële bedrijfstakken (zie figuur 5.4). Voor (delen van) de commerciële diensten liggen er in de komende jaren derhalve mogelijkheden voor een inhaalslag.⁹

5.2.2 Belang ICT voor arbeidsproductiviteit

Interessant is te weten of ICT heeft bijgedragen aan de recente productiviteitsversnelling in de Nederlandse marktsector, en met name in de ICT-gerelateerde bedrijfstakken. ICT heeft alle kenmerken van een doorbraaktechnologie zoals in het verleden revoluties als stoommachine en elektriciteit dat waren.

ICT kan de groei van de arbeidsproductiviteit in het gehele bedrijfsleven bevorderen, en wel op drie manieren. Ten eerste via het produceren van ICT-producten. Technologische ontwikkelingen (o.a. Moore's Law) in de ICT-sector bij de productie van ICT resulteren in een

⁷ Oliner, S.D. en D.E. Sichel, 2000, The resurgence of growth in the late 1990s: Is information technology the story? *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 14, no. 4. pp. 3-22. Stiroh, K.J., 2001, Are ICT spillovers driving the New Economy, (forthcoming).

⁸ Gordon, R.J., 2000, Does the 'New Economy' measure up to the great inventions of the past?, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 14, no.4, pp. 49-77.

⁹ Dit geldt waarschijnlijk onder andere voor de zakelijke dienstverlening. De productiviteitsprestaties van de handel en transport lijken in internationaal perspectief aan de maat.

Factoren achter de productiviteitsgroei volgens de growth-accounting methode

De 'growth accounting' methode biedt een eerste inzicht in productiviteitsontwikkeling. Gebruik makend van een productiefunctie met constante schaalopbrengsten wordt in deze methode de feitelijke arbeidsproductiviteitsgroei uiteengehaald in een bijdrage van de kapitaalintensiteit – de hoeveelheid kapitaal per werknemer (uitgedrukt in arbeidsjaren) – en de totale factor productiviteit (TFP). De bijdrage van de kapitaalintensiteit is gesplitst in de bijdrage van ICT-intensiteit respectievelijk overige kapitaalintensiteit. Een hogere kapitaalintensiteit draagt bij aan een hogere arbeidsproductiviteit. In de neoklassieke groeitheorie verdwijnt de bijdrage van de kapitaalintensiteit op lange termijn vanwege afnemende meeropbrengsten en is een toename van de arbeidsproductiviteit alleen mogelijk door TFP-groei.

TFP staat voor technologische ontwikkelingen door innovaties die niet verbonden zijn aan nieuwe kapitaalgoederen. In de neoklassieke groeitheorie worden innovaties beschouwd als 'manna uit de hemel', in nieuwe groeitheorieën stimuleren kennis, R&D-investeringen en een competitieve omgeving innovaties. Maar achter de TFP-ontwikkeling gaan meer factoren schuil. Een efficiënter gebruik van de factoren kapitaal en arbeid, zoals een betere verdeling en organisatie van taken binnen een bedrijf, leidt bijvoorbeeld ook tot een hogere TFP-groei.

Deze decompositie van de arbeidsproductiviteitsgroei verschilt van die in hoofdstuk 3. Door het lagere aggregatieniveau analyseert hoofdstuk 5 alleen de feitelijke arbeidsproductiviteitsontwikkeling, terwijl hoofdstuk 3 de structurele ontwikkeling als startpunt neemt. Zo is bij de feitelijke productiviteitsontwikkeling per bedrijfstak voor de periode 2003-2006 rekening gehouden met het conjunctuureffect en onzekerheden over de middellange-termijnverwachting. Dit leidt ertoe dat de bijdrage van de kapitaalintensiteit aan de feitelijke arbeidsproductiviteitsgroei toeneemt, terwijl de bijdrage van de kapitaalintensiteit – uitgedrukt in de hoeveelheid kapitaal per efficiency eenheid arbeid – aan de structurele productiviteitstoename stabiliseert in de periode 2003-2006.

hogere arbeidsproductiviteitstoename via een sterkere TFP groei (zie kader). Ten tweede kan het toepassen van ICT in het productieproces van gebruikende bedrijfstakken de productiviteitsgroei stimuleren. De derde manier waarop ICT de productiviteitsgroei kan bevorderen is via een hogere TFP-groei bij gebruikende bedrijfstakken. Dit laatste kan via een aantal kanalen verlopen. Zo kan ICT spill-over effecten en netwerkexternaliteiten teweegbrengen die bijdragen aan een hogere productiviteitsstijging. Het gebruik van e-mail wordt nuttiger naar mate meer bedrijven dit communicatiemiddel gebruiken. Bovendien kan ICT er voor zorgen dat arbeid en kapitaal efficiënter worden ingezet, waardoor een hogere TFP-groei kan resulteren. Tenslotte kan ICT bijdragen aan het ontwikkelen en introduceren van nieuwe producten met een hogere toegevoegde waarde per werknemer waardoor eveneens een hogere productiviteit bereikt kan worden.

Tabel 5.6 laat de *feitelijke* productiviteitsontwikkeling en onderliggende factoren (zie kader) zien voor de verschillende sectoren. Het lijkt erop dat mede dankzij ICT de arbeidsproductiviteit in ICT-gerelateerde sectoren de laatste jaren is versneld.

Tabel 5.6 Decompositie feitelijke groei arbeidsproductiviteit^a, 1980-2006

	1981-1990	1991-1995	1996-2000	2001-2002	2003-2006
	mutaties per jaar in %				
Marktsector	2,6	1,3	1,5	0	2¼
wv. bijdrage TFP	1,9	0,5	1,1	-½	1½
bijdrage ICT-kapitaal	0,2	0,3	0,4	¼	¼
bijdrage overig kapitaal	0,5	0,4	0,0	¼	½
ICT-sector	3,2	3,9	4,7	1½	4
wv. bijdrage TFP	1,8	1,4	3,9	¼	2½
bijdrage ICT-kapitaal	1,1	2,1	1,0	1	1¼
bijdrage overig kapitaal	0,3	0,4	-0,2	¼	¼
ICT-intensieve marktsector	1,7	0,2	1,4	0	2
wv. bijdrage TFP	1,1	-0,6	1,0	-½	1¼
bijdrage ICT-kapitaal	0,2	0,3	0,3	¼	¼
bijdrage overig kapitaal	0,4	0,5	0,2	¼	½
ICT-extensieve marktsector	4,0	2,8	1,0	-¼	2
wv. bijdrage TFP	2,9	2,0	0,7	-½	1½
bijdrage ICT-kapitaal	0,1	0,1	0,2	¼	¼
bijdrage overig kapitaal	0,9	0,6	0,1	0	¼

^a Volume bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten per arbeidsjaar.

De sterkere TFP-groei droeg hoofdzakelijk bij aan de productiviteitsversnelling in de marktsector. Dit wordt met name bepaald door ontwikkelingen in de ICT-sector. Daar verdubbelde na 1995 de TFP-groei mede als gevolg van het massale gebruik van nieuwe producten zoals mobiele telefoons en internet door de Nederlandse bevolking. Ook de aantrekkende productiviteitstoename in de ICT-intensieve bedrijfstakken is toe te schrijven aan een hogere TFP-groei. Behalve door ICT kan dit veroorzaakt zijn door andere ontwikkelingen zoals organisatorische verbeteringen.

De bijdrage van ICT-kapitaal aan de toename van de arbeidsproductiviteit neemt geleidelijk toe. De overige kapitaalgoederen dragen daarentegen de laatste jaren gemiddeld minder bij dan voorheen.

5.2.3 Vooruitzichten op middellange termijn

In het voorzichtig scenario versnelt de productiviteitsgroei in de Nederlandse marktsector tot 2¼% per jaar in de periode 2003-2006 (zie tabel 5.5 en 5.6). Deze versnelling wordt bepaald door de conjuncturele situatie in 2002. Naar verwachting bevindt Nederland zich dan in een situatie van laagconjunctuur. Aangezien de groei van de arbeidsproductiviteit procyclisch is, impliceert dit dat de feitelijke productiviteitstoename de komende jaren tijdelijk hoger zal liggen dan de structurele groei bij een terugkeer naar een conjunctureel neutrale situatie in 2006. In

Versterking ICT-basis kernpunt van Europees beleid

Tijdens de Europese top in Lissabon van 23-24 maart 2000 hebben de Europese regeringsleiders als gemeenschappelijk doel geformuleerd dat de EU in 2010 de meest dynamische en competitieve regio ter wereld moet worden. Europa loopt achter op de VS wat betreft groei, werkgelegenheid en arbeidsproductiviteit. En dat dient te veranderen.

Het nieuwe Europa zou zich moeten kenmerken door duurzame economische groei, stijgende werkgelegenheid en sociale samenhang. Ambitieuze maatregelen op ICT-terrein vormen één van de pijlers voor het realiseren van dit doel. Bijvoorbeeld 'eEurope' heeft als doel de invoering van digitale technologieën in Europa te versnellen en ervoor te zorgen dat alle Europeanen beschikken over de noodzakelijke vaardigheden om ervan gebruik te maken.

Nederland onderschrijft de doelstellingen van de 'dot-com' top Lissabon. Het heeft de ambitie om tot de kopgroep van Europa te behoren. In het kader van het versterken van de ICT-basis heeft het Kabinet al in juni 1999 de nota de Digitale Delta uitgebracht. De centrale uitdagingen zijn om in alle sectoren van de economie een stijging van arbeidsproductiviteit en toegevoegde waarde te realiseren door het gebruik van ICT. Het beleid is daarbij gebaseerd op vijf pijlers: telecommunicatiestructuur, ICT-kennis en innovatie, toegang en vaardigheden, regelgeving en inzet van ICT in publieke domein. Jaarlijks terugkerende internationale toetsen op macro- en meso-niveau moeten inzicht geven in de positie van Nederland inzake het ICT-gebruik. Gerichte actieplannen ondersteunen de verschillende pijlers. Zo richt het actieplan 'Concurreren met ICT-Competenties' zich specifiek op de pijler ICT-kennis en innovatie. Centraal in dit plan staan ICT-doorbraakprojecten, het stimuleren van en gebruik van ICT-onderzoek en het efficiënter gebruik maken van (schaarse) kennis en deskundigheid.

Uit de twee tot dusver beschikbare toetsen blijkt dat Nederland een geavanceerd ICT-land is, waarbij het ICT-gebruik in de onderzochte sectoren gemiddeld tot zeer goed is. Maar er zijn ook zwakke plekken. Zo is het volume van het ICT-onderzoek in internationaal perspectief laag. Ook het gebruik van ICT binnen het MKB komt niet boven het Europese gemiddelde uit.

Afgaand op de productiviteitsprestaties lijken de grootste uitdagingen voor Nederland vooral in de dienstensector te liggen. Daar behoort Nederland zeker niet tot de kopgroep. Meer aandacht voor innovaties in de dienstensector is noodzakelijk. Delen van de Nederlandse dienstensector doen relatief weinig aan innovaties in vergelijking met het buitenland. Uit onderzoek blijkt dat de arbeidsproductiviteit in innovatieve dienstverlenende bedrijven zich wel gunstiger ontwikkelt dan in niet-innovatieve bedrijven. Ook blijken veranderingen in de organisatiestructuur zeer relevant te zijn voor het benutten van het groeipotentieel door innovaties.¹ ICT, innovatie en scholing bepalen echter niet alleen productiviteitsverbeteringen. Marktwerking speelt ook een belangrijke rol. Als bedrijven weinig concurrentie ondervinden zullen ze weinig doen aan innovatie of reorganisatie van werk.

¹ H. P. van der Wiel, 2001, Innovation and productivity in services, CPB Report 2001/1.

de periode 2003-2006 brengt dit jaarlijks ½%-punt extra productiviteitsgroei met zich.

Niettemin is de arbeidsproductiviteitstoename in de Nederlandse marktsector in de komende jaren nog altijd geringer dan in de jaren tachtig en blijft ze achter bij de ontwikkeling in de VS in de laatste jaren van de vorige eeuw.

De versnelling van de arbeidsproductiviteit zal plaatsvinden buiten de ICT-sector. Weliswaar blijft de productiviteitsgroei in de ICT-sector de komende jaren hoog, hoger dan in de rest van het bedrijfsleven. Maar de verwachting is dat de groei minder sterk zal zijn dan in de tweede

helft van de jaren negentig onder andere doordat er sprake is van verzadiging in aanschaf en gebruik van nieuwe mobiele telefoons. Nieuwe impulsen van bijvoorbeeld mobiel internetgebruik laten waarschijnlijk nog even op zich wachten (zie kader Vertraging dreigt voor nieuwe generatie mobiele telecommunicatie in paragraaf 5.3).

De productiviteitsgroei in zowel de ICT-intensieve als ICT-extensieve bedrijfstakken zal in de periode 2003-2006 naar verwachting gaan aantrekken. Gesteund door ingezet beleid, zal een verdere diffusie van ICT over bedrijfstakken, met name bij het MKB, mogelijkheden bieden om de productiviteit te verhogen (zie kader Versterking ICT-basis kernpunt van Europees beleid). Ook uit internationaal oogpunt en vooral vergeleken met de VS lijkt met name in de ICT-extensieve bedrijfstakken de komende jaren een inhaalslag mogelijk. Zeker als dit gepaard gaat met organisatorische aanpassingen. Uit verschillende studies blijkt dat investeringen in ICT meer effect op de productiviteit sorteren als een bedrijf tegelijkertijd de organisatie aanpast. Bedrijven hebben nog een andere stok achter de deur om de komende tijd efficiënter te gaan produceren. Zowel de knelpunten op de arbeidsmarkt als een sterkere (internationale) concurrentiestrijd door liberalisatie en deregulering dwingen bedrijven hun productiviteit te verhogen. Vooral voor bepaalde commerciële diensten zoals de zakelijke dienstverlening zullen dit de komende jaren drijvende krachten zijn.

5.3 Commerciële diensten¹⁰

Zowel in het recente verleden als in het voorzichtige toekomstscenario kenmerkt de heterogene tertiaire dienstensector zich door een relatief sterke productiegroei. Uitbesteding van dienstenactiviteiten door het bedrijfsleven en het aanbod van nieuwe diensten, tezamen met internationalisering en verbetering van marktwerking, vormen de belangrijkste determinanten van deze ontwikkeling. Wel zal in de commerciële dienstverlening de productiestijging in de scenarioperiode geringer zijn dan in de tweede helft van de jaren negentig. De macro-economische vertraging in de productiegroei en in de particuliere consumptie treft namelijk de vraag naar producenten- en consumenten-diensten. Voorts zal 'outsourcing' zich minder dynamisch ontwikkelen vanwege het reeds hoge niveau van uitbestedingen en valt een aantal incidentele impulsen weg. Door de conjuncturele neergang in de jaren 2001 en 2002 manifesteert de groeivertraging van de commerciële dienstensector zich niet ten opzichte van de periode 1999 - 2002.

5.3.1 Terugblik

Een snel groeiende sector

De afgelopen jaren groeide het productievolume van de commerciële dienstensector relatief sterk. Deze groei is aan de aanbodkant in hoofdzaak gedragen door een uitbreiding van de

¹⁰ F.W. Suijker et al., 'De commerciële dienstverlening: een heterogene sector met gunstige groeiperspectieven', binnenkort te verschijnen CPB Document, bevat een nadere toelichting op en uitwerking van deze paragraaf.

werkgelegenheid en in mindere mate door een toename van de arbeidsproductiviteit. De arbeidsproductiviteitsontwikkeling in de tertiaire sector bleef zoals gewoonlijk achter bij die in de industrie en landbouw. Als gevolg hiervan was de tertiaire dienstensector de banenmotor van de Nederlandse economie.

De tertiaire dienstensector omvat momenteel ruim de helft van de Nederlandse economie. De gestage toename van zowel het werkgelegenheidsaandeel als het volume-aandeel toegevoegde waarde tussen 1996 en 2000 geeft aan dat de tertiariseringstrend in de Nederlandse economie nog steeds doorzet. Omdat het niveau van de arbeidsproductiviteit in de commerciële dienstverlening onder het gemiddelde van het totale bedrijfsleven ligt, drukt deze tertiarisering de groei van de arbeidsproductiviteit van de Nederlandse economie.

Een heterogene sector

Zowel qua karakteristieken als qua ontwikkeling is de tertiaire sector heterogeen. Bij de karakteristieken zijn er grote verschillen tussen onderdelen van de sector in scholingsgraad van het werknemersbestand, belang van de verschillende afzetcategorieën, innovativiteit, investeringsintensiteit, internationale oriëntatie, etc. Zo ligt in de handel (met name de detailhandel), de uitzendbranche, de horeca en de rest zakelijke dienstverlening (waaronder de schoonmaakbranche en beveiliging) het aandeel laaggeschoolde werkzame personen ruim boven het gemiddelde van Nederlandse bedrijven. Daarentegen is het aandeel hoger geschoolden boven gemiddeld in het bank- en verzekeringswezen, de hoogwaardige zakelijke diensten en de subsector cultuur, sport en recreatie.

Voorts zijn sommige onderdelen vooral gericht op dienstverlening aan consumenten, terwijl andere meer leveren aan producenten (zie tabel 5.7). De horeca respectievelijk de zakelijke dienstverlening zijn voorbeelden hiervan. Voor de ontwikkeling van de vraag naar consumentendiensten is de groei van het reëel beschikbaar inkomen van huishoudens van groot belang. De producentendiensten groeiden in volume gemiddeld per jaar circa 2%-punt sterker dan de consumentendiensten in de periode 1996-2000. De sterk stijging van de vraag naar producentendiensten wordt bepaald door meerdere factoren die in het vervolg van deze paragraaf nader zullen worden toegelicht.

Snel en langzaam groeiende branches, verklarende factoren

Afgemeten aan de ontwikkeling van het volume van de toegevoegde waarde over de periode 1996-2000 behoren de volgende bedrijfstakken tot de snelste groeiers: computerservicebedrijven (18% gemiddeld per jaar), post en telecommunicatie (15%) en de uitzendbranche (10%). Langzame groeiers zijn de overige particuliere dienstverlening, waaronder wasserijen, kappers en schoonheidsverzorging, uitvaartverzorging, fitness- en zonnebankcentra, (1½%), rest zakelijke dienstverlening (2½%) en cultuur, sport en recreatie (2¾%). Nogal wat dienstentakken met relatief veel laag geschoolde werknemers behoren tot de

Tabel 5.7 Volume-ontwikkeling en aandelen toegevoegde waarde en consumptie van de tertiaire dienstensector, 1996-2000

	toegevoegde waarde ^a		werkgelegenheid	arbeidsproductiviteit	consumptie
	2000	1996-2000			
	aandeel in tot. bedrijven in %	mutaties per jaar in %			
					2000
					aandeel in bin.afzet in %
Handel en reparatie	15,4	5,4	2,6	2,8	48,4
w.o. detailhandel	4,5	3,4	2,4	0,9	.
groothandel	9,0	6,9	3,2	3,6	.
Transport- en opslagbedrijven	5,6	4,2	1,8	2,4	25,6
Post en telecommunicatie	2,9	15,0	4,2	10,3	35,5
Bank- en verzekeringswezen	7,4	4,5	4,8	-0,3	31,1
Uitzendbranche	3,3	9,9	7,6	2,1	13,3
Tertiair overig	17,6	5,2	4,7	0,5	24,0
w.v. zakelijke dienstverlening	11,2	6,6	6,2	0,4	5,0
w.v. hoogwaardig	8,2	8,1	7,1	0,9	5,3
w.o. computerservicebedr.	2,2	18,2	17,2	0,9	0,5
ingenieurs en architecten	1,3	4,2	5,1	-0,9	2,3
laagwaardig	1,7	2,4	4,6	-2,1	6,1
particuliere diensten	6,4	3,0	3,0	0,0	51,0
w.o. horeca	2,3	3,8	2,5	1,3	70,9
cultuur,sport,recr.,rtv,gokw.	1,7	2,7	3,9	-1,2	50,6
overige dienstverlening	1,7	1,4	2,2	-0,8	53,8
Totaal tertiaire diensten ^b	52,3	5,9	4,1	1,7	32,9
w.o. ICT-diensten	5,1	15,7	10,1	5,1	22,2

^a Factorkosten.

^b Exclusief verhuur van en handel in onroerend goed.

langzame groeiers. Uitzondering vormt de uitzendbranche. Onder de relatief sterke groeiers bevindt zich een aantal hoogwaardige dienstentakken die producentendiensten leveren, zoals de ICT-diensten.

Uitbesteding van hoogwaardige dienstenactiviteiten, de opkomst van nieuwe diensten en het complexer worden van de economie lijken in belangrijke mate de relatief sterke groei van de tertiaire dienstensector bepaald te hebben. Zo hebben bedrijven hun ICT-werk (deels) uitbesteed en kunnen zij daarbij vragen om geheel nieuwe diensten, zoals het opzetten en onderhouden van interne en externe elektronische netwerken. In een complexer wordende omgeving is ook de behoefte aan juridisch, economisch en organisatorisch advies van externe professionals toegenomen. Dit alles past bij de keuze van veel bedrijven om zich te concentreren op hun kernactiviteiten. In dit kader heeft al eerder, in de jaren tachtig en de eerste helft van de jaren negentig, een uitbesteding van laagwaardiger dienstenactiviteiten plaatsgevonden, zoals

beveiliging, schoonmaken en catering. In deze branches is de groei in rustiger vaarwater terechtgekomen door het wegvallen van de uitbestedingsimpuls en het ontbreken van echt nieuwe diensten.

De uitzendbranche is een uitzondering in die zin dat deze sterk gegroeid is, terwijl er relatief veel laaggeschoolden werkzaam zijn. De uitzendbranche heeft ingespeeld op de behoefte in het bedrijfsleven naar flexibilisering van de arbeidsinzet. Vanwege ontslagbescherming kunnen bedrijven immers slechts tegen hoge kosten hun vaste personeelsbestand aanpassen. Hierdoor is het aantrekkelijk met een deel van de werknemers een flexibel dienstverband te hebben. Bovendien biedt dit de mogelijkheid om uitzendwerkers te screenen op hun vaardigheden en eventueel daarna een vaste baan aan te bieden bij vacatures. Op deze wijze is in Nederland het percentage uitzendkrachten in de totale werkgelegenheid op een internationaal topniveau terecht gekomen, namelijk 4½%. Dit hoge niveau leidt er, tezamen met verkrapping van de arbeidsmarkt en institutionele veranderingen op de uitzendmarkt, wel toe dat de groei van de uitzendbranche recent sterk is afgevlakt. De uitzendbranche is namelijk buitengewoon gevoelig voor de snelle omslag van een ruime naar een krappe arbeidsmarkt. In een meer gespannen arbeidsmarkt zijn bedrijven eerder geneigd zelf mensen in vaste dienst aan te nemen om zich te verzekeren van voldoende personeel. Voorts zal het aanbod van uitzendkrachten teruglopen wanneer potentiële uitzendkrachten gemakkelijk aan een vaste baan kunnen komen.

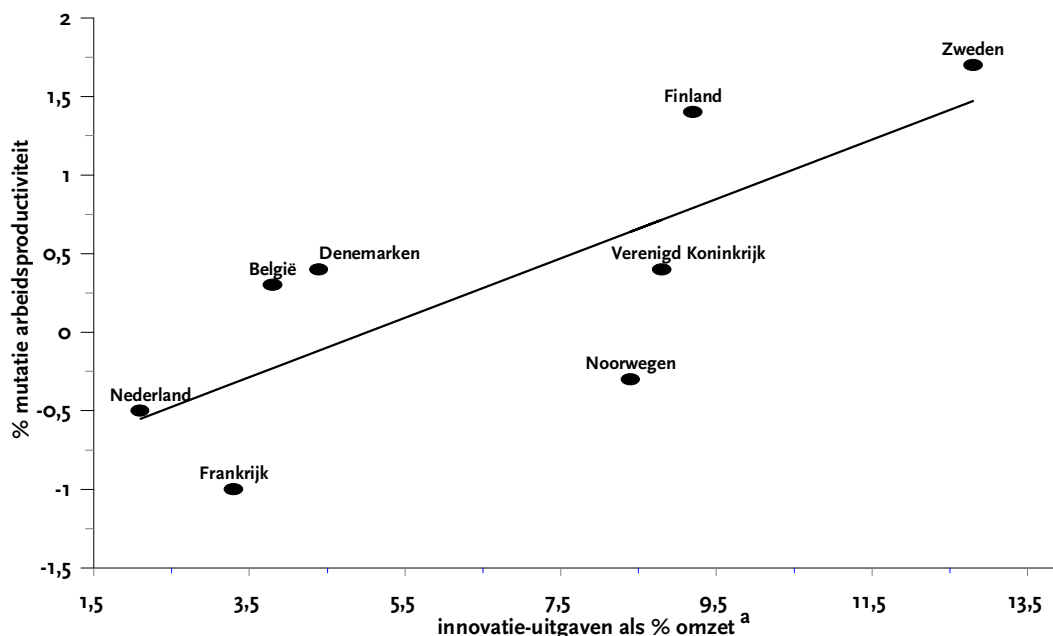
Ook een verbeterde marktwerking en internationalisering hebben de groei van de tertiaire dienstensector positief beïnvloed. Van oudsher zijn dienstentakken relatief afgeschermd van buitenlandse concurrentie en kennen zij meer regulering die de concurrentie beperkt. In de jaren negentig van de vorige eeuw is de werking van dienstenmarkten bevorderd: de telecommunicatiemarkt is geliberaliseerd, de winkelsluitingstijdenwet en de vestigingwet zijn versoepeld en in enkele specifieke branches (onder andere makelaars en notarissen) heeft deregulering plaats gevonden. Voorts geven de cijfers omtrent de directe investeringen van buitenlandse bedrijven in Nederland aan dat zich vele grote buitenlandse dienstenbedrijven in Nederland hebben gevestigd.

De telecommunicatiemarkt is het meest aansprekende voorbeeld van een markt waarvan de werking is verbeterd. Hier hebben liberalisering en de opkomst van mobiele telefonie en internet voor een onstuimige groei gezorgd. De toegenomen concurrentie heeft geleid tot lagere prijzen en een snelle introductie van nieuwe diensten. Voorts is de arbeidsproductiviteit in deze kapitaalintensieve sector fors gestegen, mede omdat de concurrentiestrijd dwingt tot een efficiënte bedrijfsvoering.

De internationalisering in de dienstensector komt niet alleen tot uitdrukking in een sterke stijging van de buitenlandse investeringen, maar ook in een relatief sterke stijging van de uitvoer van zakelijke diensten. Zo steeg de uitvoer van zakelijke diensten in de periode 1996 - 2000 met gemiddeld 11% per jaar, terwijl de binnenlands geproduceerde uitvoer van het totale Nederlandse bedrijfsleven 5% bedroeg. Bovendien profiteerden de handel- en transportsector en

de zakelijke dienstverlening van de sinds 1990 explosief gestegen wederuitvoer van goederen.¹¹ De aantrekkelijkheid van Nederland als vestigingsplaats voor buitenlandse distributiecentra is mede verantwoordelijk voor deze sterke stijging.

Figuur 5.5 Groei arbeidsproductiviteit en innovatie-uitgaven zakelijke dienstverlening

^a Innovatieve-uitgaven in de bedrijfstakken computerservices, architecten en ingenieursbureau's. Innovatie-uitgaven omvatten uitgaven van bedrijven aan eigen en uitbesteed onderzoek, inkoop apparatuur, industrieel ontwerp, licenties, marketing en opleiding, gericht op het vernieuwen (of sterk verbeteren) van producten, diensten of processen. De innovatieve uitgaven betreffen het jaar 1996. De arbeidsproductiviteitsgroei betreft de gemiddelde groei per jaar in de periode 1991-1996.

Zoals gebruikelijk is de arbeidsproductiviteit in de commerciële dienstverlening minder sterk gegroeid dan in de industrie en de landbouw. Deels wordt dit bepaald door het veelal arbeidsintensieve karakter van het productieproces, waardoor de mogelijkheden tot automatisering of verdere specialisatie beperkt zijn. Zo was de productiviteitsstijging in de particuliere dienstverlening, waaronder horeca en kappers, nihil en de productiviteitsstijging bij de kapitaalintensieve sectoren transport en post en telecommunicatie juist boven gemiddeld. Een belangrijk deel van de zakelijke dienstverlening levert voorts geen standaarddiensten, maar specifiek op een bepaalde klant toegesneden diensten. Dit klantspecifieke karakter bemoeilijkt het switchen van klanten tussen zakelijke dienstverleners. Dit belemmert de concurrentie en daarmee de productiviteitsgroei. Bovendien maakt de sterke groei van de zakelijke diensten het mogelijk dat ook minder efficiënte bedrijven die vooral standaarddiensten leveren, enige tijd

¹¹ Zie voor een nadere toelichting het Speciale Onderwerp over Wederuitvoer en de Nederlandse marktpositie in de Macro Economische Verkenning 2002.

kunnen blijven bestaan. Pas wanneer de vraaggroei terugvalt zouden de efficiëntere bedrijven de minder efficiënte bedrijven kunnen verdrijven. Verder blijkt dat de Nederlandse dienstensector relatief weinig doet aan innovaties in vergelijking met het buitenland en met andere bedrijfstakken. Internationaal vergelijkend onderzoek voor de zakelijke dienstverlening wijst erop dat de geringe innovatie-inspanningen mogelijk een verklaring vormen voor de achterblijvende arbeidsproductiviteitsontwikkeling in Nederland (zie figuur 5.5). Gelet op de afzwakkende groei van het arbeidsaanbod vormt verhoging van het groeitempo van de arbeidsproductiviteit een uitdaging voor de dienstensector om een verdere substantiële productiegroei mogelijk te maken in de komende jaren.

5.3.2 Vooruitzichten op middellange termijn

In het voorzichtige scenario ontwikkelt de commerciële dienstensector zich in de periode 2003-2006 wat minder dynamisch dan in de periode 1996-2000. Een afnemende groei van het arbeidsaanbod en het wegvallen van een aantal impulsen bepalen dit. Zo hebben mobiele telefonie en internet inmiddels een hoog penetratieniveau bereikt, zijn reeds vele diensten door bedrijven uitbesteed en lijkt een verdere flexibilisering op de arbeidsmarkt minder waarschijnlijk. Door de conjuncturele neergang in de jaren 2001 en 2002 manifesteert de

Tabel 5.8 Productievolume en arbeidsproductiviteit tertiaire diensten, 1999-2006

	toegevoegde waarde factorkosten		arbeidsproductiviteit	
	1999-2002	2003-2006	1999-2002	2003-2006
	mutaties per jaar in %			
Handel en reparatie	3	3¼	¾	2½
Transport- en opslagbedrijven	2¼	2¼	-¼	1½
Post en telecommunicatie	12	5¼	8¼	5
Bank- en verzekeringswezen	2¾	2¾	0	1½
Uitzendbranche	0	1¼	-½	1
Tertiair overig	3½	3½	¼	1½
w.o. horeca	1¾	2½	-¼	½
hoogwaardige zakelijke diensten ^a	5¼	4¾	¼	2
overige zakelijke dienstverlening ^b	2¼	2¾	-¾	¾
Totaal tertiaire diensten ^c	3¼	3¼	¾	2¼
w.o. ICT-diensten	10	6¼	4¼	3¼

^a Verhuur roerende goederen; Computerservicebedrijven; Speur- en ontwikkelingswerk; Juridische, boekhoudkundige en economische dienstverlening; Reclamebureaus.
^b Ingenieurs en architecten; Reiniging gebouwen; Overige zakelijke dienstverlening.
^c Exclusief verhuur van en handel in onroerend goed.

groevertraging van de commerciële dienstensector zich niet ten opzichte van de periode 1999-2002.

In het voorzichtige scenario versnelt de groei van de arbeidsproductiviteit ten opzichte van de periode 1999-2002 in bijna alle dienstverlenende bedrijfstakken. Knelpunten op de arbeidsmarkt dwingen daartoe. Toepassing van ICT en organisatorische vernieuwingen maken dit in belangrijke mate mogelijk. Daarnaast spelen conjuncturele factoren een rol bij de versnelling.

De vooruitzichten voor de diverse bedrijfstakken worden hieronder nader toegelicht.

De zakelijke diensten

De zakelijke dienstverlening zal als leverancier van producentendiensten merken dat de productiegroei elders in het bedrijfsleven eveneens vertraagt in vergelijking met de tweede helft van de jaren negentig. Voorts kan ook outsourcing voor een minder sterke impuls zorgen dan in het verleden doordat reeds vele diensten zijn uitbesteed. Daarnaast ontbreken positieve incidentele effecten als de aanpak van het millenniumprobleem, de invoering van een nieuw belastingstelsel en de euroconversie.

Niettemin is er ook nog een aantal factoren aan te geven die er voor kunnen zorgen dat de hoogwaardige zakelijke dienstverlening blijft behoren tot de bedrijfstakken met een relatief sterke groei. Al dan niet gedwongen door arbeidsmarktknelpunten en de concurrentiestrijd zal het bedrijfsleven veelal genoodzaakt zijn sterk in ICT en organisatorische veranderingen te investeren. Het kan bijvoorbeeld gaan om een verbetering van de in- en externe afstemming van bedrijfsprocessen via toepassing van netwerktechnologie (zie ook bijgaand kader over e-commerce). Een en ander biedt volop groeiperspectieven voor onder meer computersoftware-bedrijven, web-designers en adviesbureau's. Meer in het algemeen zal de sterkere nadruk in het bedrijfsleven op product- en procesinnovaties groeikansen bieden voor allerlei adviseurs, ontwerpers en onderzoekers die in de zakelijke dienstverlening werkzaam zijn.

Verder leert internationale vergelijking dat in Nederland en het Verenigd Koninkrijk de markt voor zakelijke diensten het meest geliberaliseerd is en voor buitenlandse bedrijven het gemakkelijkst toegankelijk¹². Door de relatief vroege blootstelling aan buitenlandse concurrentie zijn in Nederland efficiëntie- en leereffecten opgetreden. Dit biedt de Nederlandse zakelijke dienstverlening een goede uitgangspositie om de afzet op buitenlandse markten te vergroten, zodra deregulering en liberalisering daar verder hun beslag krijgen.

In de zakelijke dienstverlening waren eind 2000 de arbeidsmarktknelpunten al het grootst van alle sectoren binnen de commerciële dienstverlening. Met name de computerservicebranche kende een relatief groot aantal vacatures. Vanwege deze knelpunten zal efficiencyverhoging in de zakelijke dienstverlening zelf ook een belangrijk item zijn.

¹² H. Kox, Exposure of the business services industry to international competition, CPB Document no 010, augustus 2001.

E-commerce: mogelijke effecten en toekomstperspectieven

In de afgelopen jaren is internethandel sterk gegroeid. Niettemin is de omvang nog bescheiden. Zo bedroeg het aandeel van de internetverkopen aan consumenten in de totale detailhandelsverkopen in de VS in 2000 1%. Amerikaanse cijfers wijzen er voorts op dat alleen in de industrie en de groothandel de internethandel tussen bedrijven van substantieel belang is. E-commerce bedroeg daar in 1999 9% van de totale handel van deze sectoren. Daarmee is de internethandel tussen bedrijven veel omvangrijker dan de internetverkopen van bedrijven aan consumenten. Betrouwbare, vergelijkbare cijfers voor Nederland ontbreken vooralsnog. Maar naar verwachting blijft de relatieve omvang van e-commerce in Nederland nog duidelijk achter bij die in de VS.

E-commerce heeft in potentie belangrijke economische effecten.^a In de eerste plaats kan e-commerce markten voor min of meer standaardproducten transparanter en groter maken. Dit kan de concurrentie verscherpen en de winstmarges onder druk zetten. Tevens levert dit een impuls tot verhoging van de efficiëntie van het productieproces in de hele bedrijfskolom, onder meer door toepassing van netwerktechnologie. Ook kunnen geheel nieuwe producten en diensten aangeboden worden. Voorts leidt een toename van de transparantie tot lagere zoek- en transactiekosten, en daarmee tot lagere aanschafprijzen en een betere aansluiting tussen vraag en aanbod.

Via proces- en productvernieuwing kan e-commerce dus een positief effect hebben op het productiviteitsniveau. Daarmee kan e-commerce in de transitieperiode waarin het tot volle wasdom komt, ook een positief effect hebben op de groei van de arbeidsproductiviteit.

Macro-economisch kan een stevige doorgroei van e-commerce derhalve de toename van het BBP-volume enige tijd stimuleren en de inflatie wat drukken. Echter, dergelijke positieve welvaartseffecten kunnen alleen gerealiseerd worden bij een goede werking van markten. Enige marktmacht bij sommige producenten ligt op de loer, bijvoorbeeld door schaalvoordelen of een goede reputatie.

De vraag is of e-commerce de komende jaren fors gaat toenemen. Bij de internetverkopen aan consumenten geldt dat niet alle goederen en diensten daar even geschikt voor zijn en dat niet alle consumenten in aankopen via internet geïnteresseerd zijn. Internetverkopen worden momenteel belemmerd door onvoldoende vertrouwen bij consumenten dat hun persoonlijke gegevens, waaronder creditcardnummer, niet misbruikt kunnen worden, en dat hun bestellingen snel en correct worden uitgevoerd. Vanwege logistieke problemen en de noodzakelijke opbouw van naamsbekendheid blijkt het winstgevend uitoefenen van internet activiteiten op de consumentenmarkt bovendien niet gemakkelijk te zijn.

De groeiperspectieven voor e-commerce tussen bedrijven lijken gunstiger. De stroomlijning van informatieprocessen in de productieketen maakt grote efficiencyverbeteringen mogelijk, maar vraagt wel om flinke investeringen in ICT en organisatorische veranderingen. De concurrentiestrijd kan bedrijven dwingen op deze wijze kostenbesparingen na te streven. Bedrijven kunnen bij onderlinge e-commerce voortbouwen op oude 'Electronic Data Interchange'-werkwijzen en via 'private exchanges' met een geselecteerde groep toeleveranciers bedrijfsgevoelige informatie beschermen en de regie in eigen hand houden. Vertrouwenseffecten zijn dan niet aan de orde. Mede gelet op de huidige Amerikaanse cijfers lijkt derhalve een flinke groei van internethandel, met name tussen bedrijven, de komende jaren mogelijk in Nederland.

De groei van e-commerce heeft ook belangrijke meso-economische effecten. Het vormt een stimulans voor branches die de benodigde infrastructuur leveren, zoals de telecommunicatiesector, computerservicebedrijven, web designers en organisatie-adviesbureau's. E-commerce kan ook een impuls geven tot het overslaan van traditionele intermediairs in de afzetketen zoals de groothandel en de detailhandel.

^a Zie F.W. Suijker, 2001, Aanzet tot analytisch kader voor economische effecten van e-commerce, CPB Memorandum no.14.

De uitzendbranche

Door de krappe arbeidsmarkt en de conjuncturele neergang in 2001 en 2002 komt de groei van de uitzendbranche in de periode 1999-2002 tot stilstand. Weliswaar zal de arbeidsmarkt in de scenarioperiode weer iets verruimen, maar de arbeidsmarkt blijft dan toch wat meer gespannen dan in de jaren negentig. Dit leidt er toe dat bedrijven eerder geneigd zijn mensen in vaste dienst aan te nemen om zich te verzekeren van voldoende personeel. Daarnaast zal de afnemende groei van het arbeidsaanbod de uitbreiding van het reservoir aan potentiële arbeidskrachten drukken. Kortom, het lijkt aannemelijk dat aan de flexibiliseringstrend een einde komt, mede gelet op het in internationaal perspectief reeds hoge niveau van flexibilisering. Daarmee valt de motor achter de groei van het uitzendwezen in de afgelopen decennia stil.

Wel is recent een nieuwe trend zichtbaar geworden, nl. de uitbesteding van HRM-activiteiten (werven, selecteren, trainen, etc.) door het bedrijfsleven aan het uitzendwezen. Deze nieuwe dienstverlening kan voor enige groei zorgen in de uitzendsector. Bovendien stimuleert het conjunctuurherstel de groei in de scenarioperiode enigszins.

Post en telecommunicatie

Voor de post- en telecommunicatiesector wordt een sterke vertraging in de groei verwacht. De penetratiegraad van mobiele telefonie en internet zal immers nog maar weinig toenemen. Wel is nog een stijging in het gebruik daarvan waarschijnlijk, met name bij het dataverkeer. Als relatief kapitaalintensieve dienstensector is de post en telecommunicatie niet zo gevoelig voor de afnemende groei van het arbeidsaanbod. Een snelle, succesvolle introductie van de derde generatie mobiele telefonie (UMTS) die mobiel internetten mogelijk maakt, zou voor een nieuwe groei-impuls kunnen zorgen. Om een aantal redenen wordt hiervan niet uitgegaan in de scenarioperiode (zie bijgaand kader).

Handel

Het productieverloop van de handel is sterk afhankelijk van de macro-economische afzetontwikkeling. De geringere groei van de particuliere consumptie en de uitvoer van Nederlandse goederen ten opzichte van de periode 1996-2000 hebben daarom hun weerslag op de detailhandel respectievelijk de groothandel. Daarnaast zal naar verwachting de wederuitvoer zich minder onstuimig gaan ontwikkelen. Het reeds grote aantal buitenlandse distributiecentra in Nederland, ruimtproblemen in Nederland en een afnemende groei in het West-Europese achterlandland maken dit waarschijnlijk. Ook de verdere groei van internethandel kan negatieve effecten hebben op de groei van de handel. Internethandel kan immers traditionele intermediairs in de afzetketen overbodig maken. Door het conjunctuurherstel aan het begin van de periode 2003-2006 blijft de productiegroei van de handel in de scenarioperiode ongeveer gelijk aan die in de periode 1999-2002. De handel kent wel een sterke versnelling in de productiviteitsgroei in het scenario, mede om conjuncturele redenen. Daarnaast geeft

Amerikaans onderzoek aan dat er in deze sector nog grote mogelijkheden liggen tot efficiencyverbetering.¹³

Vertraging dreigt voor nieuwe generatie mobiele telecommunicatie

In de afgelopen vijf jaar vormde de snelle toename van het aantal mobieltjes een belangrijke groeistimulus voor de telecomsector. Echter, met zo'n 11,5 miljoen aansluitingen is de Nederlandse markt voor mobiele telefonie momenteel terecht gekomen in de fase van afnemende groeicijfers^a. Nieuwe impulsen voor de Nederlandse telecomsector zouden moeten komen van mobiel internetgebruik, maar de echte doorbraak van dit nieuwe medium lijkt voorlopig nog even op zich te laten wachten.

Hoewel nog niet iedere Nederlander over een mobiele telefoon beschikt, zal een verdere groei van mobiele telecommunicatie in de toekomst toch vooral uit een hogere omzet per klant moeten komen. De telecombedrijven zelf hebben daarbij hun geld gezet op mobiele datacommunicatie. Letterlijk, want gestuwd door zeer optimistische verwachtingen hebben zij vele miljarden geïnvesteerd in het verkrijgen van UMTS-licenties.

Mobiele datacommunicatie maakt vele nieuwe toepassingen mogelijk voor zowel bedrijfsleven als consumenten. Voor de zakelijk markt kan men hierbij denken aan een snelle aansluiting van ambulante werknemers op het bedrijfsinformatiesysteem, of aan *fleet management* van transport- en leasebedrijven. Consumenten kunnen, naast de al bestaande informatiediensten via internet, specifieke informatie opvragen over het gebied waarin zij zich bevinden. Ook het verzenden van foto's en geluids- en videofragmenten en het gebruik van nieuwe multimediasdiensten zullen tot de mogelijkheden gaan behoren.

De vele miljarden die al geïnvesteerd zijn in de licenties voor deze potentiële groeiemarkt vormen echter juist een grote bedreiging voor een snelle doorbraak van mobiel internet. Versterkt door de omslag in het sentiment op de kapitaalmarkten is een groot aantal telecombedrijven in de financiële problemen geraakt, waardoor hun investeringen in infrastructuur en technologie onder druk komen te staan. Deze investeringen zijn echter hard nodig, want experimenten met de nieuwe technologie tonen aan dat de beloofde hoge snelheden van datatransmissie momenteel nog lang niet gehaald worden.

De aanbieders van apparatuur en *content* zouden hierdoor op hun beurt afgeremd kunnen worden in hun streven om in hoog tempo de nieuwe generatie toestellen en de nieuwe mobiele internetdiensten te ontwikkelen en op de markt te brengen. Uiteraard zullen deze ontwikkelingen niet bijdragen aan een snelle en massale overstap van consumenten op de nieuwe technologie. UMTS zal in zo'n scenario de status van dominante standaard niet snel bereiken.

Een dergelijke vicieuze cirkel maakt het minder waarschijnlijk dat mobiele datacommunicatie de komende jaren al voor een nieuwe groeiimpuls zal gaan zorgen op de markt voor mobiele telecommunicatie.

a Zie ook CPB, Centraal Economisch Plan 2001, p.87

¹³ McKinsey Global Institute, US Productivity growth 1995 - 2000, Understanding the contribution of Information Technology relative to other factors, 2001

5.4 Industrie

De Nederlandse industrie zit klem tussen flinke loonstijgingen en licht dalende concurrentenprijzen. De arbeidsproductiviteitsstijging zou daarom sterk moeten versnellen om marktaandeel te behouden en de spanning op de arbeidsmarkt te verminderen. Deze twee doelen zullen in het voorzichtige scenario niet helemaal bereikt worden. De arbeidsproductiviteitsgroei bij de metaalproducten- en machine-industrie en de staalindustrie kan versnellen door efficiency-verbeteringen en product vernieuwing. Daarentegen krijgt een groot deel van de chemie en de papierindustrie het moeilijk om de trend van de arbeidsproductiviteitsstijging vol te houden, want hun productiviteitsniveau staat internationaal al voorop. De elektrotechnische industrie kan haar marktaandeel behouden door een inhaalslag naar het arbeidsproductiviteitsniveau van de VS en Japan.

De Nederlandse industrie wordt op twee fronten belaagd. Enerzijds zorgt de spanning op de Nederlandse arbeidsmarkt voor een hoge loonstijging. Anderzijds is er een lichte daling van de concurrerende prijzen op de buitenlandse markten. Voldoende arbeidsproductiviteitsstijging kan aan beide uitdagingen het hoofd bieden. Of dit zal lukken wordt voor het voorzichtige scenario per tak van de industrie nader geanalyseerd. In hoeverre verschillen ze en waarom? Worden de productiviteitstrends uit het verleden doorgezet, en wat zijn de verwachtingen voor de marktaandelen en de spanning op de arbeidsmarkt voor industriepersoneel?

5.4.1 Terugblik: verschillen in arbeidsproductiviteitsgroei

In de afgelopen decennia is de arbeidsproductiviteit van alle industrietakken gestegen. De arbeidsproductiviteitsgroei fluctueert over de tijd, maar het verschil in groeitempo tussen industrietakken is hardnekkig (tabel 5.7). Tot 1995 is de groei van de arbeidsproductiviteit in de chemische industrie het hoogst, en van de 'overige industrie' het laagst. In de periode 1996-1998 is dit juist omgekeerd. De metaalektro neemt een middenpositie in.

De productiviteit in de chemie is in het vorige decennium fors gestegen. De groeiversnelling in het begin van de jaren negentig komt vooral voor rekening van de basischemie, waar bestaande productie-units (vanwege hun gunstige ligging aan de kust) toen sterk zijn uitgebreid en gemoderniseerd. Veel chemieconcerns hebben ook hun ondersteunende nevenactiviteiten uitbestede en zich geleidelijk aan geconcentreerd op de hoogwaardigere kern-activiteiten. Zo komt de nadruk in de eindproductenchemie steeds meer te liggen op de farmacie en life sciences, in de rubber- en kunststoffenindustrie op onder meer geavanceerde auto-onderdelen.

In de metaalektro-industrie ontstond een tweedeling in de productiviteitsontwikkeling. De arbeidsproductiviteit van de metaalproducten- en machine-industrie en scheepsbouw steeg veel minder dan dat van de overige metaalektro-takken

Tabel 5.9 Arbeidsproductiviteitsgroei^o in de Nederlandse industrie, 1981-2006
(jaarlijkse gemiddelde groei)

Bedrijfstak	Realisatie			Ramingen	
	1981-1990 ^{a,b}	1991-1995 ^b	1996-1998 ^b	1999-2002 ^c	2003-2006 ^c
Chemische industrie	3,9	6,1	2,0	3¼	3½
w.v. Basischemie	4,0	8,2	1,8	5¼	3¼
Eindproductenchemie	4,9	6,7	2,0	3½	3½
Rubber- en kunststofverwerkende industrie	3,5	2,0	4,8	0	2¼
Metalektro	3,8	3,7	2,5	2¼	4
w.o. Metaalproducten industrie	3,5	1,5	0,3	¼	3
Machine-industrie	2,6	3,1	0,6	2½	3
Scheepsbouw	3,0	2,5	- 1,0	- 1¼	2½
Elektrotechnische industrie	4,2	6,5	2,6	6¾	4½
Auto-industrie	8,3	3,4	6,7	2	4¾
Ijzer- en staalindustrie	5,1	10,4	6,9	½	5½
Overige industrie	2,6	3,0	4,0	1	2¼
w.o. Grafische industrie	1,7	3,2	4,0	1	3
Papierindustrie	5,0	3,6	2,4	¼	1½
Textiel-, kleding- en schoenindustrie	1,3	0,4	4,6	1	2¼

Bron: CBS, CPB

^o Arbeidsproductiviteit gedefinieerd als bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen per gewerkt uur.

^a Voor de bedrijfstakken in de totale overige industrie, textiel-, kleding- en schoenindustrie en chemische industrie: 1984-1990.

^b Overige industrie exclusief Hout- en bouwmaterialenindustrie.

^c Overige industrie inclusief Hout- en bouwmaterialenindustrie.

De metaalproducten-industrie richt zich met min of meer traditionele producten op de bouwnijverheid en (evenals machine-industrie en de scheepsbouw) op constructiewerkzaamheden. Dit proces is vrij arbeidsintensief, en daarbij is weinig productiviteitswinst geboekt. De machine-industrie is zelfs verschoven van kapitaalintensieve serieproductie naar stuksproductie en industriële dienstverlening. De scheepsbouw besteedt steeds meer tussenproducten (zoals scheepsrompen) aan buitenlandse bedrijven uit. Wat in Nederland blijft is gespecialiseerde productie die veelal vrij arbeidsintensief is.

Andere metalektro-takken konden het afgelopen decennium wel een sterke productiviteitsstijging realiseren. Zo heeft de ijzer- en staalindustrie het productieproces sterk gemoderniseerd en het arbeidsbestand gereduceerd, maar ook een trend ingezet naar meer rendabele kwaliteitsproducten, zoals verzinkt staal. Desondanks vertraagt de productiviteitsgroei de laatste jaren iets door aanloopproblemen (en dus capaciteitsbeperkingen) en geringe mogelijkheden voor product- en marktontwikkeling. De sterke groei in de auto-industrie wordt grotendeels veroorzaakt door schaalvergroting, automatisering en verschuiving naar hoogwaardige productie. In de elektronica spelen naast de diverse technologische ontwikkelingen ook schaalvoordelen, onder andere door massaproductie van chips, een steeds belangrijkere rol. De productie van tussenproducten, zoals lampen en beeldbuizen, worden

steeds vaker uitbesteed aan buitenlandse bedrijven, zodat sommige Nederlandse bedrijven zich ontwikkelen tot een dienstverlenende 'integrator'.

Ook binnen de 'overige industrie' bestaan grote verschillen in arbeidsproductiviteitsgroei. De grafische industrie, uitgeverijen en papierindustrie zijn sterke stijgers geweest. In de grafische industrie en bij uitgeverijen speelt ICT in zowel het productieproces als in producten steeds grotere rol. Recente kostenstijgingen in energie, papier en lonen en stagnerende vraag beperken echter groeimogelijkheden, ondanks pogingen om de kosten te drukken via uitbesteding. De papierindustrie heeft eind jaren tachtig en begin jaren negentig grote investeringen gedaan. Deze schaalvergroting leidde tot een stijging van de arbeidsproductiviteit. De productiviteit in de textielindustrie zette een flinke spurt in na midden jaren negentig door specialisatie in hoogwaardige producten, ontwerp en marketing.

Samengevat hangen de verschillen in arbeidsproductiviteitsgroei tussen de industrietakken af van technologische mogelijkheden voor productinnovatie (welke leiden tot hoogwaardigere producten) en proces-innovatie (leidend tot een verhoogde efficiëntie van inzet van de productiefactoren kapitaal en arbeid). Verder worden de groeiverschillen beïnvloed door de exploitatie van schaalvoordelen, uitbesteding (naar het buitenland) en afstoot van onrendabele productie. Deze factoren zullen ook in de toekomst een rol blijven spelen, zodat de verschillen tussen industrieën in productiviteitsgroei grotendeels blijven bestaan.

5.4.2 Mogelijkheden voor productiviteitsverbeteringen

In de komende paar jaar zal de Nederlandse industrie tegen een aantal problemen oplopen. Er blijft waarschijnlijk een tekort aan goed opgeleid en vakbekwaam personeel op middelbaar en hoger niveau. De krapte op de arbeidsmarkt leidt tot een algemene loonvoetstijging van circa 4% in het voorzichtige scenario. Tegelijkertijd dalen de afzetprijzen van buitenlandse producenten vanwege de toenemende internationale concurrentiedruk, en variëren de afzetprijzen van de Nederlandse industrietakken tussen een jaarlijkse daling van ¼ % tot een stijging van 1 ¼ %. De industrie wordt gedwongen om de loonkostenstijging zoveel mogelijk te compenseren met een sterkere arbeidsproductiviteitsgroei, zodat marktaandeel behouden blijft en de spanning op de arbeidsmarkt verminderd wordt.

Een dergelijke arbeidsproductiviteitsgroei wordt voor een belangrijk deel bepaald door structurele en incidentele ontwikkelingen die in het verleden een rol hebben gespeeld (zie terugblik in vorige paragraaf). Daarnaast is er een conjunctuureffect, waarbij de groei van de toegevoegde waarde en de arbeidsproductiviteit na een economische terugslag in 2001 en 2002 weer aantrekt en terugkeert naar het potentiële en evenwichtige groeipad. In veel industrietakken wordt dat zichtbaar in het voorzichtige scenario (tabel 5.7).

De internationale concurrentiepositie van de Nederlandse industrie hangt echter ook samen met het verschil tussen het productiviteitsniveau van Nederlandse bedrijven en dat van buitenlandse concurrenten (zie tabel 5.8).¹⁴ Zijn er, gegeven de productiemiddelen en het productiepakket, in internationaal perspectief nog mogelijkheden om een inhaalslag te maken naar het eventueel hogere arbeidsproductiviteitsniveau van een ander land en de arbeidsproductiviteitsgroei te laten toenemen?

Het relatieve arbeidsproductiviteitsniveau kan stijgen door meer te investeren in kapitaalintensieve productietechnieken en in productontwikkeling. Verder kan toelevering en uitbesteding beter georganiseerd worden, en kunnen nieuwe technieken toegepast worden die leiden tot beter management en een efficiëntere organisatie. Deze processen kunnen gestimuleerd worden door een ‘concurrerende en ondernemende omgeving’.¹⁵

Voor de Nederlandse basischemie lijken de groeimogelijkheden zeer beperkt, want deze industrie loopt internationaal gezien al voorop in termen van productie per werknemer (tabel 5.8). Enige productiviteitsgroei in de basischemie kan nog worden bereikt via verdere schaalvergroting, zoals met de nieuwe grootschalige en efficiënte kraak-installaties die in de nabije toekomst in gebruik worden genomen (tabel 5.7). Vergaande technologische doorbraken worden vanwege de hoge technische risico's echter niet snel toegepast. De basischemie heeft een goede uitgangspositie, maar de concurrentiedruk zal toenemen doordat buitenlandse ondernemingen op het Nederlandse productiviteitsniveau zullen inlopen. Voor de rubber- en kunststoffenindustrie is de verwachting dat de productiviteitsstijging vooral gebaseerd zal zijn op verdere specialisatie in hoogwaardige producten en een conjunctuureffect na 2002.

In termen van productie per werknemer ligt de Nederlandse eindproductenchemie enigszins achter op Japan en de VS, maar in termen van productie per uur zou deze positie kunnen omslaan in een voorsprong. In het voorzichtige scenario trekt de groei van de arbeidsproductiviteit (tabel 5.7). De opkomst van farmacie en life sciences kan doorzetten. Daarbij kan de Nederlandse industrie veel oppikken van de technische kennis en commerciële know how van buitenlandse bedrijven, met name in de VS en in Japan.

¹⁴ Arbeidsproductiviteit wordt bij voorkeur gedefinieerd als toegevoegde waarde per gewerkt uur. Internationaal vergelijkbare gegevens voor gewerkte uren op branche-niveau worden echter pas eind 2001 gepubliceerd door de OECD, tegelijk met meer recente gegevens voor de jaren na 1996. De internationale vergelijking van productie per werknemer in tabel 5.8 kan problematisch zijn omdat er verschillen kunnen zijn in bijvoorbeeld de samenstelling van het productiepakket en in deeltijdwerk. Daarnaast zijn er ook eventuele statistische verschillen, bijvoorbeeld in de definitie van toegevoegde waarde. Ondanks dat zijn deze cijfers momenteel een van de beste die er zijn voor een internationale vergelijking en ze geven een globale indicatie.

¹⁵ Zie F. H. J. Don (2001), Het Nederlandse groeipotentieel op middellange termijn, CPB Document nr. 1, pag.23.

Tabel 5.10 Toegevoegde waarde per werknemer in 1996 (Nederland = 100)

	Duitsland ^c	Frankrijk ^c	Japan	Ver. Staten
Totale industriële productie per gewerkt uur ^a	78	84	76	92
Totale industriële productie per werknemer ^b	82	96	107	129
Waarvan: ^b				
Chemische industrie	49	55	54	79
w.v. Basischemie	39	54	54	75
Eindproductenchemie	74	73	122	130
Rubber- en kunststoffenindustrie	66	72	57	92
Metalektro	110	120	212	206
w.v. Metaalproducten-industrie	135	130	145	184
Machine-industrie	111	177	178	302
Transportmiddelen-industrie	151	119	246	177
Meetapparaten-industrie	53	67	159	100
Elektrotechnische industrie	70	97	216	266
Ijzer- en staalindustrie	132	76	279	161
Overige industrie ^d	83	113	76	145
w.v. Grafische industrie en uitgeverijen	89	156	141	204
Papierindustrie	62	70	77	102
Textiel-, kleding en schoenindustrie	73	104	45	118

^a Per gewerkt uur: Rijksuniversiteit Groningen, Groningen Growth and Development Centre.

^b Per werknemer: OESO STAN database 1970-1997 (ISIC Rev.2). Onderliggende reeksen in 1987 prijzen. Comparatieve niveaus berekend met 1987 industrie-specifieke PPPs (Pilat, OECD, 1996).

^c Gegevens voor 1995 in plaats van 1996

^d Overige industrie exclusief Hout- en bouwmaterialenindustrie.

De meeste metalektro-takken hebben een relatief laag productieniveau per werknemer vergeleken met andere landen (tabel 5.8). Met name in de metaalproducten- en machine-industrie, en de scheepsbouw liggen meer inhaal-mogelijkheden dan in de chemie. De eerste twee industrietakken kunnen extra productiviteitsgroei realiseren door vergaande automatisering en schaalvergroting, en door kansen te benutten op markten met meer groeiperspectief. Daarbij fungeren vooral de arbeidsproductiviteitsniveaus van Duitsland en Frankrijk als richtpunt voor de Nederlandse industrie. Dit kan gepaard gaan met het wegvallen van marginaal presterende bedrijven. De productiviteit in de scheepsbouw kan enigszins groeien door voortgaande oriëntatie op gespecialiseerde vaartuigen waarbij opgebouwde kennis efficiënt benut wordt.

De hoge productiviteitsgroei in de auto-industrie na 2002 is in het licht van de ontwikkelingen in het verleden niet uitzonderlijk (zie tabel 5.7). Door schommelingen in de productie bij de auto-fabrikanten en voortdurende kwaliteitsverbeteringen in het geautomatiseerde productieproces fluctueert de arbeidsproductiviteitsgroei.

De elektronica-branche en in mindere mate de meetapparatuur-industrie zouden kunnen inlopen op het niveau van Japan en de VS. Een hoge productiviteitsgroei zoals in de afgelopen jaren kan echter alleen worden bereikt door benutting van nieuwe technologische ontwikkelingen en verdere uitbesteding van producten in de laatste fasen van de productlevenscyclus. In het voorzichtig scenario zwakt de productiviteitsgroei weer enigszins af na 2002, al blijft het hoog.

Het productiviteitsniveau van de Nederlandse de ijzer- en staalindustrie loopt achter op Japan, de VS en Duitsland. Deze landen zijn sterk georiënteerd op hoogwaardige staalsoorten, zoals roestvrijstaal en edelstaal. Nederland is daarentegen meer gespecialiseerd in de productie en het walsen van op ruwstaal, en behoort in dit segment bij de koplopers. Een productiviteitsstijging is wel mogelijk door voort te bouwen op de eigen specialisatie. Na het oplossen van aanloopproblemen op korte termijn kan na 2002 een versnelling van de arbeidsproductiviteitsgroei inzetten (zie tabel 5.7).

Net als de Nederlandse basischemie en de gespecialiseerde staalindustrie ligt de papierindustrie internationaal voorop in arbeidsproductiviteitsniveau. Hierdoor zijn de inhaal-mogelijkheden voor de papierindustrie beperkt, en is het moeilijk om in het voorzichtige scenario het hoge tempo in de productiviteitsgroei vol te houden. Bijkomend probleem voor de papierindustrie is een eventuele prijsstijging van grondstoffen en energie op de wereldmarkt en hogere loonkosten van arbeid. De grafische-media bedrijven en uitgeverijen daarentegen hebben de kans om in te lopen op het arbeidsproductiviteitsniveau van het buitenland. Een versnelling van arbeidsproductiviteitsgroei kan worden bereikt door benutting van het potentieel dat de ICT biedt. Dit komt in het voorzichtige scenario tot uitdrukking in versnelling van de arbeidsproductiviteitsgroei na 2002.

5-4-3 Verlies marktaandeel en minder personeel

In het voorzichtige scenario verslechtert de Nederlandse concurrentiepositie door hogere loonkosten, ondanks de productiviteitsstijging. Hierdoor verliest de Nederlandse industrie op de middellange termijn waarschijnlijk marktaandeel.

De arbeidsproductiviteitsgroei, variërend tussen de 1½ % in de papierindustrie en 5½ % in de ijzer- en staalindustrie (tabel 5.7), kan de gemiddelde loonstijging van 4% per jaar meestal niet of nauwelijks compenseren. Hierdoor stijgen de afzetprijzen in de Nederlandse industrie met gemiddeld een half tot driekwart procent per jaar, terwijl de internationale concurrentenprijzen dan met meer dan een half procent dalen. Alleen de afzetprijzen van de Nederlandse basischemie kunnen iets afnemen (met ¼ % per jaar), maar ook hier komen de internationale concurrentenprijzen scherper voor de dag met een daling van circa ¾%.

Door de verslechterde prijsconcurrentiepositie zal het invoeraandeel op de Nederlandse markt toenemen en het marktaandeel van de Nederlandse industrie op de exportmarkt terugvallen.

Tabel 5.11 Groei toegevoegde waarde van de Nederlandse industrie (in marktprijzen), 1981-2006
(jaarlijks gemiddelde groei)

Bedrijfstak	Realisaties			Ramingen	
	1981-1990 ^{a,b}	1991-1995 ^b	1996-1998 ^b	1999-2002 ^c	2003-2006 ^c
Chemische industrie	4,7	2,7	0,8	2½	2¼
w.v. Basischemie	4,0	3,4	- 0,5	3½	2¾
Eindproductenchemie	4,6	3,0	0,8	3¼	2
Rubber- en kunststofverwerkende industrie	6,8	1,0	4,8	- ¾	1½
Metalektro	2,6	1,0	3,9	2	4¼
w.o. Metaalproducten industrie	2,5	0,4	1,9	1	2
Machine-industrie	2,1	1,6	4,1	2½	3
Scheepsbouw	- 4,5	2,6	- 1,0	- 2½	2
Elektrotechnische industrie	2,3	2,1	3,6	7	6¾
Auto-industrie	8,9	- 0,3	10,6	2	7
Ijzer- en staalindustrie	2,8	4,3	5,8	½	4
Overige industrie	3,2	- 0,0	3,0	1½	2¼
w.o. Grafische industrie	1,1	1,1	4,0	¾	2
Papierindustrie	3,7	1,1	1,8	- ¼	1¼
Textiel-,kleding- en schoenindustrie	2,2	- 4,5	0,8	¼	- ¼

Bron: CBS, CPB

a Voor de bedrijfstakken in de totale overige industrie, textiel-, kleding- en schoenindustrie en chemische industrie: 1984-1990.

b Overige industrie exclusief Hout- en bouwmaterialenindustrie.

c Overige industrie inclusief Hout- en bouwmaterialenindustrie.

De toegevoegde waarde van een groot deel van de chemische industrie groeit in het voorzichtig scenario de komende jaren iets harder dan in de jaren negentig (tabel 5.7). In de rubber- en kunststoffenindustrie zal de productiegroei (net als de productiviteitsstijging) na 2002 weer wat versnellen. De groei vertraagt dan in de basischemie en eindproductenchemie. Vooral de basischemie blijft de drijfveer achter de productiegroei van de gehele chemische industrie.

De productiegroei van het grootste deel van de metalektro-industrie zal op korte termijn vertragen maar na 2002 weer versnellen. In de transportmiddelenindustrie en in de staalindustrie zijn de fluctuaties in productiegroei tussen 1998 en 2006 vrij sterk. De versnelling van de productiegroei in de metaalproducten en machine-industrie na 2002 daarentegen is minder uitgesproken. De elektrotechnische industrie laat een sterke stijging zien van zowel de toegevoegde waarde als de arbeidsproductiviteit op korte termijn, en een iets vertraagde maar nog hoge groei na 2002.

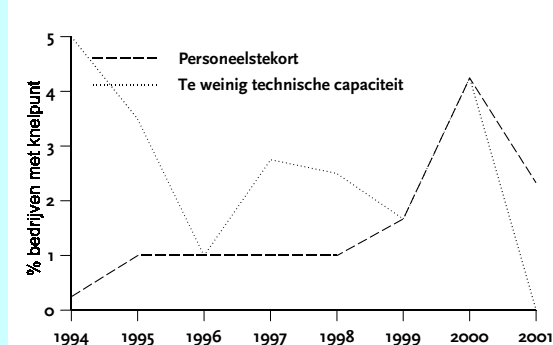
Knelpunten in de Nederlandse industrie

De potentiële groei van de toegevoegde waarde wordt begrensd door knelpunten in inzet van personeel en de arbeidsproductiviteitsgroei. De arbeidsproductiviteit wordt sterk beïnvloed door de technische capaciteit. Personeel werd een steeds groter knelpunt voor productiegroei sinds 1994. De technische capaciteit werd door relatief weinig bedrijven als knelpunt ervaren. Dit impliceert waarschijnlijk dat bedrijven in de periode 2003-2006 de groei van de toegevoegde waarde vooral kunnen verhogen door een versnelling van de arbeidsproductiviteitsgroei. Hiervoor kan onder meer de technische capaciteit worden vergroot door investeringen in machines en ICT.

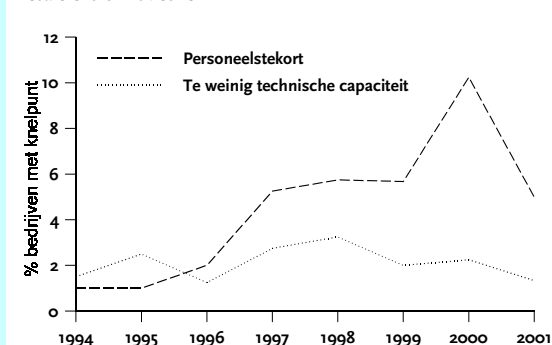
Vooraf in de metaalektro-industrie, waar veel mensen werken, en de papier- en grafische industrie is het personeelstekort groot en hardnekkig. Het tekort is binnen de metaalektro-industrie het nijpendst in de mechanische machine- en metaalproducten-industrie. In de papier- en grafische industrie is het personeelstekort in 2000 geconcentreerd in de papier- en kartonproducten, en in 2001 bij drukkerijen (exclusief dagbladen). Binnen de chemische industrie is het personeelstekort het grootst in de chemische eindproducten en de rubber- en kunststoffenindustrie.

In alle takken wordt het personeel een minder groot knelpunt vanwege de conjunctuur gedurende 2001. De arbeidsmarkt van technisch geschoold personeel kan echter in het voorzichtig scenario gespannen blijven.

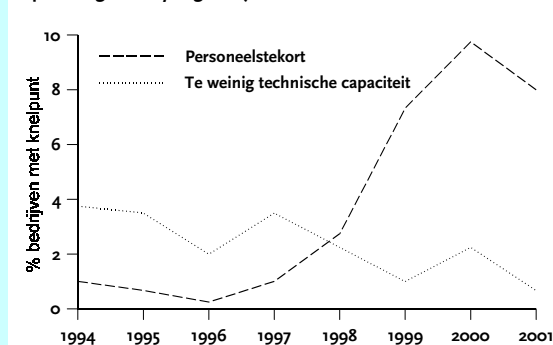
Chemische industrie

Metaalektro-industrie

Papier en grafisch/uitgeverijen

Bron: CBS Conjunctuurtest in de industrie, november 2001. Gemiddelden van kwartaalcijfers, voor zover beschikbaar.

De arbeidsinkomensquote verslechtert tussen 2000 (het laatste jaar voor de conjuncturele neergang) en 2006. Ondanks een verwacht herstel in het voorzichtig scenario in de periode 2003-2006, zal de arbeidsinkomensquote voor alle industrietakken in 2006 toch hoger liggen dan in 2000.

De industriële werkgelegenheid daalt licht in de periode 2003-2006. In de elektrotechnische industrie en de auto-industrie neemt de werkgelegenheid substantieel toe met circa 2 %. Het zal daarentegen in de meeste andere industrietakken mogelijk dalen met 0 % tot 2 %. De grootste afname is te zien in de textielindustrie, de eindproductenchemie en de ijzer- en staalindustrie. Er moet echter wel rekening gehouden worden met een blijvende spanning op de arbeidsmarkt voor industriepersoneel, omdat de instroom van technisch geschoolden voor de industrie waarschijnlijk achterblijft.

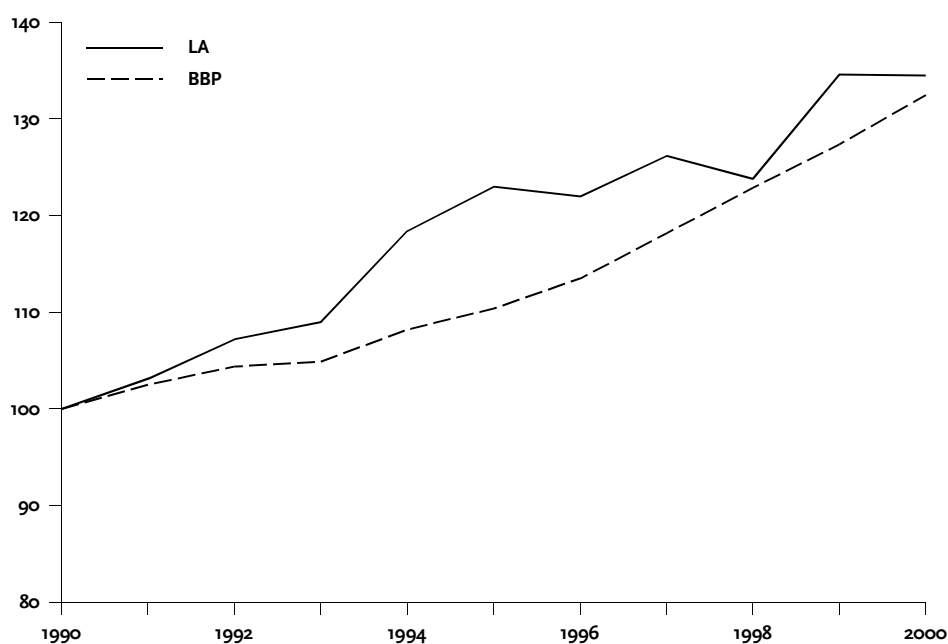
5.5 De agrosector

De agrosector, waartoe de landbouw en de voedingsmiddelenindustrie worden gerekend, kende de afgelopen jaren matige groeicijfers. Aanbodproblemen in de landbouw en vraagverzadiging op de belangrijkste afzetmarkten zijn hiervoor het meest verantwoordelijk. De komende jaren zal dit vermoedelijk niet anders zijn. In het voorzichtige scenario neemt het volume van de toegevoegde waarde met gemiddeld 1½% per jaar toe. Omdat de arbeidsproductiviteit sneller stijgt, is er sprake van een afname van de werkgelegenheid.

5.5.1 Landbouw: terugblik op de jaren negentig

In het afgelopen decennium is een einde gekomen aan een lange periode van sterke expansie van de Nederlandse landbouw. Tot aan het midden van de jaren negentig kende de agrarische sector een sterkere groei dan het BBP. Dan treedt een kentering op en blijft de groei van de landbouw achter bij die van de totale economie. De groei wordt vooral bemoeilijkt door aanbodbeperkende maatregelen. Voor een deel hangen die maatregelen samen met het intensieve gebruik van de fysieke omgeving door de landbouw. De regelgeving op het gebied van mest en ammoniak en de quota op de vangsthoeveelheden van vis in de Noordzee zijn hiervan belangrijke voorbeelden. Voor een ander deel zijn de maatregelen onderdeel van het markt- en prijsbeleid van de EU. Zo is, vanwege quotaregelingen, productiegroei van melk en suiker, praktisch gesproken, uitgesloten. Ook heeft de sector last van de claims op ruimte van buiten de landbouw. De landbouw als zwakke partij in de concurrentie om ruimte, raakt jaarlijks zo'n 0,4% van de beschikbare oppervlakte cultuurgrond kwijt. Maar ook de productiegroei van onderdelen van de landbouw die geen of weinig hinder van de aanbodbeperkende maatregelen hebben, zoals de sierteelt en de groenteteelt, is de laatste jaren afgenomen. De combinatie van marktverzadiging op de belangrijkste afzetmarkten en een toenemend aanbod uit derde landen

Figuur 5.6 Volume-ontwikkeling toegevoegde waarde landbouw en bbp

speelde hier een vertragende rol. Groeicijfers van boven de 5%, die rond 1990 in de glastuinbouw geen uitzondering waren, lijken mede daarom definitief tot het verleden te behoren.

Tabel 5.12 Landbouw en visserij, 1990-2000

	1990-1994	1995-1998	1999-2002	2003-2006
	mutaties per jaar in %			
Volume bruto product	1,9	0,5	1	1
w.v. akkerbouw	-1,2	-0,8	7	½
tuinbouw	4,0	0,7	2	2½
veehouderij	0,4	-0,4	-¼	-1
Volume toegevoegde waarde	3,7	1,2	1¾	1½
w.v. akkerbouw	1,2	-4,1	14	¾
tuinbouw	4,0	0,7	2½	2½
veehouderij	2,6	0,1	-3	-½
Arbeidsvolume	-0,6	-1,1	-1	-1¾
Arbeidsproductiviteit ^a	4,3	2,3	3	3

^a Volume bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten per arbeidsjaar.

Tabel 5.12 geeft een samenvatting van de ontwikkeling van de bruto productie van de landbouw in de afgelopen 10 jaar. Het totaalbeeld is er een van een gematigde ontwikkeling. Die

gematigdheid moet evenwel niet worden opgevat als zou de landbouw in 'rustig vaarwater' terecht zijn gekomen. Achter het geaggregeerde beeld per productietak, gaan namelijk structurele ontwikkelingen schuil waarop veel meer het predikaat 'dynamisch' van toepassing is. Zo is het aantal bedrijven in de landbouw het afgelopen decennium met bijna een kwart gedaald. Gecombineerd met de bescheiden productiegroei op sectorniveau, impliceert dit dat zich een enorme schaalvergroting heeft voorgedaan. Die schaalvergroting werd bovenal ingegeven door efficiency-overwegingen. De inzet van arbeid kon daardoor sterk afnemen; in de periode 1990-2000 steeg de arbeidsproductiviteit in de landbouw jaarlijks met ongeveer 3¼%, dat is bijna driemaal (!) sneller dan gemiddeld in de rest van de economie. Opvallend daarbij is dat van die arbeidsproductiviteitswinst uitsluitend de afnemers hebben geprofiteerd. Gecorrigeerd voor inflatie daalde de prijs van een eenheid toegevoegde waarde namelijk met, gemiddeld, ruim 5% per jaar.

5.5.2 Landbouw: de periode tot 2006

De trends die in de loop van de jaren negentig steeds meer zichtbaar zijn geworden, zullen zich in de komende jaren vermoedelijk in toenemende mate manifesteren. De maatschappelijke eisen aan de wijze waarop met het milieu en met dieren moet worden omgegaan, zullen zeker niet milder worden. En ook de ruimteclaims voor natuur, wonen en werken zullen de komende jaren eerder toe- dan afnemen. Daarnaast mag worden verwacht dat de concurrentie op de belangrijkste afzetmarkten heviger zal worden; niet alleen omdat die markten verzadigingsverschijnselen vertonen, maar evenzeer omdat de landen uit Midden en Oost-Europa die de komende jaren tot de EU toe zullen treden, landen zijn met een groot agrarisch productiepotentieel. Omdat het proces van afbraak van prijssteun uit hoofde van het Gemeenschappelijke Landbouwbeleid stap voor stap zal doorgaan, zal ook de concurrentie uit derde landen toenemen. Bovendien zal het voor de tuinbouw moeilijk blijven om voldoende arbeid aan te trekken.

Kortom, een groot aantal voor de agrarische sector relevante trends wijst in de richting van, op zijn best, beperkte groeimogelijkheden van de bruto productie. Omdat de agrarische bedrijven steeds efficiënter met inputs weten om te gaan, zal de groei van de toegevoegde waarde op een iets hoger niveau liggen dan die van de bruto productie.

De laatste kolom van tabel 5.12 bevat de groeicijfers voor de periode 2003-2006 van het voorzichtige scenario. Op geaggregeerd niveau is er sprake van een groei van het volume van de toegevoegde waarde met gemiddeld 1½% per jaar. Met 3% per jaar groeit de tuinbouw dan het snelst. Binnen de tuinbouw is de sierteeltsector het onderdeel met de grootste groei. De dierlijke sectoren en de akkerbouw doen het veel minder goed, de (intensieve) veehouderij laat zelfs een krimp zien. Het effect van de afname van het aantal dieren, als reactie op de aangescherpte mestwetgeving en de eisen op het terrein van dierenwelzijn, wordt hier niet gecompenseerd door de toename van de toegevoegde waarde per dier. In de akkerbouw en de melkveehouderij is

sprake van een zeer geringe groei. De productie-omvang van de visserij blijft op het huidige niveau.

De geringe groei van de productie gaat samen met een voortgaande verhoging van de arbeidsproductiviteit. De introductie van arbeidsbesparende technieken krijgt een extra impuls door de schaarste aan arbeid. De productie per eenheid arbeid stijgt met ruim 3% per jaar. Dit betekent dat de agrarische beroepsbevolking jaarlijks met bijna 2% zal afnemen. Die afname gaat deels samen met een afname van het aantal bedrijven. In 2006 zal Nederland naar schatting nog zo'n 80 000 land- en tuinbouwbedrijven tellen, tegen ruim 95 000 in 2000.

5.5.3 Voedings- en genotmiddelenindustrie: terugblik op de jaren negentig

Een gemeenschappelijk kenmerk van bedrijven die tot de voedings- en genotmiddelensector worden gerekend, is de verwerking van agrarische grondstoffen. Voor een deel zijn die grondstoffen afkomstig uit de Nederlandse landbouw, zoals melk, slachtvarkens en suikerbieten, voor een ander deel worden ze geïmporteerd (bijvoorbeeld koffie, cacao, granen, oliën en vetten en tabak). Van de totale productie van de voedings- en genotmiddelenindustrie wordt zo'n 55% over de grens afgezet.

Tabel 5.13 Voeding en genot, 1990-2000

	1990-1994	1995-1998	1999-2002	2003-2006
	mutaties per jaar in %			
Volume bruto productie	1,8	1,7	¾	1¼
Volume toegevoegde waarde	1,8	1,2	1¼	2
Arbeidsvolume	- 0,5	- 1,4	- 0	- ¾
Arbeidsproductiviteitsstijging	2,5	2,6	1,3	2½

^a Volume bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten per arbeidsjaar.

De afgelopen 10 jaar kende de voedings- en genotmiddelenindustrie maar matige groeicijfers, gemiddeld nam het volume van de toegevoegde waarde in de periode 1990-2000 met minder dan 2% per jaar toe (tabel 5.13). Wel liepen de groeicijfers binnen de verschillende sub-takken nogal uiteen. De cacaooverwerkende industrie en de dranken- en tabaksindustrie groeiden het snelst. De zuivel en de slachterijen en de vleesverwerkende industrie lieten in het afgelopen decennium de geringste groei zien. In de veevoederindustrie was sprake van krimp. Opvallend is dat de snelst groeiende onderdelen van de voedings- en genotmiddelenindustrie voornamelijk geïmporteerde grondstoffen verwerken, een weerspiegeling van de stagnatie van de productie van de Nederlandse akkerbouw en veehouderij. Omdat het *grosso modo* economisch aantrekkelijk is om de verwerking van melk, suikerbieten, aardappelen en vee dicht bij de productie ervan plaats te doen vinden, is grootschalige invoer van deze grondstoffen geen echte optie.

De bescheiden groeicijfers verbergen ook hier een aantal structurele ontwikkelingen die van grote invloed zijn op de sector. Allereerst zijn dat de betrekkelijk sterke arbeidsproductiviteitsstijgingen. In de periode 1990-2000 bedroeg die gemiddeld 2,5% per jaar. Omdat de productie minder snel groeide, is de werkgelegenheid in de voedings- en genotmiddelenindustrie de afgelopen jaren gedaald, van 140 000 in 1990 tot 136 000 in 2000.

Een tweede ontwikkeling hangt samen met de processen van globalisering en internationalisering. De voedings- en genotmiddelenindustrie brengt een internationaal verhandelbaar product voort. Er is daardoor sprake van internationale concurrentie. Die concurrentie vindt, enigszins geschematiseerd, op twee niveaus plaats. Ten eerste is er concurrentie tussen producten die in Nederland zijn geproduceerd met in het buitenland geproduceerde substituten. Goudse kaas uit Nederland concurreert met Gouda kaas uit Duitsland. Ten tweede is er sprake van concurrentie om de plaats van vestiging van productie-eenheden. Als bij uitbreiding of verdere rationalisatie van de productie een bedrijf besluit tot oprichting van een nieuwe productie-eenheid, dan dient een locatie te worden gekozen. Vanwege de internationale verhandelbaarheid van het eindproduct, is die keuze niet aan landsgrenzen gebonden. Een ruwe maat voor het succes van de in Nederland gevestigde voeding- en genotmiddelenindustrie in de internationale concurrentiestrijd is het aandeel van de uitvoer uit Nederland in de totale wereldhandel van voedings- en genotproducten. Dit is het afgelopen decennium is gedaald. In zekere zin is dat niet verrassend. De groei van de consumptie op verafgelegen markten is namelijk sterker geweest dan op de dichtbij gelegen markten van de EU-lidstaten. Overigens is, vanuit een oogpunt van nationale welvaart, een afname van het marktaandeel niet per se een slechte zaak. Zo'n ontwikkeling kan ook een teken zijn van extra dynamiek in andere sectoren die aan de productiefactoren kapitaal en arbeid een hogere beloning kunnen geven.

Globalisering en internationalisering komen ook tot uitdrukking in internationalisering van bedrijven en eigendomsverhoudingen. Afgelopen jaren zijn door een groot aantal in Nederland gevestigde bedrijven overnames gedaan. Omgekeerd zijn ook Nederlandse bedrijven door buitenlandse bedrijven overgenomen. Volgens gegevens van de Nederlandsche Bank hebben Nederlandse bedrijven in de periode 1991-2000 voor EUR 29,7 miljard in het buitenland geïnvesteerd. Daar tegenover staat dat, in dezelfde periode, door buitenlandse bedrijven voor EUR 9,8 miljard in de Nederlandse voedings- en genotmiddelenindustrie geïnvesteerd. Het positieve saldo wijst in de richting van een toenemende zeggenschap van Nederlandse bedrijven in de mondiale productie en handel van voedings- en genotmiddelen.

5.5.4 Voedingsmiddelenindustrie: de periode tot 2006

Ondanks haar sterke internationale positie, zal de voedings- en genotmiddelensector in het voorzichtige scenario de komende jaren maar matige groeicijfers laten zien (tabel 5.13). Gemiddeld neemt het volume van de toegevoegde waarde in de periode 2003-2006 met

ongeveer 2% per jaar toe. Twee factoren in het bijzonder zijn verantwoordelijk voor dit betrekkelijk lage groeicijfer.

Ten eerste is er op de meeste Europese markten sprake van marktverzadiging. In de meeste EU-landen groeit de bevolking nauwelijks en bovendien zijn de inkomenselasticiteiten van de vraag naar voedsel laag. De totale vraag naar voedsel zal derhalve nauwelijks toenemen. Dit betekent dat afzetgroei op de Europese markten minder een kwestie is van profiteren van 'autonome groei' maar veel meer van verdringing en van inspelen op de 'latente' behoeften van de consument. Door veranderingen in preferenties zullen er verschuivingen in de vraag optreden. De meeste signalen wijzen wat dit betreft in de richting van voedsel waarin aspecten als gezondheid, inclusief de traceerbaarheid van de gebruikte grondstoffen, dier- en milieuvriendelijkheid en luxe belangrijk zijn. De Nederlandse voedings- en genotbedrijven zullen vermoedelijk goed op deze accentverschuivingen in de consumentenpreferenties in kunnen spelen.

Behalve met het probleem van vraagverzadiging hebben onderdelen van de voedings- en genotmiddelensector ook met aanbodproblemen te maken. Vooral de zuivelindustrie, de slachterijen en de vleesverwerkende industrie, en de veevoederindustrie worden hiermee geconfronteerd. Groei is hier alleen maar mogelijk door het toevoegen van meer waarde aan iedere eenheid grondstof. Net als in het verleden zal de industrie hier ook in de komende jaren tot op zekere hoogte in slagen. De groei van het verbruik blijft jaarlijks een kwart procent achter bij de groei van de toegevoegde waarde.

De matige groeicijfers voor de in Nederland gevestigde productie-eenheden van de voedings- en genotmiddelenindustrie betekenen niet dat de individuele bedrijven niet veel sneller kunnen groeien. Door het overnemen van bedrijven buiten Nederland en de vestiging van nieuwe productie-eenheden in markten met een groter groeipotentieel, kunnen bedrijven veel hogere groeicijfers vertonen. De economische betekenis hiervan voor Nederland is echter bescheiden, en hoogstens een indirecte.

In het voorzichtige scenario neemt de werkgelegenheid verder af. Deels is dit ook het feit van een stijging van de arbeidsproductiviteit dat juist de meest arbeidsintensieve onderdelen, zoals de zuivel en de slachterijen en de vleesverwerking het minst zullen groeien heeft een negatief effect op de arbeidsbehoefte. In 2006 zal de werkgelegenheid in de voedings- en genotmiddelenindustrie gedaald zijn tot iets boven de 130 000.

5.6 Energie

De verdere ontwikkeling van de energiesector wordt in grote mate bepaald door de liberalisering. In de achterliggende jaren heeft de introductie van marktwerking al geleid tot vergroting van de concurrentie op de aardgas- en elektriciteitsmarkt binnen Europa, toegenomen internationale handel in deze energiedragers en veranderingen in de sectorstructuur. Voor de komende jaren wordt verwacht dat eindverbruikersprijzen van aardgas zullen dalen, terwijl bij elektriciteit een opwaartse ontwikkeling waarschijnlijk is. Bij een gelijkblijvend volume van de winning van aardgas en dalende prijzen, zullen de aardgasbaten voor de overheid teruglopen.

5.6.1 Terugblik

De tweede helft van de jaren negentig staan voor de elektriciteits- en aardgasmarkten in Europa in het teken van de opmaat voor de liberalisering. Na decennia van verticaal geïntegreerde regionale en nationale monopolies zullen productie, handel en transport van elektriciteit en aardgas in toenemende mate overgelaten worden aan de vrije markt. Het voortgaande proces van liberalisering van de energiemarkten (in 2004 zijn in Nederland alle energiegebruikers 'vrij') zal van grote invloed zijn op de energiesector. De verwachting is dat gaswinning en elektriciteitsproductie op Europese schaal zullen gaan concurreren. Aflevering aan klanten blijft een nationale (groothandel) of zelfs regionale (retail) aangelegenheid.

Voordat wordt ingegaan op de toekomstige ontwikkelingen van de energiesectoren, wordt eerst aangegeven tot welke veranderingen de liberalisering van de energiemarkt reeds heeft geleid.

Aardgaswinning en -transmissie

De liberalisering van de aardgasmarkt voor de grootgebruikers in de afgelopen jaren heeft tot gevolg gehad dat het marktaandeel van het in Nederland gewonnen aardgas is afgenomen. De winning van Nederlands gas is van ruim 80 mld m³ per jaar in de eerste helft van de jaren negentig afgenomen tot 69 mld m³ per jaar in 2000. Deze daling van de winning komt doordat het Nederlandse gas zowel binnenlands als buitenlands marktaandeel heeft verloren. Door de bestaande overschotsituatie in het Verenigd Koninkrijk lagen de prijzen daar aanzienlijk lager dan op het continent. Engelse gasproducenten maakten gebruik van dit prijsverschil om marktaandeel te veroveren op het Europese vasteland. Na de aanleg van de ZEBRA-pijpleiding in West-Brabant konden de bedrijven in Zuid-West Nederland overstappen op Engels gas dat via de Interconnector in België aan land komt.

Een ander gevolg van de liberalisering van de gasmarkt is dat het speelveld is veranderd. In de afgelopen periode waren vier groepen van spelers op de Nederlandse gasmarkt actief: de producenten, de Gasunie, de overheid en de afnemers. Gasunie, waarin de Nederlandse overheid, Shell en Esso samenwerken, speelde daarbij de rol van spin in het web. Hoewel niet

(meer¹⁶) bij wet geregeld werd toch het overgrote deel van het in Nederland gewonnen aardgas door de producenten aan Gasunie geleverd en door deze verder verhandeld in binnen- en buitenland. Het grootste deel van het binnenlands geproduceerde gas is afkomstig uit de zogenaamde 'kleine velden'. Door de afnameverplichting van Gasunie zijn de producenten op deze kleine velden, waar de marginale winningskosten hoger zijn dan bij het Groningenveld, in staat het gas op een rendabele wijze te winnen. In de nog resterende vraag naar gas werd voorzien door gas uit het Groningenveld. Door de kleine velden met voorrang uit te putten blijft de winning uit het Groningenveld beperkt. Hierdoor behoudt dit veld langer de zogenaamde 'balansfunctie', dat wil zeggen de mogelijkheid om pieken en dalen in de gasvraag op te vangen. De liberalisering betekent echter dat de Gasunie niet meer de vanzelfsprekende handelaar in het Nederlandse gas is. Toch streeft de overheid er naar om ook in de toekomst het kleine velden beleid in stand te houden.¹⁷ Daarbij blijft Gasunie verplicht aangeboden gas uit kleine velden tegen marktconforme voorwaarden af te nemen.

Naast de handelstaak had de Gasunie ook als taak de voorzieningszekerheid veilig te stellen. In het jaarlijkse Plan van Gasafzet gaf de Gasunie aan hoe ze de komende 25 jaren aan de gasvraag zou kunnen voldoen via de aankoop in binnen- en buitenland van aardgas. Sinds kort wordt er geen Plan van Gasafzet meer gemaakt: de wijze waarop in de vraag naar gas wordt voorzien is nu overgelaten aan marktkrachten. Als eigenaar van het hoofdtransportnet was Gasunie de afgelopen jaren ook verantwoordelijk voor het vervoer van gas. Ze vervoerde niet alleen eigen gas, maar zorgde ook voor het hoofdtransport van gas dat door derden was gecontracteerd. Sinds 1995 vervoert Gasunie Noors gas dat gecontracteerd is door elektriciteitsproducenten en bestemd is voor de Eemscentrale in Groningen. Daarnaast verzorgt Gasunie de doorvoer van Engels en Noors gas door Nederland naar andere landen.

Over de uitleg van de Gaswet bestaat verschil van inzicht tussen Gasunie en de Dienst uitvoering en toezicht Energie (Dte). Volgens Gasunie interpreteert Dte haar taakveld te ruim, hetgeen voor Gasunie aanleiding is geweest regelgeving van Dte aan de rechter voor te leggen. Hoewel juridische splitsing van handel en transport niet door de Gaswet wordt voorgeschreven, lijkt Gasunie te kiezen voor opsplitsing naar Brits model. Hiermee lijkt Gasunie vooruit te lopen op aanscherping van de regelgeving op dit gebied die momenteel door de Europese Commissie wordt voorbereid. Met de aankoop door de Staat van het DSM-belang in de gasector is een volgende stap gezet op weg naar de scheiding van publieke en commerciële belangen. Op korte termijn zal duidelijk worden hoe het nieuwe Gasgebouw er uit komt te zien. Het in overheidshanden overgaan van het hoofdgasnet behoort dan tot de mogelijkheden.

¹⁶ Bij implementatie van de Europese Koolwaterstoffenrichtlijn (1994) is de verplichting tot verkoop aan Gasunie vervallen

¹⁷ Nota van wijziging bij de Gaswet (1-12-99)

Elektriciteitsproductie en -transmissie

De liberalisering van de elektriciteitsmarkt in Europa heeft in de afgelopen jaren geleid tot een golf aan fusies, over- en deelnamen. Deze sectorstructurele veranderingen hangen samen met de schaalvoordelen die productiebedrijven nog konden realiseren en met het streven naar marktmacht. Met name in Duitsland en Groot Brittannië heeft concentratie plaats gevonden. Werd in 1999 60% van de elektriciteit in West-Europa geproduceerd door de 17 grootste productiebedrijven, in 2000 hadden 11 producenten samen dat aandeel in de productie. De vier elektriciteitsproducenten in Nederland zijn de afgelopen jaren voor bijna 40% in buitenlandse handen terecht gekomen. De expansie van Nederlandse productiebedrijven in het buitenland is echter beperkt gebleven.

Bij de transmissie van elektriciteit (transport over het hoogspanningsnet) heeft de liberalisering ook grote gevolgen gehad. Het samenwerkingsverband van producenten (SEP, tot dan toe neteigenaar) is ontbonden, daarvoor in de plaats is een onafhankelijke netbeheerder (Tennet) opgericht. Deze beheerder blijft voorlopig een publiek bedrijf en het netwerk een nationaal monopolie.

De grenscapaciteit is in 2000 ongeveer 5000 MW. Bij de huidige import- en exportstromen is deze capaciteit voor ongeveer 102% tot 84% bezet, afhankelijk van de mate van gelijktijdigheid van deze stromen. Gelijktijdige import- en exportstromen kunnen voor de grensconnector met elkaar verrekend worden en leggen geen beslag op de capaciteit. De grenscapaciteit (vooral met Duitsland) is schaars en wordt geveild, waarbij de opbrengsten moeten worden besteed aan uitbreiding van de grenscapaciteit.

Distributie

De grote distributeurs (Nuon, Essent en Eneco) hebben kleinere regionale bedrijven opgekocht en wensen zelf snelle privatisering. Het aantal distributiebedrijven is daardoor afgenomen van 51 in 1992 tot 15 in 2000. Buitenlandse partijen toonden interesse in het overnemen van Nederlandse distributeurs, maar in de praktijk gebeurde er nog niet veel, hoewel enkele kleinere distributeurs wel in buitenlandse handen zijn overgegaan. Angst voor uitverkoop van het tafelzilver, misbruik van marktmacht (netwerken zijn regionale monopolies) en de Californië-crisis leidden ertoe dat de Tweede Kamer de netwerken voorlopig publiek wil houden. Daarna verstomden de overnamegeruchten.

5.6.2 Vooruitblik

De economische resultaten van de energiesector worden in belangrijke mate bepaald door ontwikkeling van de vraag in binnen- en buitenland, de ontwikkeling van de aandelen op deze markten, de productiviteitsontwikkeling en de prijsontwikkeling

Vraag naar energie

De hoge economische groei in het afgelopen decennium ging gepaard met een vrijwel even sterke groei van de elektriciteitsvraag. Ook de vraag naar motorbrandstoffen is in die periode nog sterk toegenomen, terwijl de vraag naar ondervuringsbrandstoffen (voor warmteproductie) slechts beperkt is toegenomen.

In het voorzichtigte scenario zal de toename van de vraag naar elektriciteit lager zijn dan in de afgelopen jaren. Voor een belangrijk deel komt dit door de lagere economische groei en in beperkte mate door structuurveranderingen in de economische productie en consumptie. Met name de vraag van de huishoudens, die geconfronteerd zijn met verhoogde heffingen op elektriciteit, zal in deze periode afvlakken door extra energiebesparingen. De matige ontwikkeling van de basisindustrieën draagt eveneens bij aan de beperkte groei van de elektriciteitsvraag. De dienstensector laat zich door heffingen niet ontmoedigen en de vraag van deze sector neemt ook in dit scenario nog altijd sterk toe.

ICT en de vraag naar elektriciteit

In het recente verleden klonken in de energiesector alarmerende berichten over de onstuimige groei van de ICT-sector. Op de Amsterdamse Zuidas ontstonden wachtlijsten door de aanzienlijke capaciteitsaanvragen van ICT-bedrijven ter plaatse. Hoewel de groei van de ICT inmiddels in rustiger vaarwater terecht is gekomen, is het interessant om te bezien wat het effect van verdere groei van deze sector op de energievraag in Nederland zal zijn.

Een belangrijk kenmerk van de ICT-sector is dat de energie-intensiteit, het energiegebruik per eenheid toegevoegde waarde, ruim dertig procent hoger is dan in andere kantoorgebonden diensten. Een hoger dan gemiddeld energiegebruik per eenheid product leidt in combinatie met een hoger dan gemiddelde groei van de productie tot een structureffect in de ontwikkeling van het energiegebruik.

Dit structureffect zal de komende jaren nog verder toenemen, doordat de meest energie-intensieve subsectoren binnen de ICT-sector, de datahotels, vermoedelijk het hardst zullen groeien. De datahotels vormen belangrijke schakels in het internationale communicatienetwerk (internet) en gebruiken voor de koeling van de gebruikte apparaten (servers) veel elektriciteit. Doordat energie-extensieve dienstverlenende activiteiten (zoals advies), die een belangrijke rol speelden bij de preventie van het millenniumprobleem en de invoering van de euro, in de komende jaren naar verwachting minder hard zullen groeien, neemt de gemiddelde energie-intensiteit van de ICT-sector en daarmee het structureffect nog verder toe.

De effecten van de hierboven beschreven ontwikkelingen kunnen op lokaal niveau tot uiting komen in infrastructurele knelpunten, zoals onlangs op de Zuidas in Amsterdam, evenals in enkele buitenlandse centra van ICT-dienstverlening. Door de sterke geografische bundeling van deze activiteiten kan het lokaal zelfs om ernstige problemen gaan. Het effect van de groei van de ICT-sector heeft een beperkte invloed op het totale Nederlandse energiegebruik. Weliswaar is er sprake van aanzienlijke groei, maar het gaat om de groei van een betrekkelijk klein deel van het totale verbruik. Het effect van ontwikkelingen in de ICT op het energiegebruik van ICT-gebruikers (zoals huishoudens die PC's (meer) gaan gebruiken) is overigens ook gering.

De vraag naar motorbrandstoffen groeit nog verder ondanks de matige economische groei en de voortgaande verbeteringen in de efficiëntie van het brandstofverbruik. De vraag naar ondervuringsbrandstoffen stijgt in het voorlopige scenario sinds lange tijd weer doordat de energiebesparingen door de sterke daling van de gasprijzen (zie tabel 5.14) voor een belangrijk deel zullen wegvallen. Door deze prijsdaling worden investeringen in energiebesparing namelijk minder rendabel.

Marktaandeelen en productiekosten

Zowel bij de aardgaswinning als de elektriciteitsproductie zal het proces van marktaandeelverlies, dat in de afgelopen jaren sterk aanwezig was, op korte termijn niet verder doorzetten. Fysieke invoerrestricties zorgen er namelijk voor dat de invoer alleen kan toenemen wanneer de transportcapaciteit wordt uitgebreid.

Op middellange termijn zal de capaciteit voor het transport van aardgas toenemen, wat zal leiden tot meer aanbieders op de binnenlandse markt. Anderzijds zal het in Nederland gewonnen aardgas daardoor op andere markten, bijvoorbeeld in het Verenigd Koninkrijk, kunnen worden aangeboden. Een en ander betekent dat door de komst van meer aanbieders het Nederlandse aandeel op de (in omvang nog licht toenemende) binnenlandse markt bij aardgas naar verwachting verder zal kunnen afnemen, terwijl op de sterker groeiende buitenlandse markt het aandeel zal kunnen stabiliseren.

Voor het hoofdtransport bij elektriciteit geldt eveneens dat op middellange termijn de capaciteit zal toenemen. Of dat ook zal leiden tot een verdere toename van de invoer hangt vooral af van de kostprijsverhoudingen. Veel grootverbruikers zijn in de afgelopen jaren overstapt naar buitenlandse producenten vanwege de lage prijzen. Met name de Duitse prijs voor grootverbruikers was in 1998 met 3,3 ct/kWh laag. Dit heeft in 1999 geleid tot een stijging van het invoersaldo van elektriciteit: van 10% naar 17% van het totaal binnenlands elektriciteitsverbruik. Doordat in Nederland 65% van de elektriciteit uit gas en olie wordt geproduceerd tegen in het omringende buitenland slechts 10% en de aardgasprijs (nog) is gekoppeld aan de olieprijs, zijn de kosten van de opwekking in Nederland door de olieprijsstijging vanaf medio 1999 relatief sterk toegenomen. In het voorzichtige scenario wordt na 2002 uitgegaan van een dalende gasprijs en een vrijwel stabiel blijvende prijs van kolen, zodat de kostprijverschillen zullen verminderen. Het neerwaartse effect hiervan op de import zal waarschijnlijk gecompenseerd worden door het opwaartse effect van de verdere liberalisering van de relatie tussen producenten en distributeurs. Een van de veranderingen is het aflopen van het protocol tussen producenten en distributeurs. In dat protocol was afgesproken dat de Nederlandse distributeurs tot 2002 hun elektriciteit moeten inkopen bij Nederlandse producenten, waarbij de producenten alle gevraagde elektriciteit ook daadwerkelijk moeten leveren tegen de vastgestelde tarieven.

Californië aan de Maas?

De energiecrisis in Californië heeft de euforie over de liberalisering van de elektriciteitsmarkten aanzienlijk getemperd. Een vaak gestelde vraag is of een dergelijke crisis zich ook in Nederland zou kunnen voordoen. Om deze vraag te beantwoorden, is het van belang inzicht te hebben in de achterliggende factoren. Dit inzicht is onder andere te verkrijgen uit de factoren die tot de Californië-crisis hebben geleid. Deze crisis is ontstaan door een samenloop van een aantal omstandigheden, te weten a) een sterk toenemende vraag als gevolg hoge economische groei en sterk groeiend energiegebruik binnen de dienstensector (onder invloed van de ICT), b) belemmeringen bij de uitbreiding en het uitvallen (door droogte) van de productiecapaciteit en c) de wijze waarop liberalisering van de energiemarkt is vormgegeven.

De eerste factor, sterk toenemende vraag doet zich ook in Nederland voor. De vraag naar elektriciteit is tussen 1990 en 2000 toegenomen met 3% per jaar. Dat is ongeveer evenveel als het BBP. Deze sterke koppeling tussen economische groei en elektriciteitsverbruik zal voorlopig nog wel blijven bestaan.

Wat betreft belemmeringen aan de aanbodkant lijkt de situatie in Nederland beduidend gunstiger dan in Californië. De overcapaciteit in Nederland is aanzienlijk. Het is echter denkbaar dat de beschikbare productiecapaciteit minder zal toenemen dan de vraag naar elektriciteit. De productiecapaciteit hangt onder meer af van de reservecapaciteit die producenten en gebruikers aanhouden. Door ontbundeling van de verticaal geïntegreerde energiebedrijven is bij een plotselinge toename van de vraag niet meer duidelijk welke producent moet bijspringen met het activeren van reservecapaciteit of welke producent aansprakelijk gesteld kan worden voor het te geringe aanbod. Aanbieders kunnen er dan op gaan speculeren dat de concurrent reservecapaciteit aanhoudt om stroomuitval te voorkomen, terwijl zij een kostenvoordeel en dus concurrentievoordeel verkrijgen door geen reservecapaciteit aan te houden. Anderzijds is het zo dat producenten wel reservecapaciteit zullen aanhouden om storingen in de eigen productie op te kunnen vangen en dat (grote)afnemers eigen reservecapaciteit organiseren om zodoende stroomuitval te voorkomen. Per saldo wordt echter wel een forse vermindering van de reservecapaciteit verwacht. Daarnaast is het mogelijk dat elektriciteitsproducenten (in verhouding tot de vraagontwikkeling) te weinig investeren in capaciteitsuitbreiding vanwege strategische overwegingen (prijnsbeïnvloeding), door onvoldoende transparantie van de markt of door beperkingen bij het plaatsen van nieuwe centrales (vergunningen) en dat de netwerkbeheerder te weinig investeert in de transportcapaciteit. Verder bestaat het risico dat door plotseling wegvallende importen ten gevolge van het uitvallen van buitenlandse productiecapaciteit (bijvoorbeeld kerncentrales) tijdelijk tekorten ontstaan.

De sterk toegenomen vraag en het stagnerende aanbod in Californië waren voor een deel ook het gevolg van de wijze waarop de liberalisering was vormgegeven: een stringent prijsreguleringsbeleid schakelde het prijsmechanisme uit. Omdat de prijsregulering in Nederland veel minder rigide is opgezet dan indertijd in Californië, komen schaarsteveranderingen hier wel tot uiting in de prijs van eindgebruikers. Desondanks is er in Nederland (nog) geen systeem dat ontwikkelingen in de schaarste 'real time' omzet in prijsveranderingen, zodat tekorten nog steeds kunnen ontstaan.

Een exacte herhaling van de Californië crisis in Nederland is dus niet waarschijnlijk, maar het is niet ondenkbaar dat onvoldoende investeringen in productie- en netwerkcapaciteit (als gevolg van marktmacht, intransparantie van de markt of beperkingen bij investeringen), onverwachte vraaggroei en wegvallende importen kunnen leiden tot (tijdelijke) tekorten in de elektriciteitsvoorziening.

De productiekosten van elektriciteit zullen in de komende jaren ook beïnvloed worden door het milieubeleid dat nationaal en in Europees verband wordt gevoerd. Zowel de nationale als de Europese overheid heeft als doel het aandeel duurzame energie sterk te verhogen. Een Europees milieubeleid (broeikasbeleid) zal gevolgen hebben voor de relatieve concurrentiepositie van de diverse opwekkingstechnieken en daarmee voor de positie van de centrales in Nederland. Voor Nederland, met relatief veel gascentrales, kan het effect hiervan positief uitpakken. Op middellange-termijn (tot 2006) zal dit effect echter nog bescheiden zijn.

Handel en transport

De vrijmaking van de markt voor duurzaam opgewekte elektriciteit (met ingang van 1 juli 2001) geeft een eerste vooruitblik op wat ons te wachten staat aan ontwikkeling bij de binnenlandse energiedistributie. Enkele grote distributeurs beginnen wervingscampagnes buiten de eigen regio, terwijl enkele kleine toetreders zich melden. Wanneer ook de laatste groep consumenten in 2004 de vrije markt betreedt, valt een vergelijkbaar beeld te verwachten. De grote distributeurs begeven zich in andere regio's en enkele gespecialiseerde, relatief kleine handelaren, zullen toetreden tot delen van de markt. In gebieden met hoge dichtheid is dit interessanter dan in dunbevolkte gebieden, zodat het voor de hand ligt dat de concurrentie in de Randstad en delen van Brabant heftiger zal zijn dan in de rest van het land.

De gemiddelde Nederlander zal naar verwachting uit ongeveer drie aanbieders kunnen kiezen. De abonnementsstarieven van elektriciteit en aardgas zullen geleidelijk dalen als gevolg van toenemende concurrentie tussen deze aanbieders.

Energieprijzen

Het ontstaan van een Europese aardgasmarkt betekent dat de bestaande koppeling van de gasprijs aan de olieprijs in belang zal afnemen en dat de gasprijs meer zal worden bepaald door de situatie op de gasmarkt. Een gedeeltelijke koppeling aan de olieprijs blijft, gezien de eenvoudige substitueerbaarheid tussen deze beide energiedragers bij een deel van de toepassingen, waarschijnlijk wel bestaan. Het beschikbaar komen van extra gas op de Europese markt faciliteert 'gas-to-gas competition' die er toe leidt dat de olieprijskoppeling losgelaten wordt. Hierdoor dalen de gasprijzen op middellange termijn.

De ontwikkeling van de elektriciteitsprijzen wordt bepaald door de prijzen van de brandstoffen die bij de opwekking gebruikt worden, de wijze van opwekking, de efficiëntieverbeteringen die kunnen optreden als gevolg van verdere schaalvergroting en de ontwikkeling van de marges. De daling van de gasprijs zal een drukkend effect hebben op de kostprijs. Een ingrijpende verschuiving naar duurdere duurzame opwekking lijkt niet waarschijnlijk, tenzij de overheid een belangrijk deel van de kosten draagt. Het ombouwen van de kolencentrales naar gas gestookte centrales is mogelijk maar eveneens kostbaar. Ervaringen in het Verenigd Koninkrijk

hebben laten zien dat de liberalisering van de elektriciteitssector leidt tot efficiëntiewinst. De toenemende concurrentie op de Europese elektriciteitsmarkten zal prikkels voor kostenbesparing met zich meebrengen. Bovendien kunnen er schaalvoordelen behaald worden door integratie van bedrijven (met name in Duitsland waar nu nog vele kleine centrales bestaan). Concentraties die gericht zijn op het verkrijgen van marktmacht kunnen ook zo ver doorschieten dat er ook schaalnadelen kunnen. Per saldo wordt verwacht dat schaalvergroting in Nederland en Duitsland de kostprijs zal verlagen. Dit effect zal echter overtroffen worden door het prijseffect van de toenemende marktmacht die de grote elektriciteitsbedrijven in staat stelt prijzen te vragen die boven hun marginale opwekkingskosten liggen. De aard van de elektriciteitsmarkt (bedrijven ontmoeten elkaar zeer geregeld in verband met het beheer van de spanning op het elektriciteitsnet) brengt immers met zich mee dat bedrijven via strategisch gedrag het aanbod en de prijzen kunnen beïnvloeden.

Tabel 5.14 Energieprijzen voor eindgebruikers (inclusief heffingen), 1994-2006		1994	1995-1998	1999-2002	2003-2006
		mutaties in % per jaar			
Elektriciteit	€ct/kWh				
kleinverbruik		9,7	4½	9½	1
grootverbruik		5,6	- ½	2½	½
Gas	€ct/kWh				
kleinverbruik		23,9	6½	10¼	- 4¼
grootverbruik		8,6	3¼	9¼	- 4¼

De eindverbruikersprijzen voor gas en elektriciteit volgen de inkooprijzen op de voet. De nutssectoren hanteren een zogenaamde 'two part' tariefstructuur, waarbij de afnemer een vastrecht per tijdsperiode betaalt en een prijs per afgenomen eenheid. Binnen zo een tariefstructuur is het rationeel voor de ondernemer om de stukprijs op het niveau van de marginale kosten te houden en de winst uit het vastrecht te halen. De kosten bestaan in dit geval uit de inkoopsprijs van gas of elektriciteit, de transactiekosten van de aankoop en de transportvergoeding aan de eigenaar. Van de laatste twee wordt aangenomen dat ze door concurrentie respectievelijk regulering in de voorspelperiode nominaal gelijk blijven.

Uit het bovenstaande komt naar voren dat toenemende concurrentie tussen handelaren in energie vooral invloed heeft op het vastrecht, terwijl de eindgebruikersprijs per eenheid de inkoopsprijs volgt. Meer concurrentie tussen handelaren leidt daarmee wel tot een lagere gemiddelde prijs, maar niet tot een lagere stukprijs, en heeft dus geen invloed op het gebruik.

Toegevoegde waarde en aardgasbaten

Kon de energiesector, met uitzondering van de olieraffinage, in de afgelopen jaren profiteren van de hoge olieprijsen, in de komende jaren zullen de dalende afzetprijzen een neerwaarts effect hebben op de ontwikkeling van de toegevoegde waarde van de energiesector. De dalende trend in de gasprijzen als gevolg van de liberalisering heeft vooral gevolgen voor de sector delfstoffenwinning. De toegevoegde waarde in deze sector zal in de ramingsperiode gemiddeld genomen een jaarlijkse daling laten zien. Ook de ontwikkelingen in de olieraffinage en in het openbaar nut zijn beduidend gematigder dan in de periode 1999-2002. Dit heeft vooral te maken met de hoge energieprijsen in die periode.

De afzet van Nederlands gas heeft de afgelopen tien jaar gemiddeld 8,5 mld gulden (3,9 mld euro) per jaar (inclusief vennootschapsbelasting) aan aardgasbaten voor de Nederlandse staat gegenereerd. Hoewel de gewonnen hoeveelheden de laatste jaren zijn gedaald, is dit niet af te lezen aan de batenreeks. De hoge gasprijzen, gekoppeld aan de olieprijs, hebben gezorgd voor compensatie van de achterblijvende volumes en daarmee voor een toename van de gasbaten in het afgelopen jaar. In de periode 2003-2006 zullen dalende prijzen en een licht afnemend winningsvolume zorgen voor een teruglopen van het batenbedrag (tabel 5.15).

Tabel 5.15	Toegevoegde waarde van energiesectoren (marktprijzen) en aardgasbaten, 1991-2006			
	1991-1994	1996-1998	1999-2002	2003-2006 Voorzichtig
	mutaties in % gemiddeld per jaar			
Toegevoegde waarde				
Delfstoffenwinning	0	1½	6¾	-¼
Openbare nutsbedrijven	4¼	4¾	9¾	1½
Aardolie-industrie	10½	9	4	2
Totaal energiesectoren	4	4½	7	1
	mld. euro gemiddeld per jaar			
Aardgasbaten overheid	3¼	4	4½	3½

5.7 Bouw en onroerend goed

De bouwsector kampt met capaciteitsproblemen. Verbetering van de marktwerking en de arbeidsproductiviteit bieden naar verwachting weinig mogelijkheden voor een substantiële capaciteitsverhoging. De productie van de bouwnijverheid zal dan ook in de periode 2003-2006 slechts in geringe mate toenemen. De afzet neemt in het voorzichtige scenario jaarlijks toe met 1½%. Op de woningmarkt blijft de spanning tussen de gewenste vraag en het feitelijk woningaanbod aanwezig. Verwacht wordt dat de nieuwbouw van woningen op een historisch laag niveau zal blijven, terwijl de herstel- en verbouwactiviteiten fors zullen groeien. De utiliteitsbouw zal naar verwachting

stabiliseren. De forse uitbreiding van bedrijfsgebouwen in het verleden, de verwachte economische groei en de minder sterke stijging van de werkgelegenheid leiden tot een gematigde groei van de utiliteitsbouw. De investeringen in grond-, weg- en waterbouw zal door het gereedkomen van een aantal grote infrastructuurprojecten zonder verdere beleidsintensivering in de periode 2003-2006 afnemen.

5.7.1 Inleiding

De bouwsector heeft in de afgelopen jaren een sterke groei doorgemaakt. Deze groei is niet in alle onderdelen van de bouwsector even groot geweest. Waar de bouw van bedrijfsgebouwen en de investeringen in de grond-, weg- en waterbouw (gww) sterk zijn toegenomen, is met name de stijging van de nieuwbouw van woningen achtergebleven. Dit heeft een aantal oorzaken die vooral gelegen zijn aan de aanbodkant van de economie. Zo vormt juridische regelgeving een belemmering voor de uitgifte van vergunningen. Verder is er sprake van spanning op de arbeidsmarkt, waardoor het moeilijk is om werknemers aan te trekken. Dit beperkt de groei van de productiecapaciteit. Centrale vraag is dan ook of op middellange termijn de mogelijkheden voor meer marktwerking en voor hogere arbeidsproductiviteitsontwikkeling voldoende zijn om deze problemen te verminderen.

5.7.2 Marktwerking

De overheid zet zich in voor meer marktwerking in de bouwnijverheid en de onroerend-goed-sector. Concrete voorbeelden zijn de aanpassing van de regelgeving bij de ver- en nieuwbouw van woningen (bouwbesluit), verbetering voor de mogelijkheden voor particulier opdrachtgeverschap bij de bouw van koopwoningen en marktwerking in de sociale huursector.

De bouw kent veel regelgeving en beperkte marktwerking. Met name het oude bouwbesluit is weinig transparant en moeilijk toegankelijk, en betekent uitgebreide administratieve en langdurige procedures voor de bouwbedrijven en particulieren.

Het particuliere opdrachtgeverschap in de bouwmarkt voor koopwoningen is met 18% van het aantal nieuwe woningen beperkt. Projectontwikkelaars zijn de dominante opdrachtgevers. Het particuliere opdrachtgeverschap vindt met name plaats in het noorden en zuiden van het land.

In de huursector bestaan geringe prikkels voor de verhuurders om zich aan te passen aan de wensen van de huurders. De regulering in de huursector is met name sterk in de sociale huursector, die ongeveer 75% van de totale huursector uitmaakt.

Het nieuwe bouwbesluit introduceert vanaf 2002 een gefaseerde vergunningverlening waardoor de ontwerpkosten voor de bouwtechnische uitwerking van het bouwplan worden beperkt totdat de bouwer meer zekerheid heeft over de toekenning van de vergunning. Dit besluit biedt weliswaar kostenvoordelen, maar op het aantal aangespannen bezwaarprocedures zal dit weinig effect hebben. Het aantal te bouwen woningen zal hierdoor niet substantieel verbeteren.

Het streven van de overheid is om toekomstige huiseigenaren veel meer dan voorheen te betrekken in het ontwerp en uitvoering van een nieuwbouwwoning. Door meer private opdrachtgeverschap bij woningbouw op nieuwe kavels zal de prijs/kwaliteitsverhouding van woningen verbeteren. De consument heeft hierbij een grotere keuzevrijheid en kan de woning beter aan zijn wensen aanpassen. Middels de nog te introduceren exploitatievergunning streeft VROM ernaar dat vanaf 2005 één derde van alle nieuwe woningen door middel van particulier opdrachtgeverschap gerealiseerd zal worden, hetgeen een verdubbeling van het huidige aandeel betekent. Deze doelstelling is ambitieus. Toewijzing van de kavels aan specifieke doelgroepen blijft met name een zaak van gemeenten en provincies.

De introductie van marktwerking in de sociale huursector kan de aangeboden kwaliteit van huurwoningen verbeteren. Aanpassing van de regelgeving verruimt de mogelijkheden voor woningcorporaties om zich meer te richten buiten de door het beleid voorgeschreven sociale doelgroepen. Verder kan privatisering van de sociale huursector mogelijkheden bieden om het aanwezige maatschappelijk kapitaal van de woningcorporaties te onttrekken om deze vervolgens specifiek in te zetten voor de sociale doelgroepen. Hiertegenover staan ook nadelen. De woningcorporaties kunnen zich door hun lokale marktmacht bovenmatige winsten toe-eigenen. De aandacht voor de kwaliteit van de openbare ruimte zal wellicht verminderen. Bovendien bestaat de kans dat specifieke groepen huurders buiten de boot vallen. Deze maatschappelijke nadelen kunnen worden beperkt door specifieke wet- en regelgeving (aanscherping huurprijsbeleid en puntensysteem) of doelsubsidies voor investeringen in openbare ruimte. Het risico dat een groep huurders buiten de boot valt kan met doelgroepgerichte maatregelen worden beperkt.

Alles overziende lijkt het beleid ten aanzien van meer marktwerking niet tot een substantiële uitbreiding van de woningproductie te leiden. De belangrijkste winst zit in een betere aansluiting op de individuele woonwensen en efficiëntere procedures.

5.7.3 Arbeidsproductiviteit

De krapte op de arbeidsmarkt belemmert de groei van de bouwnijverheid. Een wezenlijke verhoging van de groei van de arbeidsproductiviteit kan dit probleem gedeeltelijk oplossen. De vraag is in welke mate de bouw hiertoe in staat is.

Terugblik

De historische ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in de bouw bleef in de afgelopen vier decennia sterk achter bij die van andere bedrijfstakken. In de periode 1974-1995 bedroeg de gemiddelde jaarlijkse stijging van de arbeidsproductiviteit slechts 0,6%.

De aard van de werkzaamheden boden geen goede mogelijkheden voor een substantiële verbetering van de arbeidsproductiviteit. Deze relatieve lage groeicijfers worden grotendeels veroorzaakt door de hoge arbeidsintensiteit van de bouwsector. Ter vergelijking: in de landbouw

is de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in de afgelopen dertig jaar mede zo hoog door de introductie van kapitaalgoederen zoals de melkmachine die veel arbeidsintensieve handelingen heeft overgenomen. Zodoende neemt de hoeveelheid product per werknemer aanzienlijk toe. In de afgelopen decennia zijn tal van vernieuwingen binnen de bouw doorgevoerd. Tal van handelingen zijn overgenomen door machines en Pre-Fab, waarbij de fabricage van onderdelen in fabrieken plaatsvindt in plaats van op het bouwterrein, heeft een belangrijke plaats binnen het productieproces ingenomen. Toch lijkt het erop dat deze vernieuwingen vooral tot een verbetering van het productieproces hebben geleid en slechts in beperkte mate tot een hogere arbeidsproductiviteit.

Vooruitblik

Voor de toekomst is weinig aanleiding om aan te nemen dat de arbeidsproductiviteitsontwikkeling binnen de bouw zal gaan versnellen. Extra scholing biedt weinig perspectief vanwege het hoge aandeel vaklieden (82% van werknemers in de bouw). De toepassingsmogelijkheden van ICT zijn in relatie tot andere bedrijfstakken beperkt. Op zich biedt ICT wel goede mogelijkheden tot een betere werkplanning. Dit zal zich met name uiten in een snellere doorlooptijd van projecten, maar naar verwachting in mindere mate in een efficiëntere inzet van personeel. ICT biedt voorlopig nog weinig mogelijkheden om de werkzaamheden van de mensen op de bouwplaats over te nemen.

5.7.4 Vooruitzichten voor de middellange termijn

De productie van de bouwnijverheid neemt op de middellange termijn in het voorzichtige scenario jaarlijks toe met 1½%. Hiermee zwakt de productietoename af ten opzichte van die in de periode 1997-2000. Binnen de bouwnijverheid blijft uitgezonderd de gww-sector sprake van een vraagoverschot. De totale werkgelegenheidsgroei binnen de bouwsector is gematigd, en zal naar verwachting jaarlijks ¼% bedragen. Verwacht wordt dat de arbeidsproductiviteit jaarlijks met ¾% toeneemt. De verbetering van de winstgevendheid in de afgelopen jaren zal zich voorzichtig voortzetten. De arbeidsinkomensquote neemt in het voorzichtige scenario voor 2003-2006 licht af.

Woningbouw

Op middellange termijn blijft de spanning tussen vraag en aanbod op de woningmarkt aanwezig. De verdergaande groei van het aantal huishoudens doet de structurele vraag naar nieuwbouwwoningen stijgen. Daarnaast zullen de economische groeivoorzichten van het voorzichtige scenario in combinatie met de lage rente de vraag naar kwalitatief goede woningen verder opstuwten.

Op middellange termijn is de sector niet in staat om aan de gewenste vraag naar nieuwbouwwoningen te voldoen. Het tekort aan vakbekwame mensen en de knelpunten rond de vergunningverstrekking zullen ook in de komende jaren blijven bestaan.

Verwacht wordt dat de nieuwbouwproductie gemiddeld op een in historisch opzicht laag niveau van 70 000 woningen zal uitkomen. Dit leidt tot een blijvende spanning op de woningmarkt. Deze spanning vertaalt zich naar verwachting in een jaarlijkse prijsstijging van gemiddeld 5% voor bestaande woningen. Afhankelijk van de lokale prijsstijging binnen in sommige gebieden in Nederland fors uiteen.

Herstel en verbouw

Naar verwachting neemt de groei van de herstel en verbouwactiviteiten met gemiddeld 3% per jaar relatief fors toe. Het achterblijven van de nieuwbouw van woningen en de structurele vraag naar meer kwaliteit verhoogt de aantrekkelijkheid van deze deelsector voor zowel ondernemers als werknemers. Het aandeel van herstel en verbouw neemt toe ten koste van het aandeel nieuwbouw.

Meer ruimte voor nieuwbouw binnen de bouwsector?

De nieuwbouw van woningen daalt momenteel sterk. Als één van de achterliggende factoren wordt de tekorten aan geschikt personeel genoemd. Een mogelijke oplossing kan zijn om bouwvakkers uit andere takken binnen de bouwsector aan te trekken.

De productie van de gww-sector neemt in de komende periode af. Toch biedt dit voor de nieuwbouw van woningen weinig soelaas. Hiervoor verschillen de specifieke vaardigheden van de bouwvakkers tussen beide sectoren te veel. Zo werken in de gww-sector met name veel stratenmakers en machinisten, terwijl in de woningbouwsector juist veel timmerlieden en metselaars werkzaam zijn. Dat de personele substitutie tussen beide sectoren gering is blijkt ook uit de uiteenlopende loonontwikkelingen. In de afgelopen jaren kent de gww-sector een sterkere loonstijging dan in de overige delen van de bouwsector, hetgeen duidt op een vrij geïsoleerd segment van de bouwmarkt.

Bij de overige deelsectoren binnen de bouwnijverheid lijken de substitutiemogelijkheden ruimer. In deze sectoren worden dezelfde vaardigheden gebruikt en dezelfde beroepen uitgeoefend. De verwachte afvlakkende groei van de bouw van bedrijfsgebouwen biedt mogelijkheden voor capaciteitsuitbreiding voor de woningbouw. Nu de vraag naar bedrijfsgebouwen afvlakt, zullen de bouwbedrijven de verdrongen vraag naar nieuwbouwwoningen weer oppakken. De bouwbedrijven beschikken nog steeds over een ruime portefeuille aan reeds uitgegeven vergunningen. Hier staat echter tegenover dat de groei in de sector onderhoud en herstel een deel van de capaciteit zal opeisen. Dit maakt dat de capaciteitsuitbreiding voor de woningbouwsector maar beperkt mogelijk is.

Utiliteitsbouw

Als gevolg van de gunstige conjunctuur met een daaraan gekoppelde forse groei van de werkgelegenheid zijn in de periode 1998-2000 de investeringen in bedrijfsgebouwen aanzienlijk uitgebreid. Naar verwachting zwakt de groei van deze investeringen voor de jaren 2001 en 2002 af tot rond de 2½%

Door de forse investeringen is er sprake geweest van een sterke kwantitatieve en kwalitatieve toename van de voorraad bedrijfsgebouwen. Dit en de gematigde verwachtingen omtrent de totale werkgelegenheidsgroei temperen op middellange termijn de vraag naar bedrijfsgebouwen. Naar verwachting zal op middellange termijn de investeringsgroei van de utiliteitsbouw verder afzakken tot gemiddeld 1% per jaar.

Grond- Weg- en Waterbouw

Het gereedkomen van een aantal grote infrastructuurprojecten (Betuweroute, HSL-Zuid, Westerscheldetunnel) doet het volume van de gww-investeringen van bedrijven (NS) en de overheid (Rijkswaterstaat) afnemen. Dit verlicht de druk op de investeringscapaciteit van gww-werken enigszins. Hierdoor zal de jaarlijkse prijsstijging van gww in vergelijking met voorafgaande jaren iets afnemen, maar blijft met een verwachte prijsstijging van gemiddeld 4½% per jaar fors. Het volume van de gww-investeringen van bedrijven en overheid dalen zonder verdere beleidsintensivering gedurende 2003-2006 per saldo met respectievelijk ¾% en 1½% gemiddeld per jaar. Het is echter aannemelijk dat door het huidige en het komende kabinet tot de start van nieuwe projecten zal worden besloten.

Onroerend goed

De reële huren in de onroerend-goed-sector (woningcorporaties en private verhuurders) zullen naar verwachting in de periode 2003-2007 gemiddeld niet toenemen. Desondanks verbetert de winstgevendheid van deze bedrijfstak als gevolg van een relatief hoge vraag naar huurwoningen, wat leidt tot minder leegstand. Binnen de bedrijfstak loopt het regionale beeld wel uiteen. Met name in de grote steden is door het aanwezige vraagoverschot naar woningen het beeld voorspoedig. In gebieden zonder een groot vraagoverschot is het beeld minder gunstig.

Tabel 5.16 Kerncijfers Bouwnijverheid 1996-2006

	1991-1994	1996-1998	1999-2002	2003-2006
	gemiddelde niveaus in dzd			
Verleende vergunningen	92	97	71	80
w.v. huur	27	22	12	15
w.v. koop	65	75	59	65
Nieuwbouwproductie	85	91	69	70
w.v. huur	39	26	15	14
w.v. koop	46	65	54	56
	gemiddelde volumemutaties in %			
Investerings in woningen	1,7	3,5	0	1
Investerings in bedrijfsgebouwen	3,5	2,3	5½	1
Investerings in GWW overheidssector	-	6,4	8	- 1½
Investerings in GWW bedrijvensector	-	- 6,4	4¼	- ¾
	eindniveau			
Arbeidsinkomensquota	89,7	89,3	80¾	79¾
	gemiddelde prijsmutatie in %			
Verkoopprijs bestaande woningen	8,2	9,8	13	5
	gemiddeld niveau in %			
Hypotheekrente	8,2	5,9	5½	5
Huren	5,3	3,9	2¾	2

6 Met een helikopter over mededingingsland

Wat zijn de belangrijkste uitdagingen voor het nieuwe kabinet op het gebied van Mededingingsbeleid? Mededingingsbeleid wordt onderverdeeld in vier beleidscategorieën: verdeling van schaarste, liberalisering, semi-publieke diensten en de Mededingingswet. Dit hoofdstuk blikt op ieder van die categorieën terug, identificeert markante overeenkomsten tussen beleidsdossiers en formuleert lessen en uitdagingen voor het nieuwe kabinet. Er liggen op alle gebieden nog talrijke uitdagingen. In plaats van de soms bepleite grotere rol voor de overheid op diverse markten, lijken er betere argumenten te zijn voor een andere rol van de overheid: van actieve deelnemer naar regisseur van het marktproces.

6.1 Introductie

Competition may be the spice of life, but in economics it has been more nearly the main dish.¹

Tijdens Paars I had mededingingsbeleid de politieke wind mee. Nu is de wind wat gaan draaien. Soms lijkt het op tegenwind. Ingegeven door minder geslaagde operaties is soms de gedachte dat markten gevaarlijk zijn en dat de overheid eigenlijk de productie van allerlei goederen en diensten in handen moet nemen. Volgt deze conclusie ook uit economische analyses?

Voorzichtigheid met haast onomkeerbare beslissingen als privatisering van Schiphol is zeer begrijpelijk en ook verstandig. Lessen van minder gunstig verlopende dossiers dienen inderdaad getrokken te worden. Maar veilen is geen slecht instrument omdat UMTS minder goed is georganiseerd. Privatiseren is niet onverstandig omdat RailTrack in Engeland failliet is gegaan. Goed werkende markten ontstaan pas als de overheid goede randvoorwaarden creëert. Zo kan een veiling voor de consumenten een goede prijs-kwaliteit verhouding opleveren en de maatschappelijke prijs voor schaarste (de opbrengst) in de schatkist laten vloeien. Liberaliseren van de taximarkt kan betekenen dat consumenten korter op taxi's hoeven te wachten en lagere prijzen kunnen afrekenen. Het Verenigd Koninkrijk laat zien hoe je dat kunt bereiken. Het intelligent introduceren van prikkels op plaatsen waar dat mogelijk is in zorg en onderwijs, kan verspilling van overheidsgeld verminderen en daarmee het publieke belang dienen. Mededinging is nooit een doel op zich, maar voor pleidooien dat de overheid weer meer zelf ter hand moet nemen blijkt in de meeste gevallen geen deugdelijke onderbouwing te bestaan. Meer is te verwachten van de ontwikkeling van goede randvoorwaarden waaronder marktpartijen kunnen opereren.

Op welke manier kan de overheid die rol vormgeven? Met andere woorden, wat zijn de uitdagingen op mededingingsgebied voor het nieuwe kabinet? Mededinging tussen ondernemers kan zorgen voor hoge kwaliteit, scherpe prijzen en innovatie. Waarom dan beleid? Vrije markten kunnen maatschappelijk gewenste uitkomsten opleveren, maar dat is niet altijd

¹ Stigler 1968, 'Competition', International Encyclopedia of the Social Sciences, Vol 3, p181.

vanzelfsprekend. Overheidsproductie is vaak geen aantrekkelijk alternatief, omdat een overheidsorganisatie niet vanzelf geprikkeld wordt om klantgericht, efficiënt en innovatief te produceren. Mededingingsbeleid vereist een behendig laveren tussen de sterke en zwakke kanten van overheid en private partijen. Via wet- en regelgeving kan de overheid private partijen stimuleren om te doen waar ze goed in zijn (ondernemen) zonder dat het ten koste gaat van publieke belangen (bijvoorbeeld volksgezondheid). Aan de andere kant kunnen mededingingselementen geïntroduceerd worden in sectoren waar de rol van de overheid kan veranderen van actieve partij naar regisseur. Tegelijkertijd moet ook gewaakt worden voor een overenthousiaste invulling van de regisseursrol: ook de overheid kent beperkingen.

Dit hoofdstuk bespreekt mededingingsbeleid met het oog op de toekomst. Eerst is het nodig wat duidelijkheid te creëren omtrent het begrip mededinging. Vervolgens zorgt een indeling in vier verschillende categorieën van mededingingsbeleid voor enig overzicht. De categorieën zijn: verdeling van schaarste, liberalisering, semi-publieke diensten en Mededingingswet. Door per categorie terug te blikken op de afgelopen kabinetsperiode, worden lessen getrokken en uitdagingen voor het nieuwe kabinet geformuleerd. Uit de bespreking blijkt veel aandacht voor nog lopende of voorgenomen beleidsdossiers. Er is nog zoveel werk aan de winkel bij deze dossiers dat een inventarisatie van nieuwe initiatieven nu geen prioriteit lijkt te hebben.

6.2 Mededinging en beleid

“Bij het zoeken naar compromissen worden toetreders karig bedeed en staan consumenten vaak in de kou. Bij marktwerkingsoperaties zou expliciete aandacht voor deze groepen beslist geen overbodige luxe zijn. Oranjegevoel is leuk voor de Olympische Spelen, maar markten gaan er niet beter door werken.”²

Wat is mededinging precies? Is meer mededinging altijd goed? Waarom is er eigenlijk beleid nodig? Voor over mededingingsbeleid gepraat kan worden, is het van belang een aantal kernbegrippen te definiëren en te preciseren.

6.2.1 Wat is mededinging?

Verrassend genoeg heeft mededinging (*competition*) als kernbegrip in de economie geen eenduidige betekenis. Het neo-klassieke begrip mededinging is gerelateerd aan het begrip 'volledig vrije mededinging' waarmee een soort ideale marktform bedoeld wordt waarin goederen homogeen zijn, er geen toetredingsbelemmeringen zijn, de markt volledig transparant is en bedrijven symmetrisch zijn. Als gevolg van deze marktform resulteert een evenwichtsprijs die gelijk is aan de marginale kosten. Hoewel deze situatie niet correspondeert met een bestaande markt, wordt volledig vrije mededinging in veel discussies wel als referentiekader

² Canoy M. “Marktwerking in de polder” ESB nr. 4275 13 oktober 2000.

gehanteerd, bijvoorbeeld om te bepalen in hoeverre een markt verwijderd is van deze 'ideaalsituatie'.

De zogeheten 'Oostenrijkse school' trekt in twijfel of volledig vrije mededinging zoals hierboven beschreven wel een ideaalsituatie genoemd kan worden. Het begrip mededinging suggereert dat er ondernemers zijn die proberen hun concurrenten af te troeven en daarvoor beloofd worden met een hogere winst. Ondernemerschap lijkt echter volledig onderdrukt te worden in de neo-klassieke wereld. Waarom zou je bijvoorbeeld investeren in nieuwe technologie indien alle winsten onmiddellijk weggeconcurrereerd worden? Schumpeter, in navolging van de Oostenrijkers, legde daarom de nadruk op de prikkel tot innovatie. Voor die prikkel is een zeker uitzicht op winst noodzakelijk. Mededinging is in die visie dus heel goed te combineren met prijzen hoger dan marginale kosten. Hogere prijzen kunnen immers een signaal zijn dat bedrijven hun concurrenten hebben afgetroefd. Goed werkende markten betekenen in deze context ook dat er weer andere bedrijven opstaan die proberen op hun beurt succesvolle bedrijven af te troeven. Kunnen beide visies verenigd worden?

De moderne theorie voegt een nieuw element toe aan de discussie tussen neo-klassieken en Oostenrijkers/Schumpeter. Hierbij spelen de welvaartsbegrippen statische en dynamische efficiëntie een belangrijke rol. Een statisch efficiënte markt kenmerkt zich doordat de goederen geproduceerd worden met de efficiëntste technologie (productieve efficiëntie) en dat gegeven de technologie een allocatie tot stand komt die de welvaart maximaliseert (allocatieve efficiëntie). Een dynamisch efficiënte markt kenmerkt zich door een optimaal niveau van innovatie, investeringen en nieuwe producten en diensten.

Wat hebben dynamische en statische efficiëntie met de discussie tussen neoklassieken en Oostenrijkers te maken? Grofweg kan men stellen dat de ideaalsituatie in de neo-klassieke zin statische efficiëntie realiseert. Een markt is bijvoorbeeld ver verwijderd van een markt met volledig vrije mededinging, indien er hoge toetredingsdrempels zijn en prijsafspraken. Hierdoor kunnen zittende partijen hogere prijzen vragen dan de marginale kosten, hetgeen ten koste gaat van statische efficiëntie. Meer mededinging betekent in die context het verhinderen van prijsafspraken en het opheffen van drempels. Daarmee leidt meer mededinging tot een hogere statische efficiëntie.

Bij mededinging in Oostenrijkse zin gaat ook dynamische efficiëntie een rol spelen. Stel dat marktpartijen geen aanstalten maken om te proberen hun kosten te verlagen via innovatieve investeringen. In Oostenrijkse zin is de mededinging hier beperkt en kan zij bijvoorbeeld verbeterd worden indien toetreders nieuwe producten op de markt zetten.

Voor meer mededinging is echter niet altijd een nieuwe toetreder nodig. De mededinging tussen bestaande bedrijven kan ook geïntensiveerd worden, bijvoorbeeld indien de overstapkosten (switching costs) van consumenten worden verlaagd. Het onderscheid is relevant, omdat voor het stimuleren van toetreding andere beleidsinstrumenten benodigd zijn dan voor het intensiveren van concurrentie tussen bestaande bedrijven.

Resumerend, mededinging heeft zowel een statische als een dynamische interpretatie en meer mededinging kan zowel gerealiseerd worden door toetreding als door intensivering van mededinging tussen bestaande bedrijven. Mededinging kent verschillende kanten en beleid dient met die verschillende kanten rekening te houden. In sommige markten is dynamiek belangrijker (bijvoorbeeld ICT), in andere markten is dit minder het geval (de pindakaasmarkt). In sommige markten is de mogelijkheid tot toetreding gewenst (benzinepompen), in andere markten ligt juist intensivering van concurrentie tussen bestaande partijen meer voor de hand (telecom).

6.2.2 Is meer mededinging goed voor de welvaart?

In beleidsdiscussies wordt vaak stilzwijgend aangenomen dat meer mededinging op 'normale' markten goed is voor de welvaart. Vooral bij 'moeilijke' sectoren, die in meer of mindere mate tot het publieke domein behoren, zoals nutssectoren, zorg of onderwijs, wordt in discussies de vraag gesteld welke mate en vorm van mededinging maatschappelijk gewenst is. Hoewel er geen theoretische onderbouwing mogelijk is van de stelling dat meer mededinging altijd beter is voor de welvaart, valt de stilzwijgende aanname hieromtrent wel te begrijpen.

Neem, hypothetisch, een relatief 'normale' markt als de markt voor pindakaas. Stel dat pindakaasconsumenten onnodige hoge prijzen betalen of slechte kwaliteit geleverd krijgen en de markt voor nieuwe innovatieve pindakaasbedrijven afgeschermd wordt. In een dergelijke situatie is meer mededinging inderdaad prima. Die zorgt namelijk voor welkome druk op de prijzen en kwaliteit (consumenten dreigen over te lopen naar aantrekkelijkere concurrenten). Daarmee stijgt de statische efficiëntie. Ook kunnen door toetreding innovatieve nieuwe bedrijven zorgen voor betere kwaliteit en nieuwe diensten (dynamische efficiëntie). Waarom is meer mededinging dan niet altijd goed, indien het dergelijke gunstige maatschappelijke effecten genereert? Hierop zijn twee verschillende antwoorden mogelijk.

Het eerste antwoord is dat mededinging 'doorgeslagen' kan zijn. Indien er een prijzenoorlog tussen pindakaasboeren woedt kunnen ondernemers klem komen te zitten: meedoen aan een prijzenoorlog levert financieel verlies op, maar niet meedoen betekent het verlies van de oorlog. De markt kan lijken op volledig vrije mededinging, maar in feite kunnen ondernemingen niet meer goed investeren in nieuwe technologie en zij komen onder die omstandigheden ook in de verleiding de grenzen van de wet te verkennen (bijvoorbeeld het toevoegen van goedkope maar licht dubieuze stoffen in de pindakaas) om uit de klem te ontsnappen. De markt lijkt dan statisch efficiënt (prijzen zijn laag), maar is in feite zowel allocatief als dynamisch inefficiënt. In dit verband wordt wel gesproken van ruïneuze concurrentie.³

Het tweede antwoord heeft eerder te maken met de voorwaarden waaronder mededinging gunstig kan zijn. De aanname was dat meer mededinging op de pindakaasmarkt een gunstige

³ Voor voorbeelden zie Scherer en Ross 1990 'Industrial Market Structure and Economic Performance'.

druk op prijzen en kwaliteit zou veroorzaken. Er is een aantal voorwaarden waaronder dit inderdaad gebeurt. Wanneer niet aan die voorwaarden is voldaan kan meer mededinging niets opleveren of zelfs averechts uitpakken. Stel bijvoorbeeld dat er schaalvoordelen gepaard gaan met het produceren van pindakaas. Nieuwe ondernemingen kunnen proberen zich een positie op de markt te verwerven maar dat zou ten koste gaan van de schaalvoordelen en wellicht om die reden zelfs een prijsverhoging impliceren in plaats van de gehoopte verlaging. Er zijn vele variaties op dit thema mogelijk. We duiden het niet voldaan zijn van de voorwaarden aan met het begrip 'marktfalen'. Indien er sprake is van marktfalen is niet langer vanzelfsprekend dat meer mededinging goed is voor welvaart.

De tweede variant (marktfalen) komt veel vaker voor dan de eerste vorm (ruïneuze concurrentie). Ondernemingen slagen er namelijk meestal in manieren te vinden om uit gevangenendilemma's te ontsnappen, bijvoorbeeld door hun product te differentiëren van hun concurrenten. Concluderend, in veel markten is mededinging inderdaad goed voor welvaart, zowel statisch als dynamisch. Dit geldt echter niet altijd, vooral door het optreden van marktfalen.

6.2.3 **Waarom mededingingsbeleid?**

Indien bedrijven een drijfveer hebben om zich te onderscheiden van hun concurrenten en dit ook uiteindelijk in het belang van consumenten is, waarom is dan beleid nodig? Hierop zijn drie verschillende antwoorden te geven.

Het eerste antwoord komt voort uit het feit dat bedrijven tegenstrijdige prikkels hebben. Hun primaire drijfveer is, zo luidt de veronderstelling, het maximaliseren van winst. Dit kan gerealiseerd worden door een beter, mooier of goedkoper product aan te bieden dan de concurrenten. Hierdoor kopen vele consumenten het product en wordt de winst vergroot. Die winst kan echter ook op een omgekeerde manier vergroot worden. Door zich niet in zetten voor onderscheiding van concurrenten, maar samenspanning met diezelfde concurrenten, kunnen ondernemingen ook hoge winsten realiseren, zonder dat er sprake is van veel mededinging. Er is wet- en regelgeving nodig om het tweede type prikkels te beperken. De mededingingswet verbiedt bijvoorbeeld kartelafspraken. Evenzo kan het openstellen van markten voor buitenlandse bedrijven verhinderen dat bestaande ondernemingen hun markt afschermen voor toekomstige concurrenten.

Het tweede antwoord op de vraag 'waarom beleid?' hangt samen met het eerder genoemde marktfalen. Terugkerend naar de pindakaasmarkt: stel dat pindakaasproductie samengaat met milieuvervuiling. Door aanvullende regelgeving kan die vervuiling ontmoedigd worden, of kunnen bedrijven geprikkeld worden te investeren in milieuvriendelijke technologie. Het feit dat er sprake is van marktfalen betekent dus nog niet dat (meer) mededinging ongewenst is. Het betekent veelal wel dat (meer) mededinging zonder aanvullend beleid niet de gewenste effecten

heeft. Vandaar dat het bepalen van mededingingsbeleid vrijwel altijd vooraf gegaan wordt door een analyse van marktfalen.

Het derde antwoord heeft te maken met politieke voorkeuren en herverdeling. Het kan zijn dat meer mededinging weliswaar economisch wenselijk is maar dat de uitkomst van het proces niet een verdeling van de welvaart over de burgers oplevert die correspondeert met de politieke preferenties. Aanvullend beleid (bijvoorbeeld een belastingmaatregel) kan dan corrigeren voor de ongewenste verdeling. Beleid ten behoeve van herverdeling is vaak niet primair mededingingsbeleid te noemen. Toch wordt het hier genoemd omdat mededingingsbeleid vaak effectief kan zijn om een herverdeling tussen consumenten en producenten te bereiken en dat bij andere vormen van herverdeling de samenhang tussen herverdeling en efficiëntiedoelen van belang is.

Hoewel er genoeg legitimering blijkt te bestaan voor het voeren van beleid, past ook aandacht voor de keerzijde van de medaille. Overheidshandelen gaat ook gepaard met maatschappelijke kosten ('overheidsfalen'). De overheid streeft er naar het gat te dichten tussen maatschappelijk gewenste uitkomsten en marktuitskomsten, maar ziet zich daarbij geconfronteerd met obstakels. Meestal is het maatschappelijk welvaarts optimum niet bekend. Maar zelfs indien dit wel het geval is, dan is het nog niet vanzelfsprekend dat de overheid naar dit optimum streeft. Ook kan de overheid niet altijd beschikken over de geschikte instrumenten om het sociale optimum te bereiken. Daarbij is 'de' overheid niet één enkel homogeen instituut. Integendeel, de overheid bestaat uit diverse geledingen, elk met haar eigen verantwoordelijkheden, bevoegdheden en doelen. Tot slot is de overbrugging van het verschil tussen marktuitskomst en maatschappelijk gewenste uitkomst niet kostenloos. Niet alleen werkt de overheid niet kostenloos maar ook lokt de vervanging van de anonieme markt door een concrete overheid lobbygedrag van marktpartijen uit.⁴

Concluderend, bij het bespreken van mededingingsbeleid in de praktijk dient er zowel aandacht te zijn voor de legitimering van overheidsingrijpen (marktfalen) als voor de tekortkomingen van dat ingrijpen (overheidsfalen).

6.2.4 Mededingingsbeleid in Nederland

De vorige paragraaf liet zien dat er drie redenen kunnen zijn om mededingingsbeleid te voeren, ruwweg samen te vatten als ondernemingen op het rechte pad houden, corrigeren voor marktfalen en herverdeling. In concrete dossiers staan verschillende van deze redenen vaak naast elkaar. Bij het liberaliseren van een nutssector is het van belang dat ondernemingen op het rechte pad blijven en zijn er belangrijke vormen van marktfalen (bijvoorbeeld schaalopbrengsten). Daarnaast kunnen ook nog ongewenste verdelingen ontstaan als gevolg van de liberalisering.

⁴ Deze passage is ontleend aan CPB (1999) "De grondmarkt; een gebrekkige markt en een onvolmaakte overheid".

Het bespreken van concreet mededingingsbeleid in dit hoofdstuk vereist een categorisering waardoor de diverse beleidsdossiers per categorie in economische zin vergelijkbaar zijn. Dit leidt tot het bespreken van vier typen van mededingingsbeleid. Bij ieder type wordt uitgelegd wat de fundamentele redenen voor beleid zijn, wordt teruggeblikt op de afgelopen kabinetsperiode en onderzocht waar de uitdagingen liggen voor het nieuwe kabinet. Vanwege het brede spectrum van relevante beleidsdossiers is het ondoenlijk om in te gaan op individuele dossiers. Het nut van de analyse zit juist in de overeenkomsten van de dossiers. Wel zullen ter illustratie een aantal dossiers de revue passeren.

6.3 Verdeling van schaarste

*In auction design, the devil is in the details. ... Auction design is a matter of horses for courses, not one size fits all.*⁵

De eerste categorie van beleidsdossiers betreft verdelingsvraagstukken en nieuwe markten (voorbeelden: UMTS, HSL, aanbestedingen, radiofrequenties). Het gaat hier primair om de verdeling van schaarste, zoals frequenties (UMTS, radiofrequenties) of unieke diensten (HSL). De reden dat verdeling van schaarste tot mededingingsbeleid gerekend kan worden is dat de manier van allocatie van groot belang is voor het functioneren van de markt die ontstaat na de allocatie. Ook het omgekeerde geldt: de gewenste structuur en randvoorwaarden van de markt na de allocatie heeft grote gevolgen voor de keuze en vormgeving van het allocatiemechanisme.

Er kunnen diverse aanleidingen zijn voor het verdelen van schaarste. Het kan gaan om een periodieke herkansing voor marktpartijen (radiofrequenties), beschikbaarheid van een nieuwe technologie met dominante gevolgen voor de markt (UMTS), het creëren van een nieuwe markt (verhandeling van emissierechten, reïntegratiebudgetten) of internationale afspraken (HSL).

De fundamentele reden dat de overheid de verdeling verzorgt is bijvoorbeeld omdat eigendom niet goed privaat te definiëren is (frequenties) en derhalve zonder overheidsactie geen markt tot stand komt. Een andere reden voor overheidsverdeling is het collectief incasseren van schaarste-rents. Dat dit niet noodzakelijk een overheid met ‘dollars in de ogen’ impliceert blijkt uit het alternatief. Als de overheid onder gegadigden licenties verloot die ook verkocht zouden kunnen worden, dan incasseren bepaalde private partijen in feite een aardige winst, waar ook moeilijk een rechtvaardiging voor valt te geven. In beginsel kan de overheid op twee manieren verdelen: via een ‘beauty contest’ of een veiling. Bij een beauty contest kiest de overheid uit plannen die ingediend zijn door ondernemingen. Bij een veiling wordt een eigendom of recht verkocht aan de hoogste bidder(s).⁶

⁵ P. Klemperer 2000 “What really matters in auction design” Econ WPA 2000, 0004008.

⁶ Andere manieren zijn aanbesteding, loterij of first come first served.

Over de keuze tussen de twee verdelingsvarianten kan men ruwweg zeggen dat als kwaliteit goed van tevoren is te definiëren of door concurrentie voldoende gewaarborgd wordt, een veiling een goed instrument is. Omgekeerd, wanneer kwaliteit niet goed te definiëren is of concurrentie tot sterke prikkels tot kwaliteitsverlaging leidt, ligt een veiling minder voor de hand, omdat het niet duidelijk is waarop de partijen dan bieden of de overheid te grote risico's loopt. In dat geval kan een beauty contest beter uitpakken. Een (goed georganiseerde) veiling heeft als voordeel boven een beauty contest dat het meer duidelijkheid en eerlijkheid creëert voor de marktpartijen en informatie verschaft over de waarde van het geveilde recht of eigendom.

6.3.1 Terugblik

Wat zijn de ervaring met verdelingen in de afgelopen kabinetsperiode? Er zijn verschillende belangrijke dossiers: UMTS, radiofrequenties, elektriciteit, HSL-Zuid, digitale televisie, reïntegratiebudgetten en de benzinepompen. In het kader van dit overzicht is het ondoenlijk om recht te doen aan de subtiliteiten van ieder individueel beleidsdossier. Deze paragraaf concentreert zich daarom op markante overeenkomsten tussen de dossiers.

Publieke belangen

Om te beoordelen wat een goed allocatiemechanisme is en of een gekozen mechanisme op de goede manier wordt vormgegeven, is het eerst van belang te definiëren welke publieke belangen precies in het geding zijn. Het allocatiemechanisme staat immers in dienst van andere belangen: bijvoorbeeld een cultureel belang (voldoende aanbod van klassieke muziek), of een economisch belang (een goed werkende markt). Zonder het expliciet maken van die publieke belangen is het onmogelijk om achteraf te oordelen over beleidskeuzes. Bij weinig beleidsdossiers lijkt het publieke belang voldoende expliciet te zijn gemaakt.⁷

Gevestigde belangen versus belangen van consumenten en toetreders

In vrijwel alle dossiers worden nieuwe markten of mogelijkheden gecreëerd tegen de achtergrond van een oude markt waarin gevestigde partijen actief zijn. Deze partijen zijn goed georganiseerd en hebben hun plaatsje veroverd in diverse polderoverleggen. Dit geldt in veel mindere mate voor nieuwe bedrijven en consumenten. Het gevaar dreigt dat hierdoor met de belangen van die laatste groepen onvoldoende rekening wordt gehouden. Alle recente dossiers wijzen uit dat dit inderdaad het geval is: bij UMTS werd het veilingontwerp goed toegesneden op de belangen van de zittende partijen en wonnen deze ook alle vijf een nieuwe licentie. Bij benzinepompen hebben de zittende partijen ook veel invloed. Reïntegratiebudgetten zijn vooral aan zittende partijen gegund. De commerciële radio-omroepen hebben de Kamer er zelfs van

⁷ Zie bijvoorbeeld M. Janssen et al. (eds) 2001, 'De draad kwijt?', Erasmus Universiteit.

weten te overtuigen de veiling voorlopig op te schorten, zonder dat daar een serieus inhoudelijk argument voor werd aangedragen.⁸

Transparantie van het proces

Opvallende overeenkomst tussen de verschillende dossiers is ook de weinig transparante wijze waarop het besluitvormingsproces van de allocatie werd vormgegeven. Hiermee wordt aan kritische experts de mogelijkheid ontnomen om nog op tijd mee te denken.

Afruil tussen tijd en zorgvuldigheid

Bij veel dossiers is er een afruil tussen zorgvuldige besluitvorming en snelheid van beslissen. Vertraging is vaak in het nadeel van toetreders (radiofrequenties, benzine), die liefst snel een marktaandeel veroveren. Dat pleit voor snelle besluitvorming. Het ontwerpen van een goede veiling (of andere verdelingsvariant) vereist echter zorgvuldige voorbereiding en dat kan ook heel goed in het belang van toetreders zijn. Ook kan dit dilemma de keuze tussen verdelingvarianten beïnvloeden: is er echt weinig tijd en kost een goed ontworpen veiling veel tijd, dan kan er iets voor te zeggen zijn om toch maar een beauty contest of loterij te houden en de bekende nadelen daarvan voor lief te nemen.

Scheiden van belangen

Bij het verdelen van schaarste is het van belang dat de overheid geen pettenproblemen creëert. Zo is de overheid nog aandeelhouder van KPN en NS, hetgeen de verdeling bij UMTS en HSL compliceert. Bij digitale televisie is het nog onoverzichtelijker, omdat daar de overheid (via een zogeheten benefit sharing constructie) een financieel belang heeft bij het slagen van digitale televisie, terwijl dezelfde overheid neutraal toezicht moet houden op de kabelsector die concurreert met digitale televisie. Soms lijkt het beter een grotere rol te geven aan onafhankelijke partijen als NMa en OPTA.

6.3.2 Vooruitblik

De bedoeling van het verdelen van schaarste is veelal het creëren van nieuwe markten. Alles op een rijtje zettend kan geconstateerd worden dat er veel 'geoeffend' is met het verdelen van schaarste en dat er enkele lessen te trekken zijn. Het belang wordt onderkend, getuige onder meer de onafhankelijke evaluatie van UMTS van de Tweede Kamer (door de Erasmus Universiteit) en een onlangs opgestart MDW-project over allocatiemechanismen.

Uitdagingen voor het nieuwe kabinet zijn gerelateerd aan bovenstaande vijf punten. Samengevat: (1) publieke belangen expliciet maken; (2) voldoende aandacht besteden aan

⁸ Het enige inhoudelijke argument was dat partijen geïnvesteerd hadden in goodwill. De tijdshorizon van de licentie was echter van te voren bekend.

toetreders en consumenten bij het ontwerp, bijvoorbeeld door het raadplegen van onafhankelijke experts; (3) maximale transparantie van het proces; (4) afruil tussen snelheid en zorgvuldigheid onderkennen, eventueel beslissing over verdelingsvorm daarop aanpassen; (5) belangen scheiden.

Beleidsdossiers nieuwe kabinet:

In aanleg zijn er bijzonder veel zaken die geveild of anderzijds verdeeld kunnen worden. De meest voor de hand liggende kandidaten zijn:

- frequenties: zero base radiofrequenties (landelijk FM, regionaal FM en AM) en wireless local loop.
- benzine
- importcapaciteit elektriciteit
- DVBT (digitale tv) en TDAB (digitale radio)
- regionaal bus en spoorvervoer
- bouwgrond
- slots schiphol; indien dit door internationale afspraken wordt vrijgegeven.

6.4 Liberaliseren en dereguleren

In Etten-Leur moest de Tango-directeur de strijd aanbinden met een protectionistische wethouder. 'Wij kregen pas een vergunning als we konden aantonen dat we de Shell- en BP-stations in de gemeente geen economische schade zouden berokkenen'.⁹

De tweede categorie beleidsdossiers is een verzameling acties met als doel het 'openbreken' van markten voor andere (bijvoorbeeld buitenlandse) dan de bestaande marktpartijen. Anders dan bij de vorige categorie hoeft de overheid hier niets te verdelen, maar alleen ervoor te zorgen dat toetreding makkelijker wordt.

Er kunnen diverse aanleidingen zijn voor liberaliseren of dereguleren: (i) voortschrijdende inzichten over het belang van concurrentie (makelaars, taxi's); (ii) maatschappelijke trends (bijvoorbeeld individualisering of Europese integratie); (iii) technologische ontwikkelingen (telecom) of (iv) politieke voorkeuren.

De fundamentele reden dat de overheid zich bemoeit met toetreding op een markt heeft vaak te maken met de tegenstrijdige prikkels van marktpartijen zoals genoemd in paragraaf 6.2.3. Zelfs indien marktpartijen geen kartelafspraken kunnen of willen maken, is het vrijwel altijd gunstig

⁹ NRC Handelsblad 8 oktober 2000.

voor zittende partijen als er geen nieuwe bedrijven op de markt komen. In een vrije markt zal er daarom altijd een neiging zijn om de markt af te schermem voor nieuwe toetreders, bijvoorbeeld door lidmaatschap van een branchevereniging exclusief te maken. Dit fenomeen is overigens al zo oud als de gilden. Een andere reden voor beleid op dit terrein is het inspelen op nieuwe omstandigheden en inzichten. Regulering of overheidseigendom die vroeger zinvol was hoeft (bijvoorbeeld door technologische verandering) niet langer zinvol te zijn.

6.4.1 Terugblik

In de afgelopen kabinetsperiode is veel gebeurd op dit terrein. Het kan hierbij zinvol zijn een tweedeling te maken tussen nutssectoren en vrije beroepen. Nutssectoren zijn veel ingewikkelder dan vrije beroepen, omdat allerlei aan netwerken gerelateerde problemen opdoemen.

Het is ondoenlijk alle initiatieven van de overheid op dit terrein hier te bespreken. Een selectie van dossiers is: energie, Schiphol, telecom, taxi's, assurantie, makelaars in onroerend goed, gerechtsdeurwaarders, notariaat. De paragraaf concentreert zich op enkele markante parallellen.

Publieke belangen; gevestigde belangen versus belangen van consumenten en toetreders

Hier kan gedeeltelijk hetzelfde verhaal worden verteld als bij de verdeling van schaarste. Ook hier gaat het om het expliciet maken van publieke belangen en het creëren van mogelijkheden voor nieuwe toetreders. Bij het liberaliseren van netwerksectoren gaat het vooral om het waarborgen van kwaliteit. In een vrije markt kunnen er immers (zie paragraaf 6.2.3) prikkels ontstaan om op kwaliteit in te boeten. Op het praktische niveau gaat het vooral om ervoor te zorgen dat toegang tot het netwerk tegen redelijke voorwaarden gerealiseerd kan worden en dat zittende bedrijven en toetreders prikkels tot het doen van investeringen hebben.

Bij vrije beroepen spelen vooral de gevestigde belangen versus de belangen van consumenten en toetreders. Zijn de regels voor taxi's afdwingbaar? Waarom denken we dat bedrijven feller gaan concurreren op de prijs? Al met al lijkt het poldermodel niet zo geschikt te zijn voor dergelijke dossiers, omdat zittende partijen vaak te grote voordelen krijgen: consensusvorming haalt al gauw de angel uit de operatie.

Bij netwerksectoren heeft de omgang met zittende spelers eerder te maken met het feit dat de dominante infrastructuur in de regel in handen is van de zittende speler. Veelal is het wenselijk toegang te forceren tot het netwerk hetgeen tot allerlei uitdagingen leidt: wie bepaalt de tarieven, hoe hoog moeten die worden, tot welke investeringsprikkels leidt dat?

Reputatie overheid: afruil flexibiliteit en commitment

Bij liberaliseren gaat het vaak om toetreding, waarbij een bestaande situatie doorbroken moet worden, hetgeen mogelijk in strijd is met eerdere toezeggingen van de overheid. Het kan in het belang van het specifieke dossier zijn dat de overheid flexibel is. Dit dient de welvaart op die markt. Een breder belang kan zijn dat de overheid zich aan eerdere afspraken houdt (commitment). Dit kan tot een dilemma bij beleidsmakers leiden. Zo kan het openbreken van een prestatiecontract met de NS misschien ingegeven zijn door een kennelijk onvoorziene actuele situatie op het spoor. Voor andere dossiers en partijen op andere markten kan het een signaal zijn dat contracten met de overheid gemakkelijk heronderhandelbaar zijn.

Eerst reguleringsprincipes, dan openbreken

Veelal gaat het bij het openbreken van markten om een dusdanig structurele verandering dat zij een andere rol van de overheid rechtvaardigt (bijvoorbeeld na privatisering). Om succesvol te privatiseren is het van belang dat marktpartijen weten waar ze aan toe zijn, met andere woorden dat tijdig bekend gemaakt wordt welke reguleringsprincipes na de verandering aan de orde zullen zijn. Dit geldt vooral voor nutssectoren, waar immers grote investeringen aan de orde zijn. Investeringen worden riskanter en daarmee minder aantrekkelijk indien beleidonzekerheid groot is. Dit zou dan ten koste gaan van dynamische efficiëntie in markten waar die juist heel belangrijk is, zoals telecom. Voor vrije beroepen gelden deze overwegingen in veel mindere mate, hoewel ook hier duidelijkheid gewenst is om toetreding niet onnodig risicovol te maken.

Mededinging versus overige publieke belangen

In veel dossiers dreigen publieke belangen in het geding te raken door meer mededinging na het vrijer maken van de markt. Dit kan bijvoorbeeld komen doordat er in een meer marktgerichte benadering minder ruimte is om aan minder bedeelde consumenten te denken (herverdeling), maar ook doordat aanwezig marktfalen versterkt wordt. Door tegenstanders van mededingingsoperaties worden deze punten vaak aangevoerd om te pleiten voor het afblazen van de operatie. Ook wanneer er iets misgaat wordt dit veelal toegeschreven aan de toename van mededinging. Toch is het maar de vraag of dergelijke argumenten voldoende hout snijden. Vaak zijn de problemen bekend uit de theorie en derhalve te voorzien en via aanvullend beleid op te lossen. Zo is het goed denkbaar dat door het afschaffen van de vaste boekenprijs cultuurpolitieke doelstellingen onder druk komen te staan. Betekent dit dat meer mededinging daar dus slecht is? Niet noodzakelijk. Wellicht kunnen die cultuurpolitieke doelstellingen op een maatschappelijk efficiëntere manier gerealiseerd worden dan via de vaste boekenprijs. Een ander voorbeeld: als nadeel voor privatiseren van Schiphol wordt vaak genoemd dat Schiphol zijn monopolie macht zal misbruiken. Dit kan echter ondervangen worden door passende regulering.

Beleidsdossiers nieuwe kabinet

Welke nieuwe beleidsdossiers dienen zich aan? De volgende lijst bevat enkele suggesties voor markten die, omwille van een beter resultaat, (verder) opengebrouwen zouden kunnen worden. Naast de genoemde dossiers blijft vanzelfsprekend aandacht voor de nutssectoren, zoals de energiemarkt, van belang.

- woningmarkt

Op de woningmarkt zijn nog genoeg mogelijkheden voor mededinging (zie het MDW-project "Positie van de koper op de nieuwbouwwaard", en CPB (1999) 'Woningbouw, tussen markt en overheid'). Verdere onderzoeksgebieden zijn de onevenwichtigheid tussen huur- en koopsegment, de beperkte concurrentie tussen corporaties en particuliere verhuurders en een eventuele (partiële) privatisering van corporaties.

- financiële dienstverlening

Er is 'circumstantial evidence' dat concurrentie tussen financiële dienstverleners niet optimaal is. Zo zijn er op veel deelmarkten weinig toetreders, hoge overstapkosten en gebrek aan transparantie. De uitdaging is om concurrentie te stimuleren zonder de stabiliteit in gevaar te brengen. Uit een binnenkort te verschijnen CPB studie blijkt dat daar genoeg mogelijkheden voor bestaan.

- transportsector

Goederenvervoer over de weg is nog een redelijk afgeschermd markt met toetredingsbelemmeringen in de wet goederenvervoer die het belang van gevestigde partijen benadrukt. Hier lijken nog mogelijkheden voor welvaartsverbetering te liggen.

- notarissen

Ondanks eerdere deregulering zijn er nog toetredingsbelemmeringen. De vraag is bijvoorbeeld waarom er geen notaris in loondienst kan komen, net zoals bij de advocatuur.

- 'evergreens'

Op verschillende terreinen bestaan er historisch gegroeide relaties tussen overheid en private partijen, de zogenaamde evergreens. Het bekendste voorbeeld is de relatie tussen het ministerie van Verkeer en Waterstaat en de ANWB. Het lijkt goed om deze relaties in kaart te brengen en te analyseren in welke gevallen de exclusiviteit te rechtvaardigen is, en criteria op te stellen om onnodige exclusiviteit te voorkomen.

6.4.2 Vooruitblik

Er zijn vele initiatieven ontplooid op het gebied van deregulering en liberalisering. Bij netwerksectoren wordt thans een meer systematische analyse gemaakt waarbij ook wordt geput uit kennis en ervaringen in het buitenland. Toch is hier nog een hoop werk te verrichten. De uitdagingen zijn vooral: (i) hoe publieke belangen te definiëren en te borgen; (ii) eerst reguleringsprincipes dan pas liberaliseren/privatiseren; (iii) hoe de juiste balans te vinden tussen de belangen van zittende partijen, toetreders en consumenten.

Bij vrije beroepen is het beeld wat overzichtelijker, omdat het marktfalen hier wat beperkter is en het in de regel gaat om het openbreken van afgeschermd markten. De belangrijkste

uitdaging hier is om niet teveel concessies te doen aan zittende partijen, omdat die slechts leiden tot uitstel of zelfs afstel van het realiseren van publieke doelen. Partiële oplossingen zetten vaak geen zoden aan de dijk: makelaars gaan niet scherper prijzen als ze tegelijkertijd via de NVM de informatie over (een essentieel deel van) het huizenaanbod kunnen monopoliseren. Notarissen gaan ook niet concurreren op prijs zolang ze zelf kunnen bepalen wie er notaris wordt.

6.5 Semi-publieke sector

Economists traditionally view public enterprises as curing market failures....This view of public enterprises...is contradicted rather remarkably by a large body of empirical accounts of such firms ..¹⁰.

Mededinging in de semi-publieke sector is niet vanzelfsprekend. De reden ligt bij de in paragraaf 6.2 genoemde vormen van marktfalen en bij de afruil tussen efficiëntie en herverdeling (bijvoorbeeld in de zorg). Toch is er alle reden om de mogelijkheden van mededinging in de semi-publieke sector te analyseren. In het verleden hebben de aanwezige vormen van marktfalen veelal geleid tot overheidsproductie van de diensten. Omdat aan overheidsproductie ook een aantal nadelen verbonden is (bijvoorbeeld wachtlijsten, gebrekkige efficiëntieprikkels, invloed van lobby's) en deze inefficiëntie door een aantal trends sterker gevoeld worden, is er aanleiding om nog eens kritisch te kijken in welke mate en vorm meer mededinging in de semi-publieke sector gewenst is. Het feit dat vrije mededinging in een semi-publieke sector niet tot maatschappelijk gewenste uitkomsten leidt, betekent geenszins dat er geen enkele vorm van mededinging valt te overwegen. Te denken valt bijvoorbeeld aan indirecte vormen van mededinging (maatstafconcurrentie zoals bij universiteiten in Engeland of prestatiebeloning bij scholen) of aan mededinging die sterk gereguleerd is.

6.5.1 Terugblik

De sector wordt 'semi-publiek' genoemd omdat het in aanleg private goederen of diensten zijn die niettemin publiek geproduceerd worden. Te noemen valt onderwijs, zorg (bijvoorbeeld thuiszorg, kinderopvang), en pensioenen. Het is vaak moeilijk om bij een gegeven dienst een zuiver onderscheid aan te brengen tussen publieke en private belangen. Op voorhand is het daarom niet duidelijk of en in welke mate het wenselijk is om mededinging in te voeren. Wat zijn hier de gemeenschappelijke thema's?

Afruil tussen efficiëntie en herverdeling

Herverdeling is vaak de reden waarom overheden bij semi-publieke sectoren ingrijpen. Zo is herverdeling belangrijk bij de zorg, het onderwijs en sociale voorzieningen. Achter deze

¹⁰ Shleifer and Vishny 1998, 'The Grabbing Hand' p 151, Harvard University Press.

herverdelingsbehoefte ligt de constatering dat in een vrije markt onderwijs of zorg voor lage inkomensgroepen en/of achtergestelde of risicovolle groepen te duur kan worden. De keerzijde is dat de gewenste herverdeling vaak ten koste gaat van efficiëntie in productie en allocatie.

Vrijwel altijd zal een politieke afweging nodig zijn tussen efficiëntie en herverdeling. Los van de uitkomst van die keuze, is de vraag relevant of er ook vormen van mededinging zijn die niet ten koste gaan van herverdeling. Anders geformuleerd: in hoeverre is het nodig om mededinging 'op te offeren' voor herverdeling of zijn ook andere beleidsinstrumenten denkbaar om de gewenste herverdeling te realiseren (denk bijvoorbeeld aan fiscale maatregelen of vouchers)? Dergelijke beleidsinstrumenten hebben als voordeel dat ze gecombineerd kunnen worden met vormen van mededinging. Een afruil tussen efficiëntie en herverdeling zal er altijd wel blijven, maar die speelt zich dan af op een hoger welvaartsniveau. In deze beleidscategorie liggen nog vele mogelijkheden. In navolging van het buitenland wordt in Nederland geëxperimenteerd met maatstafconcurrentie (elektriciteit, wellicht in toekomst ook in de zorg en onderwijs), met vouchers (onder meer zorg, woningbouw), en gereguleerde concurrentie (reïntegratiebudgetten). Ander opties zijn prijsregulering, benchmarking, concurrentie om de markt, regulation by embarrassment of stemmen met de voeten. Welke vorm het meest gewenst is hangt af van de aard van het markt- en overheidsfalen, en de mogelijkheid en wenselijkheid zaken meetbaar te maken.

Hoe managers te prikkelen bij afwezigheid van aandeelhouders?

Kernvraag bij semi-publieke instellingen is hoe managers te prikkelen tot een effectieve en efficiënte dienstverlening. Bij winstgerichte ondernemingen gebeurt dat via de aandeelhouders en de markt. Goed presteren wordt beloond (bijvoorbeeld via opties), terwijl slecht presteren bestraft wordt (bijvoorbeeld door een overname). Semi-publieke managers moeten anders geprikkeld worden.

In theorie bestaat dit probleem helemaal niet: definieer het doel en reken de manager daarop af. In de praktijk doemen talrijke obstakels op. De eerste moeilijkheid is (wederom!) dat vaak niet duidelijk is wat het precieze doel is van de semi-publieke instelling. Wat is het precieze doel van een school, ziekenhuis of andere semi-publieke instellingen?

Zelfs indien doelen wel goed zijn geformuleerd, ontbreekt het veelal aan objectieve gegevens die kunnen dienen ter verificatie van gerealiseerde doelen.

Een derde moeilijkheid ligt bij de geloofwaardigheid en effectiviteit van sancties bij onderpresteren. Neem als voorbeeld de NS: daar is in een prestatiecontract een geldboete opgenomen terwijl de staat de enige aandeelhouder is. Het is twijfelachtig of managers daar zoveel harder van gaan lopen.

Het laatste obstakel heeft te maken met de motivatie van mensen. Bij (semi) publieke organen hebben mensen veelal een intrinsieke motivatie ('het publieke belang') om handelingen te verrichten die niet gekoppeld zijn aan een meetbaar doel. Door managers (teveel) af te

Beleidsdossiers nieuwe kabinet

Welke nieuwe beleidsdossiers dienen zich aan? De volgende lijst bevat enkele suggesties, rijp en groen door elkaar, voor semi-publieke diensten waar goed gerichte prikkels kunnen bijdragen aan een hogere welvaart.

- stelselherziening zorg

Het nieuwe zorgstelsel staat op papier, maar hoe werkt het in de praktijk? De kernvragen zijn: (i) hoe kan de overheid stimuleren dat zorgverzekeraars voldoende sterk concurreren met handhaving van risicosolidariteit? (ii) hoe geef je verzekeraars en zorgaanbieders voldoende krachten en tegenkrachten om tot efficiënte contracten te komen?

- wegnemen van toetredingsbelemmeringen medische beroepen

Te denken valt hierbij aan de afschaffing van de numerus fixus, het doorbreken van de dominante rol van specialisten bij de opleidingscapaciteit van vervolgopleidingen) en de verandering van aanbod- naar vraagfinanciering bij AWBZ.

- kinderopvang

Per 1-1-2003 komt (uit een MDW-project) de overgang van aanbodfinanciering naar vraagfinanciering. Wat voor maatregelen kan de overheid nemen om dit tot een succes te maken?

- vraagsturing in het onderwijs

De Kabinetsverkenning Grenzeloos Leren presenteert als beleids optie invoering van individuele leerrechten in het middelbaar en hoger beroepsonderwijs, te besteden bij alle geaccrediteerde instellingen, ook winstgerichte. Dit laatste is thans nog niet mogelijk.

- prestatiebeloning in het basis en voorgezet onderwijs

Ervaringen uit Israël leren dat het belonen (met een bonus) van goed presterende scholen leidt tot minder vroegtijdige schoolverlaters. Dit kan ook in Nederland worden geprobeerd.

rekenen op meetbare doelen, dreigen niet-meetbare doelen verwaarloosd te worden. Denk aan de gevolgen als bijvoorbeeld individuele leraren beloond zouden worden op basis van het eindcijfer van hun leerlingen.¹¹

Al deze obstakels impliceren niet dat hier niets te winnen valt, integendeel. Creatieve oplossingen zijn mogelijk, van regulation by embarrassment (naming and shaming) tot het aggregeren van prikkels (door de hele school te belonen voor goed presteren in plaats van individuele leraren) en expliciete ontslagmogelijkheden voor managers bij onderpresteren.

¹¹ Zie onder meer Lavy V., Evaluating the Effect of Teachers' Performance Incentives on Pupils' Achievements, NBER Summer Institute Working Paper, 1999.)

6.5.2 Vooruitblik

De grote maatschappelijke belangen (onderwijs, zorg, woningbouw, sociale zekerheid), de talrijke knelpunten op die beleidsterreinen en de toenemende behoefte (door maatschappelijke trends) aan marktprikkels, maken semi-publieke diensten tot een voor de hand liggend speerpunt van mededingingsbeleid voor het komende kabinet. Er is een aantal initiatieven genomen op dit terrein. Er wordt nagedacht over vouchers, persoonsgebonden budgetten, prestatiecontracten (woningcorporaties, NS), prestatiebeloning (leraren) en benchmarking (water). Bij de zorg heeft het kabinet een nieuw stelsel ontworpen, maar op essentiële punten nog niet uitgewerkt. Weinig van deze maatregelen zijn al uitgebreid ingevoerd en geëvalueerd. Gezien het maatschappelijke belang van goed functionerende semi-publieke diensten (zie alle aandacht voor zorg en onderwijs) liggen er nog belangrijke uitdagingen voor het nieuwe kabinet. De drie hoofdpunten zijn daarbij: (i) intensiever inspanningen om doelen te operationaliseren en meetbaar te maken; (ii) experimenteer met creatieve manieren om managers te prikkelen; (iii) experimenteer met alternatieve beleidsinstrumenten om herverdelingsdoelen te realiseren met minder verlies van efficiëntie.

6.6 Mededingingswet

“...Wel is de wethouder van mening, dat als het bedrijfsleven onderling afspraken maakt, (...), dat iedereen zich hieraan moet houden.”¹²

In 1998 werd de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa) opgericht met als doel het uitvoeren van de nieuwe op Europese leest geschoeide Mededingingswet. Daarmee stapte Nederland in navolging van andere landen in Europa over van een anti-misbruik wetgeving op een verbodswetgeving. De nieuwe wet rust ruwweg op drie pijlers:¹³

Kartelverbod

Het gaat hierbij om afspraken tussen ondernemingen of onderling afgestemde feitelijke gedragingen die de concurrentie op (een deel van) de Nederlandse markt beperken.

Concentratietoezicht

Concentraties van ondernemingen kunnen resulteren in machtige ondernemingen die dominant genoeg zijn om op een bepaalde markt de concurrentie significant te beïnvloeden of uit te schakelen. Om dit te voorkomen is gekozen voor een systeem van preventieve toetsing van concentraties van ondernemingen die bepaalde omzetcijfers te boven gaan. Dit houdt in dat

¹² Het Woerdens Nieuwsblad 11-1-2001.

¹³ Ontleend aan de NMa website.

voorgenomen concentraties moeten worden gemeld bij de NMa en niet tot stand gebracht mogen worden voordat de NMa de concentratie heeft beoordeeld.

Misbruik van een economische machtspositie

Een onderneming die zo machtig is dat deze zich weinig hoeft aan te trekken van overige marktpartijen kan een bedreiging vormen voor een goed werkende markt als zij misbruik maakt van haar economische machtspositie. Dit kan bijvoorbeeld het geval zijn als een onderneming extreem hoge prijzen rekent, onredelijke leveringsvoorwaarden hanteert, bepaalde afnemers uitsluit van levering, verschillende prijzen rekent voor gelijke prestaties, concurrenten uit de markt drukt of voorkomt dat nieuwe ondernemingen tot de markt toetreden door bijvoorbeeld het hanteren van extreem lage prijzen. Het hebben van een economische machtspositie vormt op zich geen probleem en is dan ook niet verboden. De Mededingingswet wordt pas overtreden als een onderneming haar machtspositie misbruikt.

Optreden op basis van de wet geschiedt naar aanleiding van klachten of op eigen initiatief van de NMa. Voor grotere en internationaal georiënteerde zaken is DG IV van de Europese Commissie verantwoordelijk.

6.6.1 Terugblik

Wat zijn de opvallende zaken van de afgelopen periode?

Ontheffingsverzoeken

De eerste drie jaar heeft de NMa veel tijd besteed aan ontheffingsverzoeken van sectoren en bedrijven. De NMa moest deze behandelen, maar dit beperkte de tijd die benut kon worden voor eigen onderzoek en kennisontwikkeling. De ontheffingsverzoeken zijn natuurlijk niet alleen een last geweest. Via de ontheffingsverzoeken konden 'bovengrondse' kartels worden beoordeeld en aangepast/opgerold. Recentelijk hebben de NMa en de Minister van Economische Zaken besloten de drempel voor concentratiemeldingen te verhogen. Voor ontheffingsverzoeken zou dit, onder enig voorbehoud, wellicht ook kunnen.

Overigens is in Brussel een regeling in de maak die ervoor zal zorgen dat het ontheffingensysteem voor kartels zal vervallen. Bedrijven moeten dan zelf nagaan of hun afspraken voldoen aan de criteria voor vrijstelling (en hebben geen ontheffing nodig). Bij overtreding treedt de Europese Commissie wel op. Dit geldt in eerste instantie voor grensoverschrijdende kartels. Als Nederland hierop aansluit (of dat verstandig is staat nog niet vast), betekent dat een ingrijpende systeemwijziging van de wet.

Oligopolies

Tot op heden heeft de NMa (net als andere mededingingsautoriteiten in Europa) slechts een beperkt aantal aansprekende zaken aangepakt, zowel op kartelgebied als op zaken gerelateerd aan dominantie. Dit heeft geleid tot enige politieke onvrede over het functioneren van de NMa. Het is de vraag is of dit gerechtvaardigd is. Vooral daar waar het gaat om oligopolies (denk bijvoorbeeld aan oliemaatschappijen, banken, verzekeraars, telecommunicatie, elektriciteit, supermarkten), is de mededingingswet niet makkelijk hanteerbaar. Veel activiteiten van oligopolistische bedrijven zijn normale bedrijfsstrategieën, maar kunnen, indien anders aangewend, ook de concurrentie beperken. Denk aan *predatory pricing* (een dominante speler zet zo'n lage prijs dat toetreders verjaagd worden). Dit kan in het belang van de consument zijn, omdat prijzen laag zijn, maar het kan ook de concurrentie beperken omdat voor langere tijd toetreding ontmoedigd wordt. Het onderscheid tussen goed en verkeerd gebruik van oligopolistische strategieën is niet altijd even helder te maken. Juridisch gezien vereist het kartelverbod dat de NMa bewijst dat er onderling afgestemde gedragingen zijn. Dat hoeft niet het geval te zijn, zoals *predatory pricing* laat zien. Het aanpakken via misbruik blijkt ook niet eenvoudig, omdat bedrijven geen individuele machtspositie hoeven te hebben en gemeenschappelijke dominantie een economisch en juridisch omstrede en moeilijk te hanteren begrip is gebleken. Ondertussen kunnen oligopolies wel gedragingen vertonen die de mededinging beperken. Het kan zijn dat de praktische toepasbaarheid van de wet op dit gebied beperkt is. Het kan ook zijn dat de mogelijkheden van de wet nog niet volledig worden benut. De vraag is dus of de wet instrumenten kan bevatten om concurrentiebeperkingen tegen te gaan in situaties waarin geen dominantie of parallel gedrag lijkt te bestaan.

Marktaandelen?

Beslissingen van Mededingingsautoriteiten beginnen veelal met het afbaken van de relevante markt, op welke vervolgens marktaandelen bepaald worden. De rol van economische argumenten is daarin vaak niet herkenbaar. Dat dominante posities vooral worden bepaald door marktaandelen op een relevante markt, volgt weliswaar jurisprudentie op dit gebied maar is economisch moeilijk te rechtvaardigen. Er is geen logische of causale relatie tussen marktaandelen en aanmerkelijke marktmacht, al is het wel zo dat grote marktaandelen het vaak gemakkelijker maken om marktmacht uit te oefenen. De economische wetenschap geeft wel aanwijzingen hoe op structurele wijze gebruik gemaakt kan worden van andere argumenten die van belang zijn voor het bepalen van dominante posities, vooral toetredingsbarrières.

Fusies: Europa versus de Verenigde Staten

Anders dan in de Verenigde Staten, is het in Europa niet toegestaan efficiëntiecriteria mee te wegen bij fusiebeslissingen. Het is niet te zien welke inhoudelijke redenen aan deze beperking ten grondslag liggen.

Cultuuromslag?

Niemand had natuurlijk verwacht dat met de nieuwe mededingingswetgeving kartels in één klap zouden verdwijnen. Een cultuuromslag was beoogd, maar kan ook niet van de een op de andere dag verwacht worden. De indruk is dat de wet langzamerhand effect krijgt, ook in preventieve zin. Het aantal ontheffingsverzoeken voor kartels neemt bijvoorbeeld af.

6.6.2 Vooruitblik

Drie jaar na oprichting van de NMa lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat men op de goede weg is.¹⁴ Kansen liggen er nog op het gebied van oligopolies. Daarbij zou onderzocht kunnen worden of ter aanvulling van het huidige instrumentarium geen Duitse of Amerikaanse principes kunnen worden geïntroduceerd. Dit principe (substantial lessening of competition) is gebaseerd op de gedachte dat de gedragingen die de mededinging (ernstig) belemmeren in aanleg strafbaar zijn. Omwegen via begrippen als dominantie of impliciete kartelvorming (tacit collusion) zijn dan niet nodig. ‘Substantial lessening of competition’ lijkt het makkelijker te maken oligopolies te disciplineren, omdat directer kan worden ingegrepen op de kwaal. Een mooie uitdaging voor de aanstaande evaluatie van de Mededingingswet.

¹⁴ Zie bijvoorbeeld ook Van Damme “Nma is geslaagd voor propedeuse”, ESB, 16 juli 1999.

Bijlagen

In 1998 heeft het CBS een revisie van de Nationale Rekeningen doorgevoerd. De cijfers in de bijlagen A voor de jaren vanaf 1995 sluiten aan bij de Nationale Rekeningen 2000, die op de nieuwe definities zijn gebaseerd. De gevolgen van de revisie voor eerdere jaren zijn nog niet bekend. In 1995 treedt dientengevolge een reeksbreuk op. Voor het jaar 1995 zijn daarom – indien mogelijk – twee cijfers opgenomen, te weten van vóór en na revisie.

De cijfers voor Nederland in de B-bijlagen kunnen door definitieverschillen afwijken van die elders in deze publicatie. De cijfers voor Duitsland hebben voor de gehele periode betrekking op de Bondsrepubliek in de huidige samenstelling. De gegevens vóór 1991 zijn CPB-schattingen. In bijlage B2 zijn de Nationale Rekeningendata van de Europese landen vanaf 1996 volgens de nieuwe ESA-definitie. Alle bedragen luiden in euro's.

Als industrielanden worden aangeduid West-Europa (EU + Zwitserland en Noorwegen), Canada, de Verenigde Staten, Japan, Australië en Nieuw-Zeeland.

De in de bijlagen opgenomen gegevens (voor zover mogelijk vanaf 1969) zijn tegelijkertijd met het verschijnen van deze publicatie ook beschikbaar op de website van het Centraal Planbureau, te bereiken via <http://www.cpb.nl>.

Bijlage A1.1 Middelen en bestedingen 2002-2006 (mld euro, mutaties per jaar in %)					
Voorzichtig	2002 in prijzen 2002	Volume- mutatie	2006 in prijzen 2002	Prijs- mutatie	2006 in prijzen 2006
Binnenlands product, factorkosten afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	194,25	¾	201,00	4	235,75
overig inkomen	91,15				114,65
overheid	<u>37,70</u>	¾	38,95	4¼	<u>46,10</u>
Binnenlands product, factorkosten	323,10				396,45
Indirecte belastingen	61,05				72,70
w.v. overheid	0,40				0,50
Subsidies	<u>7,60</u>				<u>8,35</u>
Netto binnenlands product, marktprijzen	376,55	2½	415,95	2½	460,85
Afschrijvingen:					
bedrijven	61,05	2½	67,40	1¾	72,10
overheid	<u>10,50</u>	2	<u>11,35</u>	3¾	<u>13,20</u>
Totaal afschrijvingen	71,60	2½	78,75	2	85,30
Bruto binnenlands product, marktprijzen	448,15	2½	494,70	2½	546,15
Invoer					
goederen (cif)	218,80	6	276,70	- ½	271,55
diensten	<u>42,60</u>	5	<u>51,65</u>	¼	<u>52,40</u>
Totaal invoer	261,40	5¾	328,30	- ¼	323,95
Totaal	709,55	3¾	821,95	1½	870,10
Betaalde primaire inkomens	55,00				65,70
Betaalde inkomensoverdrachten	9,25				11,15
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	<u>20,70</u>				<u>28,15</u>
Totaal	84,95				105,00

	2002 in prijzen 2002	Volume- mutatie	2006 in prijzen 2002	Prijs- mutatie	2006 in prijzen 2006
Particuliere consumptie	224,25	3	252,05	2	271,80
Overheidsconsumptie					
uitkeringen in natura	33,10	2¼	36,10	3¾	41,90
netto materiele consumptie	25,75	1½	27,30	2¾	30,45
lonen en salarissen	<u>46,15</u>	1¼	<u>48,75</u>	3¾	<u>56,25</u>
Totaal overheidsconsumptie	105,00		112,15		128,60
Totaal consumptie	329,25	2½	364,10	2½	400,40
Bruto investeringen door bedrijven in:					
woningen	26,20	1	27,15	4½	32,25
overige vaste activa	59,50	2½	65,45	1¾	70,00
voorraden	- 1,00		- 0,05		- 0,05
Bruto investeringen door de overheid	<u>12,75</u>	- ½	12,50	3¾	14,50
Totaal bruto investeringen	97,45	1¾	104,95	2¾	116,65
Totaal nationale bestedingen	426,70	2½	469,00	2½	517,10
Uitvoer					
goederen (fob)	232,25	5¾	291,85	- ¼	288,85
diensten	<u>50,60</u>	5¼	<u>62,15</u>	¾	<u>64,15</u>
Totaal uitvoer	282,85	5¾	354,00	0	353,00
Totaal	709,55	3¾	821,95	1½	870,10
Uitvoersaldo	21,45				29,05
Ontvangen primaire inkomens	58,00				69,30
Ontvangen inkomensoverdrachten	<u>5,50</u>				<u>6,65</u>
Totaal	84,95				105,00

Bijlage A1.2 Middelen en bestedingen 2002-2006 (euro, mutaties per jaar in %)					
Optimistisch	2002 in prijzen 2002	Volume- mutatie	2006 in prijzen 2002	Prijs- mutatie	2006 in prijzen 2006
Binnenlands product, factorkosten afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	194,25	1	202,70	4½	241,55
overig inkomen	91,15				118,65
overheid	<u>37,70</u>	¾	<u>38,95</u>	4¾	<u>46,85</u>
Binnenlands product, factorkosten	323,10				407,05
Indirecte belastingen	61,05				74,90
w.v. overheid	0,40				0,50
Subsidies	<u>7,60</u>				<u>8,35</u>
Netto binnenlands product, marktprijzen	376,55	3	424,30	2¾	473,55
Afschrijvingen:					
bedrijven	61,05	3	68,70	2	74,10
overheid	<u>10,50</u>	2	<u>11,35</u>	4	<u>13,35</u>
Totaal afschrijvingen	71,60	2¾	80,10	2¼	87,45
Bruto binnenlands product, marktprijzen	448,15	3	504,40	2¾	561,00
Invoer:					
goederen (cif)	218,80	7	285,90	¼	288,85
diensten	<u>42,60</u>	7	<u>55,60</u>	½	<u>56,75</u>
Totaal invoer	261,40	7	341,50	¼	345,55
Totaal	709,55	4½	844,65	1¾	906,55
Betaalde primaire inkomens	55,00				67,00
Betaalde inkomensoverdrachten	9,25				11,60
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	<u>20,70</u>				<u>29,45</u>
Totaal	84,95				108,10

	2002 in prijzen 2002	Volume- mutatie	2006 in prijzen 2002	Prijs- mutatie	2006 in prijzen 2006
Particuliere consumptie	224,25	3½	257,05	2¼	280,00
Overheidsconsumptie					
uitkeringen in natura	33,10	2¼	36,20	4¼	42,60
netto materiele consumptie	25,75	1½	27,30	3	30,75
lonen en salarissen	<u>46,15</u>	1¼	<u>48,75</u>	4	<u>57,20</u>
Totaal overheidsconsumptie	105,00		112,25		130,55
Totaal consumptie	329,25	3	369,15	2¾	410,50
Bruto investeringen door bedrijven in:					
woningen	26,20	1	27,35	4¾	32,85
overige vaste activa	59,50	3	67,25	2	72,50
voorraden	- 1,00		- 0,05		- 0,05
Bruto investeringen door de overheid	<u>12,75</u>	- ½	<u>12,50</u>	4	<u>14,65</u>
Totaal bruto investeringen	97,45	2¼	106,95	3	119,95
Totaal nationale bestedingen	426,70	2¾	476,10	2¾	530,50
Uitvoer					
goederen (fob)	232,25	7	305,20	¼	308,90
diensten	<u>50,60</u>	6¼	<u>64,75</u>	1	<u>67,20</u>
Totaal uitvoer	282,85	7	369,95	½	376,05
Totaal	709,55	4½	844,65	1¾	906,55
Uitvoersaldo	21,45				30,50
Ontvangen primaire inkomens	58,00				70,65
Ontvangen inkomensoverdrachten	<u>5,50</u>				<u>6,90</u>
Totaal	84,95				108,10

Bijlage A2 Kerngegevens, 1990-2006	1990	1991	1992	1993	1994
	mutaties per jaar in %				
Internationaal					
Relevante wereldhandel	4,4	3,6	4,5	0,4	9,1
Prijspeil goederenimport	-1,7	-0,4	-1,9	-2,8	-0,2
Relevante wereldhandelsprijs	-4,5	1,0	-3,6	-2,9	1,9
Olieprijs (Brent, niveau, dollars per vat)	23,7	20,0	19,4	17,1	15,8
Arbeidskosten per eenheid product verwerkende industrie in concurrerende landen (in guldens)	0,5	7,3	0,5	0,4	-2,7
Lonen en prijzen					
Contractloon marktsector	2,9	3,5	4,3	3,1	1,8
Loonsom per werknemer marktsector	3,0	4,4	4,1	2,9	2,4
Arbeidskosten per eenheid product, verwerkende industrie (excl. olie-industrie)	1,5	3,7	4,7	1,7	-6,7
Prijspeil goederenexport (excl. energie)	-2,6	-0,6	-1,6	-2,6	0,8
Consumentenprijsindex	2,5	3,1	3,2	2,6	2,7
Prijs bruto binnenlands product	2,3	2,7	2,3	1,9	2,3
Volume bestedingen en productie					
Particuliere consumptie	4,2	3,1	2,5	1,0	2,2
Bruto investeringen bedrijven (excl. woningen)	2,2	3,1	-2,2	-4,4	0,0
Investeringen in woningen	-2,5	-5,4	6,4	-0,3	6,2
Goederenexport (excl. energie)	5,9	4,9	2,8	1,2	8,0
Goederenimport	4,7	4,3	1,4	-2,7	8,1
Productie marktsector ^a	4,9	2,6	1,5	-0,4	4,1
Bruto binnenlands product	4,1	2,3	2,0	0,8	3,2
Reëel nationaal inkomen	4,4	1,9	1,0	0,9	4,0
Arbeidsmarkt					
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	2,3	1,3	1,0	-0,1	-0,3
Werkgelegenheid in personen (> 12 uur/week)	2,4	1,8	1,3	-0,1	0,1
Arbeidsaanbod in personen	1,6	1,4	1,4	1,0	1,1
Werkloze beroepsbevolking (niveau in eindjaar, %)	7,0	6,6	6,7	7,7	8,7
Diversen					
Koopkracht modale werknemer (excl. incidenteel)	2,4	0,2	0,5	0,6	-0,4
Nominaal beschikbaar gezinsinkomen	8,0	3,0	5,3	3,6	4,7
Arbeidsproductiviteit marktsector ^a	2,0	0,8	0,4	-0,1	4,4
Prijs toegevoegde waarde marktsector ^a	1,1	1,4	1,7	1,7	2,0
Reële arbeidskosten marktsector ^a	1,8	2,7	2,5	1,4	0,6
Arbeidsinkomensquote marktsector ^a (niveau, in eindjaar %)	81,2	82,9	84,8	86,4	82,7
Saldo lopende transacties buitenland (% BBP)	3,2	2,7	2,3	4,4	5,3
Lange rente (%)	8,9	8,7	8,1	6,4	6,9

^a Excl. delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.

1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003-2006	
vóór revisie	na revisie								Voorzichtig	Optimistisch
8,7	.	6,2	8,8	8,1	4,6	9,5	2	3¾	7¼	8¼
0,1	.	1,0	2,3	- 2,0	0,4	9,8	¼	- 4	- ½	¼
- 1,1	.	1,4	6,2	- 1,6	- 1,0	8,0	¾	- 3¾	- 1	- ½
17,1	.	20,7	19,2	12,9	17,9	28,4	25	22	23	24
- 5,2	.	3,2	4,0	- 1,3	2,0	3,9	1¼	- 1	- ¼	- ¾
1,4	.	1,7	2,2	3,0	2,6	3,3	4¼	3½	3½	4
1,3	.	1,1	2,3	4,0	3,1	5,0	4¾	4	4	4½
- 2,5	.	0,3	- 0,7	1,4	1,0	1,4	4¼	1	1¼	1¼
1,7	.	- 0,7	2,0	- 0,6	- 1,8	5,8	1¾	- 2½	- ¼	¼
2,0	.	2,1	2,2	2,0	2,2	2,6	4½	2½	1¾	2
1,8	.	1,2	2,0	1,7	1,7	3,7	5¾	2¾	2½	2¾
2,0	.	4,0	3,0	4,8	4,5	3,8	1½	3¼	3	3½
7,0	.	6,4	9,9	5,1	9,9	5,4	½	- ¼	2½	3
1,2	.	4,1	5,4	1,3	2,1	0,1	- ¾	- 1	1	1
7,6	.	4,2	9,8	7,8	5,5	10,8	2½	3½	6¼	7½
7,9	.	4,5	9,9	8,3	5,9	9,5	3	4	6	7
3,0	.	2,9	5,3	5,0	4,5	4,3	¾	1¼	3	3½
2,3	.	3,0	3,8	4,3	3,7	3,5	1½	1½	2½	3
2,6	.	1,8	4,9	1,2	4,7	3,9	1¾	1½	2¾	3
1,4	.	2,6	3,2	2,9	2,5	2,4	1¾	½	¾	1
2,3	.	2,4	3,0	3,3	2,6	2,4	2	¾	¾	1
1,9	.	1,7	2,0	1,8	1,7	2,0	1½	1¼	1	1¼
8,3	7,8	7,2	6,2	4,9	4,0	3,6	3	3¾	4¾	4¾
0,8	.	0,6	0,2	1,6	- 0,1	0,4	6¾	1¼	¾	1
3,0	.	4,3	5,8	5,1	4,1	2,9	10¾	5¾	5¼	6½
1,1	.	- 0,2	1,8	2,3	1,7	1,8	- ¾	1	2¼	2¾
0,8	.	0,4	1,2	1,7	0,6	2,3	4¼	2¾	2	2
0,4	.	0,8	1,0	2,1	2,3	2,7	¼	1¼	2¼	2¾
82,1	81,1	81,9	81,0	81,0	82,0	83,1	84¾	85¼	83¾	83½
6,0	6,4	5,4	6,2	3,0	4,1	5,1	5	4½	4¾	4¾
6,9	6,9	6,2	5,6	4,6	4,6	5,4	5	4¾	4¾	5

Bijlage A3 Volume consumptie, investeringen en invoer; winstindicatoren, 1990-2006

	1990	1991	1992	1993	1994
	mutaties per jaar in %				
Consumptieve bestedingen van gezinnen					
Particuliere consumptie	4,2	3,1	2,5	1,0	2,2
w. v. Voedings- en genotmiddelen	2,3	0,6	2,7	-0,3	1,7
Duurzame consumptiegoederen	8,6	4,8	0,8	-1,6	1,8
Vaste lasten	3,0	3,7	2,1	2,6	1,5
Overige goederen en diensten	3,5	2,6	3,9	1,7	3,3
Uitgaven voor toerisme in het buitenland	-5,6	9,4	4,6	-2,8	-0,9
Uitkeringen in natura
Overige individualiseerbare overheidsconsumptie
Werkelijke individuele consumptie
Individuele besparingen
Investerings					
Totaal bedrijven (excl. woningen)	2,2	3,1	-2,2	-4,4	0,0
w.v. Machines en computers	4,7	-2,2	-0,6	0,9	-1,6
Bedrijfsgebouwen	2,0	8,4	-8,9	-12,8	-4,4
Wegvervoermiddelen	7,0	6,8	1,3	-27,2	-10,3
Overige vervoermiddelen	-21,0	24,6	-23,7	13,6	41,9
Totaal bedrijven (excl. woningen, overige vervoermiddelen en energiesector)	4,4	1,8	-1,6	-10,5	-1,2
Woningen	-2,5	-5,4	6,4	-0,3	6,2
Overheid	7,2	-3,5	4,2	0,7	4,4
Invoer goederen					
Totaal	4,7	4,3	1,4	-2,7	8,1
w.v. Consumptiegoederen	9,1	7,5	1,5	-3,2	3,5
Investeringsgoederen	4,6	1,5	-1,9	-5,1	2,0
Energie	-1,6	-1,2	2,2	1,0	4,4
Overige grondstoffen en halffabrikaten	4,7	4,9	1,8	-2,7	10,9

1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003-2006	
vóór revisie	na revisie								Voorzichtig	Optimistisch
2,0	.	4,0	3,0	4,8	4,5	3,8	1½	3¼	3	3½
1,8	.	1,7	2,1	0,9	1,2	1,2	½	1½	2	2¼
1,7	.	3,3	5,3	9,5	8,3	5,4	-1½	4	3½	4
2,4	.	5,4	-1,3	2,2	1,3	0,7	3	2¼	2	2
2,0	.	4,6	4,4	5,2	5,2	5,2	2¾	4	3¼	4
6,3	.	-0,1	4,4	8,8	5,2	4,5	¾	4¾	4	5¾
.	.	-2,5	5,0	3,0	1,0	2,3	2¾	1¼	2¼	2¼
.	.	-0,4	4,8	5,2	4,8	3,1	4	3¾	1¼	1¼
.	.	2,8	3,4	4,6	4,1	3,5	1¾	3¼	3¼	4
.	.	4,5	5,2	3,9	1,8	-1,3	2¼	2½	1½	1½
7,0	.	6,4	9,9	5,1	9,9	5,4	½	-¼	2½	3
7,8	.	13,5	13,9	0,5	9,4	3,7	¾	-3	2¾	3
-5,1	.	-3,1	6,7	8,6	11,1	6,6	2¾	2½	1	2¾
35,9	.	17,9	9,1	12,2	13,6	-2,3	-4¼	-¼	3	3
-0,1	.	-29,0	-21,9	13,9	-4,6	71,5	-10¾	-6¾	2½	3
11,2	.	6,3	9,4	11,2	13,4	5,4	¾	¼	4	4¾
1,2	.	4,1	5,4	1,3	2,1	0,1	-¾	-1	1	1
2,3	.	10,8	-5,9	6,4	10,2	3,4	6	-1	-½	-½
7,9	.	4,5	9,9	8,3	5,9	9,5	3	4	6	7
0,9	.	8,2	3,1	7,5	11,2	6¼	-1	5¼	3½	6¼
11,3	.	9,0	11,9	4,8	10,8	8,4	-1¼	-1¼	3½	6½
3,8	.	8,6	4,1	0,9	-0,6	6,6	3¾	3¼	2½	2½
9,5	.	3,0	11,5	9,7	5,0	10,4	4¼	4¼	7	7½

Bijlage A4 Inkomens en prijzen, 1990-2006

	1990	1991	1992	1993	1994
	mutaties per jaar in %				
Loonvoet marktsector					
Contractloon (inclusief overloop)	2,9	3,5	4,3	3,1	1,8
Incidenteel	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>-0,7</u>	<u>-0,4</u>	<u>0,5</u>
Brutoloon	2,9	3,5	3,6	2,7	2,3
Sociale lasten werkgevers	<u>0,1</u>	<u>0,9</u>	<u>0,5</u>	<u>0,2</u>	<u>0,1</u>
Loonvoet marktsector	3,0	4,4	4,1	2,9	2,4
Loonvoet bedrijven	3,2	4,4	4,1	3,2	2,7
Opbouw consumptieprijs					
Finale invoer	-0,0	0,3	0,3	0,0	-0,1
Invoer grondstoffen en diensten	-0,3	0,2	-0,1	-0,3	0,1
Invoer energie	0,2	0,0	-0,2	-0,2	-0,1
Indirecte belastingen	0,2	0,3	0,3	0,1	0,2
Huur	0,4	0,6	0,8	0,8	0,8
Aardgas	0,3	0,2	-0,1	-0,2	0,1
Kwartaire diensten	0,5	0,7	0,4	0,4	0,3
Arbeidskosten	0,1	1,0	1,1	1,1	-0,7
Bruto margeverbetering (inclusief afschrijvingen en rente)	<u>1,0</u>	<u>-0,1</u>	<u>0,7</u>	<u>0,4</u>	<u>2,3</u>
Consumptieprijs	2,2	3,2	3,1	2,1	2,8
Overige prijsindices					
Consumentenprijsindex	2,5	3,1	3,2	2,6	2,7
Afgeleide index, laag	2,4	2,6	2,4	2,2	2,3
Koopkracht modaal (exclusief incidenteel)^a					
Brutoloon	2,9	3,5	4,3	3,1	1,8
Effect sociale lasten		0,2	0,6	-1,1	-0,5
Effect loonheffing/overheveling	2,1 ^b	-0,5	-1,3	1,3	1,1
Effect kinderbijslag	—	<u>0,1</u>	<u>0,1</u>	<u>-0,2</u>	<u>-0,2</u>
Nominaal vrij beschikbaar inkomen	5,0	3,3	3,7	3,2	2,3
Reëel vrij beschikbaar inkomen	2,4	0,2	0,5	0,6	-0,4
Koopkracht andere categorieën					
Minimum plus	0,7	0,0	1,4	0,8	-0,6
Minimumuitkeringsgerechtigde	1,5	-0,2	0,1	-0,4	-2,1
Idem, zonder kinderen	1,4	-0,4	0,0	-0,4	-2,0
Gemiddelde wig (markt)^c					
Minimum plus	29	29	29	28	27
Modaal	41	42	42	42	42
2x modaal	52	52	54	54	54
Netto replacement rate					
Minimum uitkering/minimumloon	99,5	99,5	98,9	99,1	98,5
Minimum uitkering/0,8 x gemiddeld loon	78,0	77,7	77,5	76,6	75,8

^a In 2001 wel inclusief het bruteringspercentage van de overhevelingstoelag.

^b Totaal effect van belasting- en premieheffing niet nader uitgesplitst in verband met de herziening van het belastingstelsel (Oort).

^c Kinderbijslag gebaseerd op kinderen tussen 6 en 11 jaar. Vanaf 1995 zijn de bedragen gewijzigd door de invoering van een nieuw systeem.

1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003-2006	
vóór revisie	na revisie								Voorzichtig	Optimistisch
1,4	.	1,7	2,2	3,0	2,6	3,3	4¼	3½	3½	4
<u>-0,3</u>	.	<u>1,0</u>	<u>0,8</u>	<u>0,6</u>	<u>0,7</u>	<u>0,4</u>	<u>2½</u>	<u>½</u>	<u>½</u>	<u>½</u>
1,1	.	2,7	3,0	3,6	3,3	3,7	6¾	4	4	4¼
<u>0,2</u>	.	<u>-1,6</u>	<u>-0,7</u>	<u>0,4</u>	<u>-0,2</u>	<u>1,2</u>	<u>-2</u>	<u>0</u>	<u>¼</u>	<u>0</u>
1,3	.	1,1	2,3	4,0	3,1	5,0	4¾	4	4	4½
1,3	.	1,3	2,0	3,8	3,2	4,9	5	4¼	4	4½
-0,2	.	0,2	0,5	-0,1	0,4	0,9	¼	-¼	0	0
0,3	.	0,1	0,3	0,1	-0,1	0,8	¼	-¼	0	0
0,0	.	0,2	0,1	-0,3	0,2	0,6	0	-¼	0	0
0,1	.	0,5	0,2	0,2	0,3	0,2	1	0	0	0
0,7	.	0,6	0,5	0,5	0,4	0,4	¼	¼	¼	¼
0,1	.	0,0	0,2	-0,2	-0,2	0,3	¼	¼	0	0
0,1	.	0,0	0,1	0,1	0,2	0,2	¼	¼	¼	¼
0,1	.	0,4	0,5	0,9	0,8	1,6	2¼	1½	1	1
<u>-0,1</u>	.	<u>-0,1</u>	<u>-0,4</u>	<u>0,5</u>	<u>-0,2</u>	<u>-2,6</u>	<u>½</u>	<u>¾</u>	<u>½</u>	<u>½</u>
1,1	.	1,9	2,0	1,7	1,9	2,8	4¾	2	2	2¼
2,0	.	2,1	2,2	2,0	2,2	2,6	4½	2¼	1¾	2
1,6	.	1,2	1,9	1,7	1,7	2,1	3½	2¼	1¾	2
1,4	.	1,7	2,2	3,0	2,6	3,3	6¼	3½	3½	4
1,3	.	0,7	0,1	5,1	-0,4	-0,9	1¼	0	-¼	-¼
0,6	.	0,1	0,1	-4,8	-0,1	0,1	4¼	¼	-¼	-½
<u>-0,5</u>	.	<u>0,1</u>	<u>0,0</u>	<u>0,1</u>	<u>-0,1</u>	<u>0,4</u>	<u>-¼</u>	<u>0</u>	<u>0</u>	<u>0</u>
2,8	.	2,6	2,4	3,4	2,1	2,9	11¼	3¾	3	3¼
0,8	.	0,6	0,2	1,6	-0,1	0,4	6½	1¼	1	1¼
0,7	.	0,4	0,3	2,6	-0,1	1,9	9	2	1¼	1¼
-0,1	.	-0,2	0,4	1,9	0,1	1,3	4¼	2	1¼	1¼
-0,4	.	-0,2	0,5	1,9	0,1	0,8	3¼	1½	1¼	1¼
27	27	22	20	14	15	15	6	6	8	8
42	43	39	39	39	40	40	36	36	38	38
54	54	50	50	50	50	51	49	49	51	51
98,6	98,6	97,9	98,3	97,7	97,7	97,4	92,8	92,4	92,5	92,6
75,3	73,9	72,8	72,6	72,3	72,3	72,3	70,1	70,1	70,3	70,2

Bijlage A5 Kerngegevens arbeidsmarkt^a 1990-2006

	1990	1991	1992	1993	1994
Bevolking (dzt personen)	14952	15070	15184	15290	15383
w.v. 15-64 jaar ^b	10305	10372	10434	10490	10535
w.v. in volledig dagonderwijs	1144	1141	1135	1142	1147
werkend (12 uur of meer per week)	5553	5661	5734	5725	5732
werkloosheids- of bijstandsuitkering	796	793	816	892	1011
uitkering wegens arbeidsongeschiktheid	891	907	921	930	921
uitkering wegens ziekte	409	405	396	394	336
VUT- of ANW-uitkering	311	322	326	328	330
Participatiegraad 20-64 jaar (%)	62	63	63	63	64
w.v. mannen	79	79	78	78	78
vrouwen	45	46	47	48	48
Beroepsbevolking (dzt personen) ^c	6013	6096	6179	6241	6312
Arbeidsvolume (dzt arbeidsjaren)	5203	5273	5328	5323	5305
w.v. overheid	702	694	688	685	677
bedrijven	4501	4579	4640	4638	4628
w.v. loontrekkers	3883	3960	4015	3995	3966
zelfstandigen	618	619	625	643	662
Arbeidsduur van voltijdwerknemers (uren per jaar) ^d	1741	1740	1740	1740	1739
Verhouding personen/arbeidsjaren werkgelegenheid (%)	120	121	121	121	123
Werkgelegenheid (dzt personen)	6257	6383	6460	6464	6511
Idem, 12 uur of meer per week (dzt personen)	5594	5696	5768	5760	5765
Werkloze beroepsbevolking (dzt personen)	419	400	411	481	547
Idem, in % van de beroepsbevolking	7,0	6,6	6,7	7,7	8,7
Vacatures (dzt) ^e	115	98	71	41	41

^a Inclusief personen ouder dan 65 jaar, tenzij anders vermeld.

^b De onderscheiden categorieën sluiten elkaar niet altijd uit. Dit geldt met name voor werkenden en uitkeringsontvangers.

^c De beroepsbevolking is gelijk aan de som van het aantal werkzame personen met een baan van 12 uur of meer per week en de werkloze beroepsbevolking.

^d Contractuele arbeidsduur, dus exclusief feest-, vakantie-, en ADV-dagen. Voor revisie betreft het alleen voltijdwerknemers in vaste dienst, na revisie ook voltijdwerknemers met een flexibel dienstverband (uitzendkrachten). De gegevens voor de prognosejaren zijn gebaseerd op cao-gegevens.

^e Exclusief het aantal vacatures bij overheid en onderwijs. Vóór 1994 ook exclusief het aantal vacatures bij sociale werkplaatsen, uitzendbureaus en uitleenbedrijven.

1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003-2006	
vóór revisie	na revisie								Voorzichtig	Optimistisch
15459	15459	15530	15611	15707	15812	15923	16040	16154	16570	16570
10569	10569	10604	10642	10687	10740	10798	10864	10932	11175	11175
1145	1145	1134	1119	1104	1099					
5870	6230	6381	6572	6784	6967	7138	7276	7324	7547	7614
1012	1012	996	917	807	708	624	600	645	745	745
886	886	869	877	899	910	936	959	976	1056	1056
352	352	334	347	380	409	428	439	440	454	454
324	324	320	313	279	278	276	274	272	258	258
65	68	69	70	71	71	73	73	74	75	76
79	81	82	83	84	84	85	85	85	84	85
50	55	55	56	57	59	60	61	62	66	67
6432	6794	6907	7042	7168	7293	7442	7546	7649	7953	8021
5380	5663	5808	5992	6166	6320	6469	6588	6623	6824	6885
666	704	698	700	713	723	734	748	759	785	785
4714	4958	5110	5291	5453	5597	5735	5841	5864	6040	6100
4044	4213	4338	4500	4671	4827	4966	5072	5093	5269	5314
670	745	772	791	782	770	769	769	771	771	786
1740	1737	1739	1733	1721	1717	1719	1719	1719	1719	1719
123	126	126	126	126	126	126	126	126	126	126
6610	7143	7308	7544	7743	7935	8122	8279	8335	8592	8669
5899	6261	6413	6604	6820	7001	7172	7311	7359	7583	7651
533	533	494	438	348	292	270	235	290	370	370
8,3	7,8	7,2	6,2	4,9	4,0	3,6	3	3¾	4¾	4¾
55	55	68	85	123	158	188				

Bijlage A6 Kerngegevens collectieve sector, 1990-2006

	1990	1991	1992	1993	1994
	% BBP				
I Collectieve uitgaven					
Directe bestedingen	18,4	18,3	18,6	18,8	18,4
w.v. loonsom	9,7	9,6	9,8	10,0	9,6
materiële consumptie	5,9	5,9	6,0	6,0	6,0
investerings	2,8	2,8	2,8	2,8	2,8
uitkeringen in natura
Inkomensoverdrachten	28,2	28,6	29,3	29,3	28,2
w.v. binnenland	26,2	26,3	27,1	27,0	26,0
buitenland	2,0	2,3	2,2	2,3	2,2
Kostprijsverlagende subsidies	2,2	2,3	2,3	2,1	2,0
Rente	5,8	6,0	6,0	6,2	5,9
Vermogensoverdrachten	<u>1,7</u>	<u>1,3</u>	<u>1,2</u>	<u>1,2</u>	<u>1,1</u>
Collectieve uitgaven bruto (excl. kredieten)	56,2	56,6	57,5	57,5	55,6
Kredietverlening	<u>1,3</u>	<u>1,0</u>	<u>0,9</u>	<u>0,8</u>	<u>0,8</u>
Collectieve uitgaven bruto (incl. kredieten)	57,5	57,6	58,4	58,3	56,4
Niet-belastingmiddelen overig	7,6	7,2	7,4	7,7	8,0
Statistische verschillen	<u>0,0</u>	<u>0,2</u>	<u>-0,1</u>	<u>0,0</u>	<u>0,2</u>
Collectieve uitgaven netto	49,9	50,2	51,1	50,6	48,2
II Collectieve lasten en gasbaten binnenland					
Collectieve lasten	45,7	47,5	46,5	46,8	44,7
Gasbaten binnenland	<u>0,6</u>	<u>0,8</u>	<u>0,8</u>	<u>0,7</u>	<u>0,6</u>
Totaal	46,4	48,3	47,2	47,5	45,3
III Financieringssaldo					
Rijk	-4,6	-3,7	-3,8	-3,2	-1,9
Overige Centrale Overheid
Lagere overheid	0,0	0,1	-0,1	0,0	0,0
Sociale fondsen	<u>0,8</u>	<u>1,4</u>	<u>0,0</u>	<u>0,1</u>	<u>-1,1</u>
Collectieve sector	-3,8	-2,2	-3,9	-3,1	-2,9
IV Overige kerngegevens					
Vorderingensaldo collectieve sector ^a	-4,7	-2,9	-3,9	-3,2	-4,2
Bruto schuld collectieve sector (EMU; ultimo) ^{a,b}	79,2	79,0	80,0	81,2	77,9
Bruto staatsschuld (ultimo) ^a	62,0	62,8	63,9	64,2	60,9
Verhouding inactieven/actieven (%)	82,1	81,6	81,3	83,2	83,2
BBP-deflator
Prijsmutatatie netto materiële overheidsconsumptie	2,1	2,2	1,4	1,2	2,3

^a Tussen 1988 en 1995 (voor revisie) in % geharmoniseerd BBP.

^b Bij internationale vergelijking is relevant dat Nederland, anders dan de andere landen van de EU, een vermogen van ruim 30% BBP (1997) heeft afgezonderd in het ABP ter dekking van de ambtenarenpensioenen.

1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003-2006	
vóór revisie	na revisie								Voorzichtig	Optimistisch
18,2	27,6	27,0	26,6	26,5	27,0	26,7	27,1	27,5	27,0	26,7
9,5	10,6	10,2	10,1	10,0	10,0	9,8	9,9	10,1	10,1	10,0
5,8	6,4	6,5	6,3	6,3	6,5	6,5	6,5	6,6	6,0	5,9
2,7	3,0	3,2	3,0	3,1	3,3	3,3	3,5	3,5	3,3	3,2
.	7,5	7,0	7,2	7,2	7,1	7,2	7,3	7,3	7,6	7,5
27,2	16,2	16,2	15,2	14,4	13,7	13,2	12,8	13,1	13,0	12,8
25,1	14,1	14,0	13,1	12,2	11,7	11,1	10,8	11,0	11,0	10,8
2,2	2,1	2,1	2,2	2,1	2,1	2,1	2,1	2,0	2,0	2,0
1,3	1,1	1,2	1,5	1,4	1,5	1,4	1,4	1,4	1,2	1,2
5,6	5,9	5,5	5,1	4,7	4,6	4,2	3,5	3,0	2,0	1,9
<u>1,6</u>	<u>0,9</u>	<u>0,6</u>	<u>0,4</u>	<u>0,6</u>	<u>0,7</u>	<u>0,7</u>	<u>0,6</u>	<u>0,6</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>
53,9	51,7	50,4	48,8	47,6	47,5	46,3	45,4	45,5	43,8	43,2
<u>1,8</u>	<u>1,8</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,4</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,4</u>	<u>0,3</u>	<u>0,3</u>
55,7	53,5	50,9	49,3	48,0	48,0	46,8	45,9	46,0	44,1	43,5
8,6	9,3	7,6	7,3	7,6	5,8	6,5	5,9	6,5	5,0	4,9
<u>-0,2</u>	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>-0,2</u>	<u>0,3</u>	<u>0,5</u>	<u>0,6</u>	<u>0,2</u>	<u>0,2</u>	<u>0,2</u>	<u>0,2</u>
47,2	44,2	43,2	42,3	40,1	41,7	39,8	39,8	39,3	38,9	38,4
43,5	41,1	41,4	40,7	40,7	41,4	41,4	40,0	40,5	39,9	40,0
<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,6</u>	<u>0,4</u>	<u>0,3</u>	<u>0,3</u>	<u>0,4</u>	<u>0,4</u>	<u>0,3</u>	<u>0,3</u>
44,0	41,5	41,9	41,3	41,1	41,7	41,7	40,4	41,0	40,2	40,2
-2,3	-2,0	-1,2	-1,4	-0,3	-1,8	-0,4	-0,1	0,8	1,2	1,6
.	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	-0,1	-0,1	-0,1
0,0	0,0	0,3	0,5	0,6	0,4	0,4	0,5	0,4	0,4	0,4
<u>-1,0</u>	<u>-0,7</u>	<u>-0,5</u>	<u>-0,1</u>	<u>0,6</u>	<u>1,3</u>	<u>1,9</u>	<u>0,2</u>	<u>0,5</u>	<u>-0,2</u>	<u>-0,1</u>
-3,3	-2,6	-1,4	-1,0	1,0	0,0	1,9	0,6	1,7	1,4	1,9
-4,0	-4,2	-1,8	-1,1	-0,7	0,4	2,2	1,3	0,6	1,2	1,8
79,2	77,2	75,2	70,0	66,8	63,1	56,1	51,7	48,3	36,0	33,7
62,6	60,0	58,8	55,7	53,6	51,2	45,5	42,3	39,7	30,0	28,2
82,4	78,1	75,5	72,6	69,9	68,0	66,3	65½	66,3	68,7	68,2
.	.	.	.	100,0	101,6	104,6	109,7	112,7	124,4	125,3
2,1	2,8	1,8	1,2	0,8	2,0	4,3	5,2	3,2	2,8	3,1

Bijlage A7 Collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 1990-2006					
	1990	1991	1992	1991	1992
	volumemutaties				
Defensie	- 0,4	-2,2	- 0,9	- 5,5	- 3,5
Onderwijs	1,9	- 0,6	1,7	0,1	0,7
Openbaar bestuur/openbare orde	2,4	4,1	2,3	4,1	3,3
Infrastructuur en milieu	9,8	- 1,2	5,5	3,5	4,9
Zorg	4,9	4,4	4,2	0,6	2,0
Sociale Zekerheid	1,6	0,2	0,6	0,6	0,9
Subsidies	- 2,7	1,3	2,3	- 8,9	- 1,8
Overdrachten buitenland	- 2,1	20,0	- 3,3	2,1	0,4
Rentelasten	2,2	6,6	2,3	3,1	- 1,3
Collectieve uitgaven (excl. kredietverlening)	2,0	2,7	1,7	0,7	0,9
Kredietverlening ^a	- 19,4	- 33,9	- 12,4	- 7,7	- 3,7
Collectieve uitgaven (incl. kredietverlening)	1,3	1,7	1,4	0,6	0,8
Bruto binnenlands product	4,1	2,3	2,0	0,8	3,2
	prijsmutaties				
Defensie	2,6	2,8	5,3	0,7	- 1,3
Onderwijs	3,0	3,2	4,5	2,0	2,6
Openbaar bestuur/openbare orde	2,2	3,0	3,6	2,3	2,0
Infrastructuur en milieu	2,4	2,5	1,9	1,5	1,2
Zorg	2,8	5,0	3,4	4,0	1,2
Sociale Zekerheid	3,1	3,5	4,7	0,8	- 0,3
Subsidies	2,4	3,1	2,9	2,2	2,4
Overdrachten buitenland	2,3	2,7	2,3	1,9	2,3
Rentelasten	2,3	2,7	2,3	1,9	2,3
Collectieve uitgaven (excl. kredietverlening)	2,7	3,4	3,8	1,9	1,3
Kredietverlening ^a	2,3	2,7	2,3	1,9	2,3
Collectieve uitgaven (incl. kredietverlening)	2,7	3,4	3,7	1,9	1,3
Bruto binnenlands product	2,3	2,7	2,3	1,9	2,3

^a Inclusief WIR, KST en debudgetteringen.

1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003-2006	
vóór revisie	na revisie								Voorzichtig	Optimistisch
-5,4	.	-0,2	-5,6	-3,4	10,6	-4,5	-2¼	2¾	½	½
1,8	.	4,8	2,3	3,3	3,3	3,9	3	2½	1½	1½
1,4	.	1,3	2,9	5,6	3,3	2,9	2½	1½	1	1
-3,1	.	13,8	-0,9	8,0	12,1	7,3	10	2¼	-¾	-¾
3,6	.	2,9	5,0	1,7	2,0	4,6	4¾	3¼	2	2
-0,4	.	1,3	-1,4	-1,6	-1,2	-0,7	½	1½	2	2
-10,2	.	-10,1	9,8	12,0	14,4	1,4	-6½	1½	¼	0
0,8	.	5,7	4,7	2,3	-0,2	6,3	-1¼	1	1¾	2¼
-3,3	.	-3,4	-2,8	-4,1	1,0	-5,7	-16½	-12½	-7¼	-7½
-0,4	.	1,3	1,3	1,8	2,6	1,5	¼	¾	¾	¾
-24,4	.	-0,6	11,4	-13,2	8,2	8,6	-6¼	-6	-4½	-4½
-0,7	.	1,3	1,4	1,6	2,7	1,6	0	¾	¾	¾
2,3	.	3,0	3,8	4,3	3,7	3,5	1½	1½	2½	3
1,8	.	2,7	3,6	-0,2	3,7	3,1	5¾	3¼	3	3½
3,1	.	-1,4	0,1	1,5	3,1	2,8	5½	4¾	3¼	3¾
2,5	.	0,7	1,3	1,7	3,4	3,0	5½	3½	3	3½
1,3	.	1,7	1,0	1,9	1,9	3,7	6	6½	3¾	4
2,1	.	-1,4	3,0	3,1	2,5	3,4	6	3¾	3¾	3¾
-1,5	.	1,7	0,8	0,4	2,2	2,4	3¼	3¾	3	3
2,0	.	1,7	2,1	1,9	2,0	3,1	4¾	2¼	2¼	2½
1,8	.	1,2	2,0	1,7	1,7	3,7	5¾	2¾	2½	2¾
1,8	.	1,2	2,0	1,7	1,7	3,7	5¾	2¾	2½	2¾
1,2	.	0,7	1,5	1,5	2,6	3,0	5	3¾	3¼	3¼
1,8	.	1,2	2,0	1,7	1,7	3,7	5¾	2¾	2¼	2¾
1,2	.	0,7	1,5	1,5	2,6	3,0	5	3¾	3¼	3¼
1,8	.	1,2	2,0	1,7	1,7	3,7	5¾	2¾	2½	2¾

Bijlage B1 Externe data voor Nederland, 1989-2006

	1989	1990	1991	1992	1993
	mutaties per jaar in %				
Wereldhandelsvolume					
Goederen en diensten	8,0	4,5	2,9	4,9	4,6
Goederen	7,5	3,9	2,9	4,7	4,5
Industrieproducten	8,5	4,4	3,2	5,4	4,2
Energie	3,9	2,6	0,6	1,2	7,4
Overige grondstoffen	4,9	2,3	2,8	3,5	4,1
Diensten	10,2	7,2	3,3	5,6	5,3
Wereldhandelsprijs (dollars)					
Goederen en diensten	0,5	9,1	-0,8	2,2	-5,0
Goederen	0,9	8,9	-1,2	1,8	-5,0
Industrieproducten	-0,4	8,3	-0,0	2,7	-4,2
Energie	12,9	24,0	-7,2	-4,9	-9,3
Overige grondstoffen	0,8	2,6	-3,4	1,3	-7,0
Diensten	-0,9	10,0	0,7	3,4	-4,9
Grondstoffen, excl. energie (HWWA)	-2,4	-2,1	-10,8	-1,5	-5,6
Ruwe olie fob	18,8	28,5	-13,5	-4,4	-11,9
Dubbelherwogen wereldinvoervolume					
Goederen, excl. energie	7,4	4,4	3,6	4,5	0,4
Industrieproducten	9,7	4,3	2,5	3,9	-0,1
Grondstoffen	3,3	3,4	4,8	4,2	0,0
Dubbelherwogen wereldinvoerprijs (gld/euro)					
Goederen, excl. energie	6,0	-4,5	1,0	-3,6	-2,9
Industrieproducten	5,6	-3,0	2,2	-2,8	-1,2
Grondstoffen	7,8	-8,8	-2,2	-4,3	-5,2
Invoerprijs Nederland cif (gld/euro)					
Goederen	5,2	-1,7	-0,4	-1,9	-2,8
Consumptiegoederen	1,8	-0,8	0,9	0,7	-0,8
Investeringsgoederen	2,9	-0,7	1,1	-0,4	-1,0
Energie	24,4	5,3	-5,8	-12,0	-8,6
Overige grondstoffen en halffabrikaten	3,7	-3,0	-0,0	-1,3	-2,7
Diversen					
Effectieve koers gulden/euro t.o.v. concurrenten	-1,7	6,9	-1,0	3,6	1,4
Effectieve koers gulden/euro t.o.v. leveranciers	-1,3	5,0	-0,8	2,8	2,1
Arbeidskosten pep industrie concurrenten (gld/euro)	3,5	0,5	7,3	0,5	0,4
Arbeidskosten pep industrie leveranciers (gld/euro)	3,2	2,2	7,4	1,1	-0,1
	niveaus				
Dollarkoers (gld)	2,12	1,82	1,87	1,76	1,86
Eurokoers (dollar)
Lange rente Verenigde Staten	8,5	8,6	7,9	7,0	5,9
Lange rente Duitsland	6,9	8,7	8,4	7,8	6,4

1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003-2006	
									Voorzichtig	Optimistisch
8,9	9,7
9,8	10,5	7,5	11,0	5,0	5,5	12,9	$\frac{1}{4}$	$3\frac{1}{4}$	$8\frac{3}{4}$	10
10,8	11,5
5,3	4,9
7,2	7,4
5,1	6,9
2,4	7,6
2,4	7,6	-2,5	-6,7	-6,2	-1,8	-0,0	$-3\frac{1}{2}$	-3	$\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$
2,4	7,2	-3,6	-7,5	-4,4	-3,1	-5,4	$-2\frac{1}{2}$	-2	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$
-3,6	6,2
6,1	10,9
2,4	7,3
20,6	12,1	-9,6	0,8	-13,7	-7,7	2,3	$-9\frac{1}{4}$	-7	3	$6\frac{1}{2}$
-5,0	10,7	21,0	-7,3	-32,9	38,8	59,4	$-12\frac{3}{4}$	$-11\frac{1}{4}$	1	$8\frac{3}{4}$
9,1	8,7	6,2	8,8	8,1	4,6	9,7	2	$3\frac{3}{4}$	$7\frac{1}{4}$	$8\frac{1}{4}$
9,3	10,2
8,0	6,3
1,9	-1,1	1,4	6,2	-1,6	-1,0	8,0	$\frac{3}{4}$	$-3\frac{3}{4}$	-1	$-\frac{1}{2}$
1,0	-2,6
3,8	-0,1
-0,2	0,1	1,0	2,3	-2,0	0,4	9,8	$\frac{1}{4}$	-4	$-\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$
-1,3	-1,4	-0,5	2,2	0,2	1,0	1,7	$1\frac{1}{4}$	$-1\frac{1}{2}$	$-\frac{1}{4}$	0
-0,2	-2,0	-0,4	0,4	-0,5	-0,2	1,9	2	-2	$-\frac{1}{4}$	0
-6,5	-1,2	19,5	6,9	-24,7	26,7	70,3	$-7\frac{1}{2}$	$-12\frac{1}{2}$	$-1\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$
0,7	0,8	-0,4	2,1	-0,1	-1,5	6,4	1	$-3\frac{1}{2}$	$-\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
1,3	6,6	-1,9	-5,4	1,3	-2,1	-5,4	$1\frac{1}{4}$	1	1	1
1,2	5,6	-1,4	-5,4	0,9	-2,2	-5,0	$1\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$
-2,7	-5,2	3,2	4,0	-1,3	2,0	3,9	$1\frac{1}{4}$	$-\frac{3}{4}$	$-\frac{3}{4}$	$-\frac{3}{4}$
-2,7	-4,7	2,4	4,3	-0,7	1,9	3,3	1	$-\frac{1}{2}$	$-\frac{1}{2}$	$-\frac{1}{2}$
niveaus in eindjaar										
1,82	1,61	1,69	1,95	1,98	2,07	2,39	2,45	.	.	.
.	1,07	0,92	0,90	0,92	1,00	1,00
7,1	6,6	6,4	6,4	5,3	5,6	6,0	5	$4\frac{3}{4}$	$5\frac{1}{2}$	$5\frac{3}{4}$
6,8	6,8	6,2	5,6	4,6	4,5	5,3	$4\frac{3}{4}$	$4\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$	$4\frac{3}{4}$

Bijlage C1 Volume-ontwikkeling van de binnenlandse afzet en voorraadvorming afkomstig uit het binnenland, 1992-2006

	2000	1992	1993	1994
	mln euro	mutaties per jaar in %		
1. Landbouw en visserij	12300	0,1	0,4	- 2,2
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	21540	1,9	1,1	0,5
3. Overige industrie ^a	30450	- 2,0	- 1,6	2,1
4. Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	11760	- 2,3	1,5	3,5
5. Metaalindustrie	30950	- 0,8	- 15,5	9,7
6. Aardolie-industrie	10720	2,8	11,2	2,0
7. Delfstoffenwinning	7620	- 1,6	5,0	0,4
8. Openbare nutsbedrijven	19930	- 1,2	3,0	0,6
9. Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	58540	- 0,3	- 2,9	2,0
10. Verhuur van en handel in onroerend goed	37710	3,3	3,9	3,1
11. Handel en reparatiebedrijven	81670	1,3	- 1,8	1,6
12. Transport- en opslagbedrijven	21090	4,7	2,5	4,0
13. Communicatiebedrijven	15840	3,2	- 0,4	3,2
14. Bank- en verzekeringswezen	38950	0,9	0,3	3,9
15. Uitzendbureaus ^b	11750	- 3,8	- 2,4	16,8
16. Tertiair overig	95630	3,9	3,0	2,9
17. Zorg	35640	2,8	1,4	2,0
18. Omzetbelasting	28910	2,7	0,4	3,1
19. Consumptie niet-ingezetenen in Nederland	- 5550	4,9	- 9,7	- 1,2
2-6. Industrie	105420	- 0,2	- 3,2	3,6
2-8. Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	132980	- 0,4	- 1,9	3,0
10-17. Diensten	338270	2,5	1,0	2,9
1-19. Bedrijven ^c	566150	1,3	- 0,1	2,7
Marktsector ^d	485180	1,1	- 0,6	2,8

^a Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Inclusief huishoudelijke diensten.

^c Incl. N.A.G. en desinvesteringen.

^d Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003-2006	
								Voorzichtig	Optimistisch
0,7	0,1	-1,9	7,1	0,6	-1,3	-2 $\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$	0	$\frac{3}{4}$
1,1	2,4	-0,1	1,3	1,2	-1,7	- $\frac{1}{2}$	- $\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$	1
1,5	3,9	4,3	6,6	2,8	3,0	2 $\frac{1}{4}$	1 $\frac{1}{4}$	2 $\frac{1}{4}$	2 $\frac{1}{2}$
5,8	6,4	8,4	-2,1	1,8	-1,9	$\frac{3}{4}$	- $\frac{1}{2}$	3	3 $\frac{1}{4}$
4,2	3,7	4,9	7,3	-0,2	1,7	2 $\frac{1}{4}$	- $\frac{1}{2}$	2 $\frac{3}{4}$	3 $\frac{1}{4}$
9,3	2,5	-2,1	-0,0	6,3	-4,6	-1 $\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$	1	1 $\frac{1}{2}$
1,9	11,2	-7,5	2,1	-9,6	-4,9	2 $\frac{1}{4}$	-1 $\frac{1}{2}$	1	1 $\frac{3}{4}$
1,6	5,0	-1,2	1,1	0,8	1,6	$\frac{1}{2}$	1	1 $\frac{1}{2}$	2
2,0	3,9	2,1	3,7	6,3	3,3	2 $\frac{1}{2}$	1 $\frac{3}{4}$	1 $\frac{1}{2}$	2
2,4	3,5	2,8	2,0	2,3	2,2	2	2	2	2 $\frac{1}{4}$
3,2	5,3	4,9	6,7	4,1	4,0	1 $\frac{1}{2}$	2	2 $\frac{3}{4}$	3 $\frac{1}{4}$
5,2	5,0	5,2	5,6	4,5	4,0	- $\frac{3}{4}$	1	3	3 $\frac{3}{4}$
3,4	7,5	16,2	19,2	18,7	19,5	8 $\frac{1}{4}$	6 $\frac{3}{4}$	6	6 $\frac{3}{4}$
1,5	7,2	7,9	6,3	4,0	4,6	1 $\frac{3}{4}$	2 $\frac{1}{2}$	2 $\frac{1}{2}$	3
21,8	21,1	13,9	13,6	2,8	2,3	-3 $\frac{1}{4}$	- $\frac{3}{4}$	1 $\frac{1}{4}$	1 $\frac{3}{4}$
2,8	5,7	6,7	6,0	5,2	4,4	1 $\frac{1}{4}$	2	3 $\frac{1}{4}$	3 $\frac{3}{4}$
1,0	2,2	1,2	3,3	1,1	1,7	3 $\frac{1}{4}$	2 $\frac{1}{4}$	1 $\frac{3}{4}$	1 $\frac{3}{4}$
-1,7	8,1	18,4	14,5	7,8	17,8	1	2 $\frac{1}{2}$	8 $\frac{1}{4}$	9 $\frac{1}{4}$
9,7	2,8	8,5	8,1	1,6	2,9	-5 $\frac{1}{4}$	0	3 $\frac{3}{4}$	4 $\frac{1}{4}$
3,2	3,6	3,3	4,1	1,7	0,4	1 $\frac{1}{4}$	0	2	2 $\frac{1}{2}$
2,9	4,3	2,0	3,5	0,9	0,3	1 $\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$	2	2 $\frac{1}{4}$
3,0	5,5	5,8	6,2	4,4	4,3	1 $\frac{3}{4}$	2 $\frac{1}{4}$	2 $\frac{3}{4}$	3 $\frac{1}{4}$
2,5	4,8	4,1	5,2	3,7	3,2	1 $\frac{1}{2}$	1 $\frac{3}{4}$	2 $\frac{1}{2}$	3
2,7	4,7	4,9	5,7	4,3	3,5	1 $\frac{1}{2}$	1 $\frac{1}{2}$	2 $\frac{1}{2}$	3

Bijlage C2 Volume-ontwikkeling van de buitenlandse afzet, 1992-2006

	2000	1992	1993	1994
	mln euro	mutaties per jaar in %		
1. Landbouw en visserij	8570	5,2	0,2	7,0
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	23610	2,9	5,5	4,4
3. Overige industrie ^a	9840	0,2	- 1,6	3,0
4. Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	29310	1,6	- 1,7	8,2
5. Metaalindustrie	37160	0,9	- 2,2	0,9
6. Aardolie-industrie	11270	1,6	1,5	2,1
7. Delfstoffenwinning	4870	12,2	2,0	- 0,7
8. Openbare nutsbedrijven	250	.	.	.
9. Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	860	- 13,1	12,5	22,6
10. Verhuur van en handel in onroerend goed	0	.	.	.
11. Handel en reparatiebedrijven	22800	3,0	1,5	9,3
12. Transport- en opslagbedrijven	16040	5,6	5,5	4,4
13. Communicatiebedrijven	1580	7,2	3,1	12,0
14. Bank- en verzekeringswezen	1480	- 11,2	35,4	- 14,5
15. Uitzendbureaus ^b	10	.	.	.
16. Tertiair overig	13100	5,6	6,9	3,8
17. Zorg	0	.	.	.
19. Consumptie niet-ingezetenen in Nederland	5550	4,9	- 9,7	- 1,2
20. Wederuitvoer	82820	4,6	4,2	18,4
2-6. Industrie	111190	1,5	0,1	3,7
2-8. Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	116310	2,0	0,2	3,5
10-17. Diensten	55000	3,9	4,6	6,0
1-19. Bedrijven ^c	186850	2,7	1,0	4,4
Marktsector ^d	181980	2,3	0,9	4,6

^a Textiel, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Inclusief huishoudelijke diensten.

^c Incl. N.A.G. en desinvesteringen.

^d Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003-2006	
								Voorzichtig	Optimistisch
-1,2	-1,1	-6,1	2,3	8,8	2,5	0	¼	2	3½
2,5	1,5	1,9	3,5	2,4	2,3	0	0	2½	3½
-0,1	0,1	4,1	1,4	0,8	2,3	-½	0	2	3¼
5,4	-2,1	5,3	3,5	4,7	8,3	-1¼	0	3¾	4¾
10,8	5,8	10,4	5,1	4,3	8,4	-1	½	7¼	8¼
0,4	2,3	-1,2	-0,1	-8,2	4,7	1¼	½	2	2¾
-1,0	13,5	-5,7	-3,1	-2,4	3,7	11¼	-3¼	2¼	3
.
-3,6	-6,2	52,4	3,9	13,8	-6,9	2	1	6	7
.
3,9	7,8	10,0	8,2	4,4	7,1	2½	3¾	6	7¼
2,4	4,1	7,6	4,9	3,1	4,0	3	3	3½	5
16,3	20,8	9,2	97,0	101,6	22,5	9½	8¼	10¼	11½
4,1	34,4	11,8	0,8	36,6	29,2	2¾	4	5¾	6¾
.
13,7	9,3	8,9	7,4	11,6	9,4	4	4	5¾	6¾
.
9,7	2,8	8,5	8,1	1,6	2,9	-5¼	0	3¾	4¼
16,6	8,1	18,4	14,5	7,8	17,8	6¼	7¾	8¼	9¼
5,3	1,8	5,5	3,6	3,0	6,1	-½	¼	4½	5½
5,0	2,3	5,0	3,2	2,8	6,0	0	0	4½	5½
4,8	7,5	9,0	8,1	8,0	7,7	3¼	3¾	5½	6½
4,5	3,4	5,7	4,7	4,6	6,2	¾	1¼	4½	5¾
4,7	3,1	6,1	5,0	4,8	6,2	½	1¼	4¾	5¾

Bijlage C3 Volume-ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde (factorkosten), 1992-2006

	2000	1992	1993	1994
	mln euro	mutaties per jaar in %		
1. Landbouw en visserij	9420	4,1	1,7	6,0
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	11060	2,0	0,8	6,0
3. Overige industrie ^a	16160	-2,8	-1,0	3,3
4. Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	10520	0,3	0,2	9,9
5. Metaalindustrie	20350	-1,0	-4,3	5,7
6. Aardolie-industrie	2430	2,1	-4,5	11,8
7. Delfstoffenwinning	9650	1,4	1,8	-1,0
8. Openbare nutsbedrijven	5580	1,0	0,4	1,9
9. Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	21300	-3,1	-2,4	1,1
10. Verhuur van en handel in onroerend goed	28660	3,4	4,0	2,8
11. Handel en reparatiebedrijven	46030	1,4	-2,0	1,9
12. Transport- en opslagbedrijven	17680	4,9	3,2	5,1
13. Communicatiebedrijven	9140	3,4	-2,6	2,8
14. Bank- en verzekeringswezen	23240	0,6	-0,1	1,4
15. Uitzendbureaus ^b	10390	-4,0	-2,8	16,9
16. Tertiair overig	55470	4,3	3,4	2,4
17. Zorg	27410	2,5	1,4	1,5
19. Rentemarge banken	-12500	-0,3	1,7	-2,0
2-6. Industrie	60510	-0,5	-1,8	6,1
2-8. Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	75750	-0,1	-1,1	4,8
10-17. Diensten	218010	2,7	1,3	2,7
1-19. Bedrijven ^c	312030	1,8	0,4	3,5
Marktsector ^d	246310	1,5	-0,4	4,1

^a Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Inclusief huishoudelijke diensten.

^c Incl. N.A.G. en desinvesteringen.

^d Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003-2006	
								Voorzichtig	Optimistisch
0,9	-0,7	3,3	-0,7	5,8	-1,6	0	1¾	1½	2½
3,5	1,7	1,2	0,2	2,4	2,2	½	0	2¼	3
0,9	1,0	2,9	5,3	2,0	2,9	1	¼	2¼	2¾
5,1	-2,9	5,9	1,2	6,7	6,0	-½	-1½	2¼	3
4,1	1,8	4,4	4,9	2,0	6,8	-¼	-1	4¼	5
6,9	2,2	-36,6	0,7	4,9	9,6	¼	0	2	2
0,7	13,3	-8,2	-0,8	-8,2	-2,1	5½	-2¼	1¼	2
2,3	4,8	-7,4	0,3	6,2	1,7	-¼	1	1½	2
-1,2	-1,6	3,5	3,6	5,3	2,7	2¼	1½	2	2¼
2,1	3,1	2,7	1,7	2,2	2,3	2	2	2	2½
2,9	4,3	7,8	7,1	4,8	3,2	2	1½	3¼	4
1,7	3,3	5,9	5,2	2,9	3,5	¾	1¾	2¼	3¼
4,9	4,7	14,6	18,6	17,9	19,8	6	5¼	5¼	6
-0,5	6,7	5,9	2,2	4,4	3,2	1½	1¾	2¾	3
22,5	21,7	12,5	11,7	2,5	2,1	-3¼	-¾	1¼	1¾
4,2	4,1	6,2	4,8	6,0	5,0	1½	1¾	3½	4¼
1,1	2,3	1,6	2,6	1,4	2,8	¾	2	1¾	2
0,5	6,2	3,4	1,6	8,9	2,2	¾	3	2¼	3
3,5	0,7	2,8	3,4	3,0	4,8	¼	-½	3	3½
3,1	2,5	0,4	2,6	1,9	3,8	¾	-¾	2½	3¼
2,9	4,6	6,1	5,3	4,5	4,1	1½	1¾	2¾	3¼
2,7	3,2	4,3	4,3	3,6	3,8	1½	1	2¾	3¼
3,0	2,9	5,3	5,0	4,5	4,3	1	1	3	3½

Bijlage C4 Volume-ontwikkeling van de werkgelegenheid, 1992-2006

	2000	1992	1993	1994
	in dzd arb.jaren	mutaties per jaar in %		
1. Landbouw en visserij	240	0,8	- 0,5	- 2,2
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	136	0,0	- 0,4	- 3,6
3. Overige industrie ^a	346	- 0,4	- 1,3	- 3,6
4. Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	106	- 0,8	- 2,3	- 7,2
5. Metaalindustrie	385	- 1,3	- 5,7	- 4,7
6. Aardolie-industrie	7	0,0	- 4,0	- 1,0
7. Delfstoffenwinning	8	0,0	- 1,0	- 3,0
8. Openbare nutsbedrijven	35	0,0	- 2,0	- 1,4
9. Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	472	- 0,3	0,6	- 1,0
10. Verhuur van en handel in onroerend goed	53	2,7	3,9	4,0
11. Handel en reparatiebedrijven	1117	2,1	0,3	0,0
12. Transport- en opslagbedrijven	300	2,9	- 0,5	- 2,4
13. Communicatiebedrijven	98	1,2	- 5,0	- 0,7
14. Bank- en verzekeringswezen	266	- 0,5	0,9	- 1,0
15. Uitzendbureaus ^b	446	- 3,6	- 3,1	13,9
16. Tertiair overig	1103	4,2	3,5	2,9
17. Zorg	677	3,1	1,2	0,3
2-6. Industrie	980	- 0,7	- 3,1	- 4,5
2-8. Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	1023	- 0,7	- 3,1	- 4,3
10-17. Diensten	4060	2,3	0,9	1,3
1-19. Bedrijven ^c	5795	1,3	- 0,1	- 0,2
Marktsector ^d	5056	1,1	- 0,3	- 0,3

^a Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Inclusief huishoudelijke diensten.

^c Incl. N.A.G. en desinvesteringen.

^d Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003-2006	
								Voorzichtig	Optimistisch
-1,9	2,1	0,3	-1,8	-0,3	0,8	-1	-1 $\frac{3}{4}$	-1 $\frac{1}{2}$	-1 $\frac{1}{2}$
-1,6	-4,7	0,0	-1,0	-0,1	0,2	2 $\frac{1}{4}$	-2	- $\frac{1}{2}$	- $\frac{1}{2}$
-0,3	-1,2	1,4	1,1	-0,1	0,8	2	- $\frac{1}{4}$	- $\frac{1}{4}$	- $\frac{1}{4}$
-5,2	-2,3	1,6	0,0	-1,5	0,2	$\frac{1}{4}$	-2 $\frac{1}{2}$	-1 $\frac{1}{4}$	-1 $\frac{1}{4}$
-0,5	0,8	1,3	1,8	1,0	0,9	1 $\frac{1}{2}$	-2 $\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$
1,1	5,3	-3,7	-1,3	-5,3	-5,6	1	$\frac{1}{2}$	1 $\frac{3}{4}$	1 $\frac{3}{4}$
-7,3	4,4	-7,4	2,3	-6,7	-1,2	0	-4 $\frac{3}{4}$	1	1 $\frac{1}{4}$
-0,7	-4,4	-3,3	-1,3	-3,5	-3,9	1	2	- $\frac{3}{4}$	- $\frac{3}{4}$
1,4	2,4	4,5	1,6	2,2	2,2	2 $\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$	1	1 $\frac{1}{4}$
3,1	2,4	2,8	5,8	0,8	2,9	0	- $\frac{1}{4}$	0	$\frac{1}{2}$
1,7	2,1	2,4	1,8	3,3	3,4	2 $\frac{1}{2}$	0	$\frac{3}{4}$	1
1,5	0,3	0,7	1,5	3,7	2,6	2 $\frac{1}{2}$	1 $\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$	1 $\frac{1}{2}$
-3,8	3,5	4,6	5,4	2,7	4,9	3 $\frac{1}{2}$	2 $\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$
0,2	3,2	6,6	5,3	4,8	3,9	2 $\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$	1	1
20,1	17,2	10,6	6,3	3,6	1,3	-2 $\frac{1}{4}$	- $\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$
3,8	5,6	4,8	5,1	4,4	3,8	2 $\frac{1}{2}$	2	2	2
1,7	2,8	4,4	5,5	2,5	2,5	3 $\frac{1}{4}$	2	1 $\frac{1}{2}$	1 $\frac{1}{2}$
-1,2	-1,1	1,1	1,0	0,2	0,7	1 $\frac{3}{4}$	-1 $\frac{1}{2}$	- $\frac{1}{4}$	- $\frac{1}{4}$
-1,3	-1,2	0,9	0,9	0,0	0,5	1 $\frac{3}{4}$	-1 $\frac{1}{2}$	- $\frac{1}{4}$	- $\frac{1}{4}$
3,2	4,5	4,4	4,2	3,6	3,1	2	1	1	1 $\frac{1}{2}$
1,9	3,1	3,6	3,1	2,6	2,5	1 $\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$	1
1,9	3,1	3,5	2,7	2,7	2,5	1 $\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$	1

Bijlage C5 Arbeidsinkomensquote, 1992-2006

	1992	1993	1994	1995
	%			vóór revisie
1. Landbouw en visserij	78,0	93,5	78,0	79,6
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	72,8	73,0	73,0	68,0
3. Overige industrie ^a	81,1	81,4	79,3	79,6
4. Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	78,0	83,0	68,3	56,5
5. Metaalindustrie	85,2	87,0	82,5	81,2
6. Aardolie-industrie	44,8	38,8	36,8	45,1
7. Delfstoffenwinning	7,4	8,3	8,3	7,7
8. Openbare nutsbedrijven	60,6	59,4	55,9	54,7
9. Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	91,7	90,9	89,7	89,7
10. Verhuur van en handel in onroerend goed	6,3	6,0	6,0	6,4
11. Handel en reparatiebedrijven	77,7	79,8	80,8	80,5
12. Transport- en opslagbedrijven	87,1	87,2	83,8	86,3
13. Communicatiebedrijven	69,4	65,6	62,5	59,8
14. Bank- en verzekeringswezen	60,1	59,1	53,9	54,5
15. Uitzendbureaus ^b	100,9	102,2	99,1	99,5
16. Tertiair overig	77,4	77,0	75,6	74,6
17. Zorg	79,8	80,4	82,4	82,8
2-6. Industrie	79,8	80,9	76,2	72,8
2-8. Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	68,4	69,9	66,6	63,7
10-17. Diensten	65,8	65,5	64,4	65,0
1-19. Bedrijven ^c	72,7	73,6	71,2	71,1
Marktsector ^d	84,8	86,4	82,7	82,1

^a Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Inclusief huishoudelijke diensten.

^c Incl. N.A.G. en desinvesteringen.

^d Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003-2006	
na revisie								Voorzichtig	Optimistisch
71,6	76,3	70,9	79,7	91,2	96,7	99	100	100	99¾
58,8	56,6	56,5	57,7	55,5	57,4	60	61	59½	59¼
79,7	78,6	79,1	78,4	77,6	79,4	81½	82	81	80¾
52,9	58,3	56,0	59,3	62,5	57,2	59¼	65¾	62½	62¼
83,2	84,1	81,7	80,9	82,8	84,1	88¼	95	92	91¾
65,4	67,1	74,0	37,8	47,6	19,9	26½	18	20¼	20¼
8,0	6,9	6,7	8,3	10,4	6,4	5¼	6½	8¼	8¼
45,5	41,4	48,7	47,7	43,1	48,7	49¾	47¼	54½	54¼
86,8	87,5	87,3	88,1	83,9	83,4	82¾	80¾	79¾	79¼
14,4	13,7	13,4	13,8	14,1	14,7	15	14¾	14¾	14½
77,1	78,5	77,4	74,1	73,8	75,9	76¼	77¼	74¼	73¾
86,7	89,6	82,9	79,8	83,8	87,4	88½	89¼	89¾	89¼
51,1	49,7	49,8	52,9	54,6	57,4	63	67	62¾	62½
60,9	62,2	63,5	65,4	66,4	65,3	64½	63¾	63¼	63¼
99,9	95,7	95,9	94,4	95,3	97,1	98	98½	98½	98½
83,7	83,1	82,6	83,7	82,6	83,7	85	84	82½	82¼
83,2	85,1	83,9	85,9	85,0	83,0	84	84¾	84¼	84¼
71,9	72,7	71,8	71,6	72,4	71,1	74½	76¾	75¼	75
62,6	61,5	61,7	63,1	65,0	61,6	62¼	66	67	66¾
76,1	76,2	75,4	75,2	75,3	76,5	75¼	75¼	74½	74
75,0	75,2	74,5	75,2	76,4	76,5	77½	78½	78	77¾
81,1	81,8	81,0	81,0	81,9	83,1	84¾	85¼	83¾	83½

Bijlage D1 Kerngegevens bouwnijverheid en exploitatie onroerend goed, 1996-2006

	2000	1996-1998	1999-2002	2003-2006
	mln euro			
Bouwnijverheid en installatiebedrijven				
Volume binnenlandse afzet	58537	3,2	3,6	1,5
w.o. Investerings in:	33445	2,5	3,6	0,9
Woningen ^a	14675	1,6	1,1	1,6
w.v. Nieuwbouw	9332	1,4	0,3	0,8
Herstel en verbouw	5343	1,9	2,6	3,0
Gebouwen voor bedrijven	9507	5,0	5,4	1,1
GW ^b bedrijven	3526	- 2,7	5,4	- 0,7
Bouwwerken overheid	5062	1,8	6,4	- 0,3
w.v. Gebouwen	1684	- 5,1	3,9	2,0
GW ^b	3378	6,0	7,6	- 1,4
Onderhoud ^c	11663	4,7	3,2	2,5
Volume buitenlandse afzet	865	14,1	2,4	1,9
Volume bruto toegevoegde waarde factorkosten	21298	1,8	3,1	2,0
Prijsindex binnenlandse afzet excl. btw		2,3	4,1	3,5
Loonsom per werknemer		2,2	4,4	4,2
Totale kosten per eenheid product		2,6	3,5	3,5
Prijsindex nieuwbouw excl. btw		2,8	4,6	4,3
		niveaus ultimo periode		
Arbeidsvolume (dzt arbeidsjaren) ^d		452	483	488
Arbeidsinkomensquote (in %)		88,1	80¾	79¾
		mutaties per jaar in %		
Volume consumptie woondiensten		2,0	2	2¼
Gemiddelde huur		3,9	2¾	2
		eindniveaus		
Woningvoorraad ultimo jaar (dzt)		6522	6743	6935
^a Betreft investeringen in woningen voorzover geleverd door de bouwnijverheid inclusief 647 mln voor outillage.				
^b Grond-, weg-, en waterbouwkundige werken.				
^c Exclusief interne leveringen (onderaanneming).				
^d Loontrekkers en zelfstandigen.				

Verklaring van afkortingen

AAW	Algemene Arbeidsongeschiktheidswet
ABP	Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds
ABW	Algemene Bijstandswet
ADV	Arbeidsduurverkorting
AEX	Amsterdam EXchange
AFJ	Arbeidsongeschiktheidsfonds Jonggehandicapten
AFZ	Arbeidsongeschiktheidsfonds Zelfstandigen
AIQ	Arbeidsinkomensquote
ANW	Algemene Nabestaandenwet
AOF	Arbeidsongeschiktheidsfonds
AOK	Arbeidsongeschiktheidskas
AOW	Algemene Ouderdomswet
ARBO	Arbeidsomstandigheden
ATV	Arbeidstijdverkorting
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten
AWF	Algemeen Werkloosheidsfonds
AWW	Algemene Weduwen- en Wezenwet
b&u	burgerlijke- en utiliteitsbouw
BBP	Bruto Binnenlands Product
BIKK	Bijdragen in de kosten van kortingen
BKZ	Budgettair Kader Zorg
BNP	Bruto Nationaal Product
BPM	Belasting van Personenauto's en Motorrijwielen
BSE	Bovine Spongiforme Encefalomyelitis (gekke koeienziekte)
BTW	Belasting op de Toegevoegde Waarde
cao	collectieve arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CEP	Centraal Economisch Plan
cif	cost, insurance and freight
COA	Centraal Orgaan opvang Asielzoekers
CPB	Centraal Planbureau
CPI	Consumentenprijsindex
DNB	De Nederlandsche Bank
DTe	Dienst uitvoering en toezicht Energie
DVBT	Digital Video Broadcasting - Terrestrial
EBB	Enquête Beroepsbevolking

EC	Europese Commissie
ECB	Europese Centrale Bank
EIM	Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf
EMU	Economische en Monetaire Unie
ESA	European System of National Accounts
EU	Europese Unie
EUR	Euro
Euro	Valuta EMU
Eurostat	Statistisch bureau van de EG
Fed	Federal Reserve System; stelsel van centrale banken VS
FES	Fonds Economische Structuurversterking
fob	free on board
FPU	Flexibel Pensioen en Uittreden
GFPF	Gemeente- en Provinciefonds
GGZ	Geestelijke Gezondheidszorg
GOS	Gemenebest van Onafhankelijke Staten
GPRS	General Pocket Radio Service
GWV	Grond-, Weg- en Waterbouw
HBO	Hoger Beroepsonderwijs
HGIS	Homogene Groep Internationale Samenwerking
HICP	European Harmonized Indices of Consumer Prices
HSL	Hoge Snelheids Lijn
HWVA	Hamburgisches Weltwirtschaftliches Archiv - Institut für Wirtschaftsforschung, Hamburg
I/A	Inactieven/Actieven
IB	Inkomstenbelasting
ICT	Informatie- en Communicatietechnologie
ID-banen	Instroom- doorstroom-banen
IEA	International Energy Agency
IFO	Institut für Wirtschaftsforschung, Duits onderzoeksinstituut
IHS	Individuele Huur Subsidie
IMF	Internationaal Monetair Fonds
IOAW	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Werknemers
IOAZ	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Zelfstandigen
IT	Informatie Technologie
JADE	Model for the Joint Analysis of Dynamics and Equilibrium

JWG	Jeugd Werk Garantieplan
KIQ	Kapitaalinkomensquote
KST	Kleinschaligheidstoelage
kWh	Kilowatt-uur
LB	Loonbelasting
LISV	Landelijk Instituut Sociale Verzekeringen
MBO	Middelbaar Beroepsonderwijs
MDW	Marktwerking, Deregulering en Wetgevingskwaliteit
MEV	Macro Economische Verkenning
MKB	Midden- en Kleinbedrijf
MKZ	Mond- en Klauwzeer
MN	Miljoenennota
MOE	Midden- en Oost-Europa
MRB	Motorrijtuigenbelasting
MW	Megawatt
NAIRU	Non-Accelerating Inflation Rate of Unemployment (werkloosheidsniveau waarbij de inflatie niet hoeft op te lopen)
nbm	niet-belastingmiddelen
NEI	Nederlands Economisch Instituut, Erasmus Universiteit Rotterdam
NMa	Nederlandse Mededingingsautoriteit
NNI	Netto Nationaal Inkomen
NNP	Netto Nationaal Product
NR	Nationale Rekeningen
OC&W	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OPEC	Organisation of Petroleum Exporting Countries; Organisatie van olieëxporterende landen
OPL	Overige Publiekrechtelijke Lichamen
OPTA	Onafhankelijke Post- en Telecommunicatie Autoriteit
OT	Overhevelingstoelage
OZB	Onroerende-zaakbelasting
P/A	Personen/Arbeidsjaren
PEMBA	Premiedifferentiatie en Marktwerking bij Arbeidsongeschiktheidsregelingen
PGGM	Stichting Pensioenfonds voor de Gezondheid, Geestelijke en Maatschappelijke belangen
PPS	Publiek Private Samenwerking
PVK	Pensioen- en Verzekeringskamer

R&D	Research and Development; Onderzoek en Ontwikkeling
RBG	Rijksbegroting in enge zin
REB	Regulerende Energiebelasting
REA	Wet op de (re-)integratie Arbeidsgehandicapten
RIVM	Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu
ROA	Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt
RWW	Rijksgroepsregeling Werkloze Werknemers
SBI	Standaard Bedrijfs Indeling
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
SEP	Samenwerkende Energie Producenten
SER	Sociaal Economische Raad
SPAK	Specifieke afdrachtskorting
SUWI	Structuur Uitvoering Werk en Inkomen
SV	Sociale Verzekering
SVB	Sociale verzekeringsbank
SZ	Sociale Zekerheid
SZA	Sociale Zekerheid en Arbeid
TBA	Wet Terugdringing Beroep op Arbeidsongeschiktheidsregelingen
TDAB	Terrestrial Digital Audio Broadcasting
TFP	Totale Factor Productiviteit
UMTS	Universal Mobile Telecommunications Systems
VBO	Vorbereidend Beroepsonderwijs
VINEX	Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra
VK	Verenigd Koninkrijk
VLW	Regeling Vermindering Langdurig Werklozen
VMBO	Vorbereidend Middelbaar Beroepsonderwijs
VN	Verenigde Naties
VpB	Vennootschapsbelasting
VROM	Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
VS	Verenigde Staten
VUT	Vervroegde Uittreding
WAJONG	Wet Arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WAV	Wet Arbeid Vreemdelingen
WAZ	Wet Arbeidsongeschiktheidsvoorziening zelfstandigen
WIR	Wet Investeringsrekening
WIW	Wet Inschakeling Werkzoekenden
WKA	Wet Koppeling met Afwijkingsmogelijkheid

WML	Wettelijk Minimumloon voor volwassenen
WNVZ	Werknemersverzekeringen
WO	Wetenschappelijk Onderwijs
WOZ	Wet Waardering Onroerende Zaken
WSF	Wet Studiefinanciering
WTO	World Trade Organisation (voorheen GATT)
WULBZ	Wet Uitbreiding Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte
WW	Werkloosheidswet
ZFW	Ziekenfondswet
ZW	Ziektewet

Enige eerdere publicaties van het CPB

- Economische verkenning voor de volgende kabinetsperiode (1997), ISBN 90-399-1443-5.
- Competition in Communication and Information Services; Opportunities and Obstacles (1997), ISBN 90-399-1444-3.
- Keuzes in kaart; Economische effecten van vijf verkiezingsprogramma's (1998), ISBN 90-399-1485-0.
- Bedrijfslocatiemonitor; Regionale verkenningen 2010 (1998), ISBN 90-399-1517-2.
- Concurrentiestudie Duitsland; Onderzoek naar de concurrentiekracht van de havens van Rotterdam, Antwerpen, Hamburg en Bremen op de Duitse markt (1999), gezamenlijk met het Gemeentelijk Havenbedrijf Rotterdam, ISBN 90-399-1710-8.
- Woningbouw; Tussen markt en overheid (1999), ISBN 90-399-1604-7.
- De grondmarkt; Een gebrekkige markt en een onvolmaakte overheid (1999), ISBN 90-399-1605-5.
- Evaluatie van infrastructuurprojecten; Leidraad voor kosten-batenanalyse (2000), in samenwerking met het NEI, ISBN: 90-120-905-63.
- Solidariteit, keuzevrijheid en transparantie; De toekomst van de Nederlandse markt voor oudedagsvoorzieningen (2000), ISBN: 90-120-9061-X.
- Trends, dilemma's en beleid; Essays over ontwikkelingen op langere termijn (2000), in samenwerking met het SCP, ISBN: 90-120-908-49.
- Ageing in the Netherlands (2000), ISBN: 90-120-908-57.
- Competition and Regulation in Telecommunications Markets (2000), ISBN: 90-5833-052-4.
- Naar een efficiënter milieubeleid; Een maatschappelijk-economische analyse van vier hardnekkige milieuproblemen (2000), ISBN: 90-120-902-53.

- Higher Education Reform; Getting the Incentives Right (2001), in samenwerking met het CHEPS, ISBN: 90-120-9268-X.
- Capital income taxation in Europe; trends and trade-offs (2001), ISBN: 90-120-9281-7
- Veroudering van bedrijventerreinen; Een structuur voor herstructurering (2001), ISBN: 90-5833-062-1
- Welvaartseffecten van Maasvlakte 2; Kosten-batenanalyse van uitbreiding van de Rotterdamse haven door landaanwinning (2001), in samenwerking met het NEI en het RIVM, ISBN: 90-5833-067-2

Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de Sdu, Koninklijke De Swart, of bij de boekhandel.